



Ляшко С. В.

СУЧАСНІ ЕТИЧНІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

(словник-довідник)

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**



Ляшко С. В.

СУЧАСНІ ЕТИЧНІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ

(словник-довідник)

Дніпро – 2026

Рецензенти:

ХАЛАПСІС Олексій Владиславович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії і педагогіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

РУКОЛЯНСЬКА Наталія Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та мовної підготовки КЗВО «Хортицька національна академія»

Ляшко С. В. Сучасні етичні терміни та поняття: словник-довідник. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 2026. 215 с.

Запропонований словник-довідник має на меті допомогти зорієнтуватися у базовому мінімумі специфічних сучасних і наново переосмислених класичних етичних визначень. Авторські статті написані на основі вітчизняних і зарубіжних джерел. Серед останніх – часто бібліографічно рідкісні чи недоступні українському читачеві, що дозволяє подолати чималу мовно-наукову прогалину в гуманітарному знанні нашої країни.

У словнику-довіднику додатково подано список умовних скорочень, абетку, алфавітний покажчик статей і список використаних джерел.

*Схвалено до друку
Науково-методичною радою
ВНПЗ «Дніпровського гуманітарного університету»
(протокол № 7 від 19 березня 2026 року)*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ	7
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	8
А.....	9
Б.....	23
В.....	29
Г.....	38
Ґ.....	46
Д.....	49
Е.....	63
Є.....	79
Ж.....	80
З.....	82
І.....	88
Ї.....	96
Й.....	97
К.....	98
Л.....	110
М.....	115
Н.....	127
О.....	131
П.....	134
Р.....	154
С.....	159

Т.....	174
У.....	180
Ф.....	182
Х.....	188
Ц.....	190
Ч.....	192
Ш.....	194
Щ.....	198
Ю.....	199
Я.....	201
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	209

ПЕРЕДМОВА

Етика – це філософська дисципліна, що досліджує природу добра та зла, моральних обов'язків, чеснот, відповідальності та критеріїв правильного вчинку. Вона є третьою – наряду з логікою та фізикою – частиною філософії, на думку давніх греків, і безпосередньо пов'язана з людським життям, оскільки унормовує його. Відповідно, це – т. зв. неприхідна, чи «вічна» галузь освіти, найдавніші досягнення якої досі мають прикладне значення й цінність. Вона напряму пов'язана з політологією, соціологією, правом, психологією, медициною, а якщо вдивлятися глибше, то навіть і з прогресом, оскільки встановлює пріоритети та табу для конкретного вченого, держави та світової політики розвитку й інновацій. Але її «вічність» у контексті окремого індивіда та цивілізації не означає, що у ній не виникає чогось нового просто зараз. Етичні дискусії та дослідження, виникнення й опис нових етичних і пов'язаних з етикою явищ не припиняються – і саме тому є необхідність час-від-часу оновлювати довідковий матеріал з етики. Адже видання 1970-х або навіть 2010-х рр. сьогодні неповні. Це є однією з головних підстав для створення мого.

Але якби я сказав, що даний словник включає лише неологізми останніх двох десятиліть, то це було би очевидною неправдою. Адже із запропонованих близько восьмисот вісімдесяти статей до таких можна віднести близько двохсот сімдесяти. Проте пояснення, як мені здається, буде достатнім, аби виправдати ілюзорну невідповідність назві. Готуючи це видання, я чітко розумів специфіку *сучасної* української наукової бази. А саме варто згадати про, по-перше, її фрагментарність і тривалу відлученість від світового гуманітарного дискурсу. Багато, здавалося б, уже класичних визначень для українців *de facto* існували лише російською мовою чи ж у механічних перекладах із неї (утримаюсь від конкретики з політкоректних причин). Їхні першоджерела, інколи ще радянського періоду, сьогодні *de iure* не використовуються. Через що в наукових роботах можна зустріти казуси перенесення того самого штучного перекладу за цитування та відверті джерельні лакуни, коли незрозуміло звідки автор узяв те чи інше важливе положення. Також, у зв'язку з попереднім, велика кількість базових термінів і понять українською описані фрагментарно, з явними відсилками на остраковане першоджерело. Посередництво російськомовної літератури для української науки, що тривало десятиліттями, закономірно призвело і до мовної пасивності вітчизняних дослідників: донедавна рідко зустрічали такого, що міг бодай цитувати англійські твори. Не кажучи вже про французькі, німецькі, італійські, грецькі та латинські, які були екзотикою та в загальнонаціональних масштабах тримаються досі на кількох ініціативних віртуозах.

Один із неафішованих рецензентів цієї книги сказав автору в особистій розмові, що досі практично вигідніша саме симуляція української гуманітарної науки, ніж її наявність і ґрунтовність. На жаль, ми долаємо цю ваду з болем і не сказати би, що занадто вдало. Відповідно, цей словник має на меті подолати чималу мовно-джерельну прогалину вітчизняного гуманітарного дискурсу ще у базовій етиці, коли необхідно: ввести у неї те, чого бракує саме українською мовою, нею ж і вичерпно описати, не забуваючи, звісно, про подання оригінальних іншомовних формулювань, варіативності etc. Я намагався писати свої статті, спираючись на першоджерела чи, принаймні, на їхні авторитетні західні переклади (звісно,

трапилося і чимало винятків, у зв'язку з доступністю). Довідники й інтерпретації третіх осіб використовувалися значно рідше і теж проходили критичний відбір.

По-друге, чимало термінів і понять змінили своє початкове значення, інколи – кількаразово за порівняно короткий історичний період. Тому до «сучасних» я прагматично відіс і такий базовий мінімум, який сьогодні має особливий ужиток, нетотожний або рідко тотожний із класичним. Для цього була залучена сучасна західна – переважно англомовна – електронна література: різноманітні спеціалізовані словники й наукова періодика у відкритому доступі. У цьому контексті варто згадати і попередню групу: мій словник цілком позбавлений радянських ідеологізмів і у ньому не можна зустріти формувань на кшталт «занепадницька філософія», «реакційна течія», «абсурдна спроба подолання», які теж були в літературі вже незалежної України у зв'язку зі «старим гартом» багатьох дійсно глибоких, але від того не менше заангажованих, учених. Статті написані максимально безвідносно до особистої етичної та політичної позиції автора, без ідеологічної цензури тоді, коли це можливо. Я не замовчував ні «незручні» персоналії (в міру власних можливостей), ні конкретні історичні явища та практики, зважаючи на «бюджетний» обсяг словника. Тому тут можна знайти неупереджений опис етичної концепції М. Штірнера, Д. А. Ф. де Сада, історичної евгеніки та її сучасних форм, ідеологічної й історичної суті Джамахірії з точки зору етики, хоча ніщо з переліченого не можна віднести до новотвору цілком: багато «незручних» імен і понять у словнику абияк уже відомі українському науковцю та громадянину, і тільки в дечому набули новизни для науковця західного. Також я не міг уникнути етичної суті та значення деяких історичних документів, зокрема – українських, що зрозуміло географічно.

І тим не менше, цей словник не був би самим собою, якби до нього не було включено великої кількості саме сучасних етичних термінів і понять, які виникли навіть не у ХХІ ст., а в останні п'ять років і можуть бути маловідомими чи зовсім невідомими нашому співвітчизнику, оскільки ключова мова сучасного наукового дискурсу – англійська, як раніше була французька, грецька та латина. Словник у межах свого розміру та часу написання охоплює та систематизує якомога більше саме сучасних явищ. Як уже було сказано вище, таких у змісті близько третини.

При всьому цьому, я також розумів і свою обмеженість у часі, об'ємі та коректності, тому надав достатній список фундаментальних першоджерел, які можна використати у подальшому для поглиблення в конкретній темі: словникова стаття на сторінку не може передати всієї специфіки краучівського розуміння постдемократії, всіх розділів етики штучного інтелекту чи повного контексту вживання мережевого етичного сленгу молоді. Статті словника часто пов'язані між собою гіпертекстуально, тому об'єднуючись можуть розкривати ширшу тему чи, навпаки, конкретизувати більш загальне явище, що сприяє комплексному розумінню етики, її історичного формування та сучасної дискусії. Мій текст не тільки не претендує на завершеність, а й має у подальшому значно розширитись і уточнитись, оскільки сучасне етичне знання постійно оновлюється та накопичується, а словникові статті присвячені класиці можуть бути поглиблені.

Окремо слід зазначити, що не цурався я під час редакції словника і сучасних технологій у розумних межах, корегуючи стилістику, слововживання та граматику багатьох уже написаних текстів лінгвістичною моделлю *ChatGPT*, нівелюючи надмірно властиві мені епістолярність і публіцистичність, після чого знову матеріал пильно перечитував і дороблював, аби нічого

суттєвого не пропустити – тому дана робота слідує своєму часу та вимогам у ще одному аспекті. Згаданою же моделлю створена і оригінальна обкладинка, попри всі її очевидні вади. Загалом, цей проєкт має на меті стати взірцевим зі своєї тематики.

Словникові статті побудовані за класичним принципом і написані доступною мовою, щоби не ускладнювати студентів і пересічних читачів. Спершу йде ключове слово, потім, якщо таке є, другорядне, напр., **ЗАКОНИ РОБОТОТЕХНІКИ ЗОЛОТІ** та **БЕНТАМ, ДЖЕРЕМІ**. У подальшому тексті тієї ж статті її назва скорочується та виділяється курсивом, напр., **ГРУМІНГ** – далі просто *Г*. Потім – загальне визначення, що доповнюється і конкретизується в основній частині. Якщо поняття класичне, то спершу описується його давніше розуміння, що нині може бути рідковживаним або неактуальним. Якщо терміни, мають декілька різних актуальних значень, то я їх роз'єднував числами від більш уживаного, до менш, напр., **ДОГОВІР СУСПІЛЬНИЙ**. 1) теорія походження держави та законів..., 2) трактат Ж.-Ж. Руссо. Якщо у статті зустрічалися терміни та поняття розписані у словнику окремо, то вони виділялися курсивом, напр., *суспільний договір*. Менш уживані синоніми відсилають до більш статей уживаних варіантів, щоби не повторювати один текст двічі. Будь-яку скільки-небудь велику статтю я намагався завершувати її актуальністю для сьогодення, якщо така не зрозуміла сама собою (це більше стосується класики). Коли стаття присвячена персоналії, то закінчується переліком основних важливих для етики праць, написаних мислителем. Рідше такий перелік на початку і як правило, якщо праця лише одна, напр., «...автор книги «Єдиний і його власність»».

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее Єє Жж Зз Ии Іі Їі Йй
Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц Чч
Шш Щщ Ъь Юю Яя

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

et seq. – і нижче, і наступне.

etc., і т. д. – і так далі, тощо.

ibid. – те саме джерело.

авест. – авестійська.

англ. – англійська.

араб. – арабська.

бл. – близько.

вед. – ведична.

гебр. – гебрейська.

грец. – грецька.

давн.-ір. – давньоіранська.

див. – дивись.

еквів. – еквівалентне.

зн. – значення.

знев. – зневажливий.

ім., йм. – імовірно.

інтерн. – інтернетний, мережевий.

іт. – італійська.

каль. – калька.

кит. – китайська.

кн. – книжний.

лат. – латина.

молод. – молодіжний.

н. е. – наша ера.

напр. – наприклад.

нім. – німецька.

обсц. – обсценний.

пор. – порівняння.

прост. – просто, протонародний.

розм. – розмовне.

сер. – середина.

скор. – скорочено.

слнг. – сленговий.

спр. – справжнє.

т. зв. – так званий.

фр – французька.

АББАНЬЯНО, НІКОЛА (1901-1990) – італійський філософ, історик філософії й один із головних представників т. зв. «позитивного *екзистенціалізму*». Прагнув поєднати екзистенційну проблематику з раціональністю, науковістю й етикою відповідальності. На відміну від «трагічного» чи «нігілістичного» екзистенціалізму, *А.* розглядав людське існування як поле можливостей, де *свобода* пов'язана не з *абсурдом*, а з вибором, відповідальністю та відкритістю до міжсуб'єктного світу. Як етик наголошував на цінності співжиття, *толерантності* й історичній умовності моральних норм, поєднуючи екзистенційну філософію з *ліберальною* політичною думкою. Його праці, зокрема – «Вступ до екзистенціалізму» та багатотомна «Історія філософії», мали велике значення для формування післявоєнної італійської гуманітарної культури.

АБСОЛЮТ – поняття, що позначає безумовну, самодостатню реальність або принцип, який не залежить від жодних зовнішніх умов, відношень, обмежень. В онтології *А.* розуміється як першооснова буття; у метафізиці – як повнота реальності, що мислиться як єдність суб'єкта й об'єкта, а в теології – як Бог або «найвище буття». Ідея *А.-ту* етично проявляється у вигляді абсолютних *цінностей*, норм, які вважаються універсально обов'язковими незалежно від культурного чи історичного *контексту*. Разом із тим, інколи концепт *А.-ту* критикується як джерело *догматизму*, протилежне *плюралізу* та *контекстуальності моральних суджень*.

АБСОЛЮТИЗМ МОНАРХІЧНИЙ – форма правління ранньомодерної Європи, за якої верховна державна влада зосереджується в руках монарха, який не обмежений становими представництвами чи конституційними механізмами та виступає єдиним фактичним джерелом закону. Теоретичне обґрунтування *А.М.-го* пов'язане з концепціями суверенітету Ж. Бодена та політичною теологією Ж.-Б. Боссюе, які виводили необмежену владу правителя з природного чи божественного порядку. У практиці французької й інших європейських монархій ця форма. означала централізацію адміністрації, формування регулярної армії, бюрократії й уніфікованого законодавства. Та етична проблема *А.М.* полягає у співвідношенні суверенної влади та морального обмеження: «чи може влада бути легітимною, якщо вона не підзвітна суспільству?» і «чи існує моральна межа монаршої волі?» «наскільки компетентною та сумлінною може бути одна людина?» Класичні критики – *Дж. Локк*, *Ш.-Л. Монтеск'є* – розглядали *А.М.* як загрозу *природним правам* і свободі особи, формулюючи принципи поділу влади та конституціоналізму як етичні запобіжники сваволі. І тим не менше, прихильники вбачали в сильній централізованій владі гарантію порядку та *спільного блага*.

АБСУРД – філософське поняття, що означає напругу між прагненням людини до смислу, порядку, раціонального пояснення світу і байдужістю чи т. зв. «мовчаням» самого світу щодо цих очікувань. У класичній формі концепція *А.-ду* розроблена в екзистенційній філософії ХХ ст., насамперед – у творчості *Ж.-П. Сартра* й *А. Ка-*

лю, для яких він не є властивістю реальності як такої, а виникає у зіткненні людської свідомості з відсутністю об'єктивного, трансцендентного сенсу. *А.* не веде ні до *нігілізму*, ні до *відчаю* самий по собі, а тільки відкриває простір для відповідальної дії без метафізичних гарантій, де цінність вибору полягає у самій свідомій позиції людини перед *безсенсовістю* буття. *А.* тому є вихідною точкою *етики* без апеляції до *абсолютних* підстав, але з максимальною вимогою до автентичності та *відповідальності* суб'єкта.

АБ'ЮЗ (англ. abuse «утиск») – міждисциплінарний термін, що використовується в етиці, соціальній психології та соціології для позначення стійких або повторюваних форм *насилницької*, *принизливої* чи *маніпулятивної* взаємодії, спрямованої на підірив *гідності*, *автономії* чи психологічного *благополуччя* іншої особи. *А.* не зводиться до окремих актів *грубості* чи *конфлікту*, а характеризується *асиметрією* влади, контролю чи *ресурсів* між сторонами взаємодії. *Форми А.-у* найрізноманітніші: це може бути – *газлайтинг*, *шантаж*, систематичне *знецінювання*, *маніпулятивна комунікація*, *мережевий троллінг*. Також *А.-на* поведінка може мати як *тривалий*, так і *ситуативний* характер і не обмежується інтимними чи сімейними стосунками, проявляючись у *професійному*, *освітньому*, *політичному* середовищі. Водночас, у випадках систематичного впливу на *емоційно* чи *соціально залежних* осіб *А.* набуває особливої *етичної ваги*, оскільки спирається на обмежену *здатність* жертви до *опору* та *передбачає* можливість *повторення шкоди* в майбутньому. Відповідно, це не завжди *індивідуальна патологія*, а й *інколи феномен*, *вкорінений у структурних нерівностях*, *культурних нормах* і *практиках легітимізії*

влади. Його мотивація може *варіюватися* від *емоційної розрядки* та *самоствердження* до *прагнення контролю*, *підпорядкування* чи *усунення іншого як конкурента*. Сам по собі термін *А.* є *узагальнювальним* і *потребує конкретизації*, оскільки *реальні прояви* цього *явища суттєво відрізняються* за *механізмами*, *інтенсивністю* та *наслідками*.

АВЕСТА – священний корпус текстів *зороастризму*, сформований між *серединою I тис. до н. е.* та *першими століттями н. е.* на території давнього Ірану. Містить *релігійні*, *етичні*, *ритуальні* та *космологічні* уявлення цієї традиції. Найдавнішою частиною *А.-ти* є *Гати* – *молитви* приписувані *самому пророку Заратуштрі*, де *моральна проблематика* має *пріоритет* над *ритуальною*: *світ постає* як *поле вільного вибору* між *істиною* та *брехнею*, а *людина* – як *відповідальний агент*, *чийі думки*, *слова* та *дії* мають *космічне значення*. *А.-ка етика* не зводиться до *самого дотримання присівів*; вона *додає внутрішню орієнтацію* на *правдивість*, *справедливість* і *підтримку* *світового порядку (аша)*, *тоді як зло* стає *активною участю* в *хаосі* та *моральному розпаді (друдж)*. *Тексти А.-ти* *закладають* *одну з найперших* у *світовій історії концепцій особистої моральної відповідальності*, *посмертного суду* й *есхатологічної справедливості*, що згодом *вплинули* на *авраамічні традиції*. Зокрема, *тлумачення* на *головну молитовну формулу зороастризму*, *Ахуну Вар'я*, *часто повторювану в А.-ті*, *вважається багатьма дослідниками* *прямим попередником християнської молитви «Отче наш»*.

АВТОНОМІЯ (від грец. αὐτός «сам» та νόμος «закон») – *здатність* *особи самостійно встановлювати* для себе *закони* та *приймати рішення*, *діяти незалежно* від *зовнішнього примусу*, *керуючись власними цінностями*,

розумом і моральним самовизначенням. Сьогодні це поняття включає у себе як політичну *А.-ю* індивідів та груп, так і моральну – як основу поваги до людської *гідності* й етичної відповідальності.

АВТОНОМІЯ ТІЛЕСНА. У сучасній *етиці* й *біоетиці* означає право кожної особи контролювати власне тіло та фізичні інтвенції (втручання), що можуть бути здійснені над ним, без зовнішнього *примусу*, *насилства* чи *домінування*. Виникає з розуміння *А.-ї* як здатності діяти відповідно до своїх цілей і переконань, включно з вибором щодо медичних процедур, сексуальної активності, репродуктивних рішень і самоідентифікації. Це право тісно пов'язане з поняттям недоторканності тіла, і визнається гуманітарною цінністю та складовою прав людини, а його порушення – серйозним етичним і правовим викликом у медичній практиці, праві та громадянських свободах.

АВТОНОМІЯ ЦИФРОВА – поняття, яке використовується в *етиці інформаційного суспільства*, цифрових прав і політики технологій. Означає спроможність *індивіда* діяти *А.-но* в цифровому середовищі, зокрема – мати контроль над власними цифровими даними, поведінкою в *Мережі*, використанням цифрових технологій і алгоритмів, доступом до інформації та її обробкою без неприйнятеного зовнішнього впливу, *маніпуляцій* чи *дискримінації*. *А.Ц.* включає індивідуальні аспекти (особисті права та свободи в Інтернеті) та суспільні (стратегії цифрового суверенітету та справедливого доступу до цифрових ресурсів).

АВТОРИТАРИЗМ – форма політичної та соціальної організації, за якої *влада* зосереджується в руках однієї особи чи

вузької групи осіб і здійснюється через обмеження політичного плюралізму, громадянських свобод і автономії індивіда. *А.* характеризується підпорядкуванням моральних норм вимогам влади, пріоритетом *порядку* та *лояльності* над критичним мисленням і часто – *легітимацією* насильства як засобу управління. *А.* розглядають як інституційну модель держави або як тип моральної культури, що формується через *страх*, *конформізм* і звання до нерівності [2, 136].

АВТОРИТЕТ – форма соціально та морально визнаного впливу, що ґрунтується на *довірі*, компетентності, *традиції* чи нормативній *легітимності*, а не на прямому *примусі*. Передбачає добровільне визнання права іншого спрямовувати дії чи судження, що відрізняє його від влади як інструменту контролю (*див. ХАРИЗМА*). *Філософія моралі* та політична теорія аналізують його як проблемне поєднання *автономії* та підпорядкування, адже прийняття *А.-ту* може бути раціонально виправданим, але й морально небезпечним у разі сліпого послуху. Особливу увагу приділяють кризі експертного та морального *А.-ту* в умовах цифрового середовища та фрагментації знання.

АВТОРСТВО. В етичному та науковому контекстах це поняття позначає право та відповідальність бути ідентифікованим як творець конкретної інтелектуальної чи творчої праці, включно з визначенням порядку авторів у співавторських проєктах, і визнанням внеску кожного з них. *А.* пов'язане з принципами *чесності*, *відповідальності* та *справедливості*, а неправомірне присвоєння *А.-ва* є серйозним етичним порушенням, що підриває довіру до наукового, суспільного, політичного етс. процесів і результатів (*див. ПЛАГІАТ*).

АГАДА – частина *Талмуду* в талмудичному *юдаїзмі*, що охоплює оповідання, притчі, легенди, моральні повчання, богословські роздуми й ексегетичні інтерпретації, які не мають нормативно-правового характеру. На відміну від *Галахи*, *А.* не встановлює обов'язкових правил поведінки, проте формує ціннісно-світоглядне підґрунтя юдейської етики, образ Бога, людини й історії. Саме в *А.* ді розкриваються юдейське розуміння понять *милосердя*, *відповідальності*, *страждання*, *надії*, *сенсу Закону (Тори)*, а також – *моральні дилеми*, що не зводяться до формального припису [5].

АГЕНТНІСТЬ – загальна здатність *суб'єкта* діяти в певному середовищі, проявляючи *намір*, контроль і вплив на обставини, що включає волю приймати рішення та починати дії. *А.* виступає категорією у вивченні *свободи волі*, моральної відповідальності та практичної раціональності. Її прояви можуть бути індивідуальними чи колективними, а також розглядатися у ширшому соціально-психологічному контексті співвідношення «структура-дія».

АГРЕСІЯ – форма поведінки чи психологічного стану, що виражається у спрямованому заподіянні *шкоди* іншій особі, групі чи самому собі, охоплюючи фізичні, вербальні та символічні способи впливу. *А.* не тотожна *конфлікту* як такому, бо останній може бути нормативно врегульованим. Натомість *А.* передбачає *інтенцію шкоди*.

АГРЕСІЯ ПАСИВНА – непряма форма *агресивної* поведінки, що проявляється не у відкритій конфронтації, а в саботажі, затягуванні виконання обов'язків, демонстративній *байдужості*, *знеціненні* чи

прихованих *насмішках*, *напівзрозумілих* кпинах, через що *шкода* завдається опосередковано.

АГАПЕ (грец. ἀγάπη «любов») – поняття, що в християнській традиції позначає безумовну, жертвну *любов*, спрямовану не на цінність або привабливість об'єкта, а на сам факт його буття, і тому має виразний етичний, а не еротичний (*див.* **ЕРОС**) характер. *А.* мислиться як любов-дар, що не очікує взаємності та не ґрунтується на заслугах, стаючи основою *християнського* уявлення про *милосердя*, *прощення* та любов до ворога. *А.* радикально підриває логіку еквівалентного обміну та справедливості як відплати (*див.* **ТАЛОН**), пропонуючи мораль, зорієнтовану на трансценденцію власного інтересу [99].

АДАПТАЦІЯ – багатомірне поняття, що використовується в етиці, філософській антропології, психології та соціальних науках для позначення процесу пристосування індивідів, груп або ж інституцій до змінних умов середовища, зокрема – соціальних, технологічних, культурних і моральних. Етично *А.* пов'язана з питанням допустимих меж пристосування, оскільки не кожна ефективна форма *А.-ї* є морально прийнятною. Розрізняють *А.* як збереження життєздатності й *А.* як втрату критичної *автономії*, напр., у ситуаціях *авторитарного* тиску, *системної несправедливості* (банального зла) чи технологічної залежності. У цьому сенсі вона може виступати як моральна *чеснота*, що дозволяє зберігати *гідність* у складних умовах, або як етична проблема, якщо вона передбачає нормалізацію *насильства*, *дискримінації* чи *деградації цінностей*.

АДЕКВАТНІСТЬ ЕТИЧНА – характеристика дій, рішень або нормативних систем, що означає їхню відповідність релевантним моральним принципам, *цінностям* і *контексту* конкретної ситуації, а також – здатність точно сприйняття етичної реальності. *А.Е.* передбачає здатність враховувати обставини, наслідки, *інтенції суб'єкта* та вразливість залучених сторін. У *прикладній етиці* та професійних кодексах це поняття використовується для оцінювання рішень у складних або нестандартних випадках, де пряме застосування правил є недостатнім або ж потенційно шкідливим.

АДЛЕР, АЛЬФРЕД (1870-1937) – австрійський психолог і психотерапевт, засновник індивідуальної психології, чия теорія мала істотні етичні наслідки для розуміння *відповідальності*, соціальності та моральної мотивації. Відкинув *фрейдистський* біологічний редукціонізм і розглядав людину як цілісну, цілеспрямовану істоту, поведінка якої визначається не минулими травмами, а прагненням до значущості та подолання *комплексу менишвартості*. Етично фундаментальним у спадку *А.-ра* є поняття соціального інтересу, що означає здатність до співпереживання, *солідарності* та відповідальної участі в житті спільноти. Моральне здоров'я особи, за *А.-ом*, прямо пов'язане з розвитком цього соціального виміру, тоді як *агресія*, *домінування* й *авторитаризм* постають компенсаційними патологіями.

АКСІОЛОГІЯ (від *грец.* *ἀξία* «цінність», та *λόγος* «наука») – розділ етики, що вивчає природу *цінностей*, їхню структуру, *ієрархію* та роль у формуванні моральних суджень, етичних норм і поведінкових практик. Аналізує питання «що є цінним (добрим)?», «які цінності є фундаментальними?» і «як ціннісні системи визначають

етичні стандарти в суспільстві, культурі й індивідуальному житті?» Також служить теоретичною основою для *нормативної етики*.

АКТИВІЗМ – практична форма етичної та соціальної діяльності, що полягає в свідомих діях осіб або груп, спрямованих на зміни в суспільстві, політиці чи культурі, коли учасники організують кампанії, протести, адвокацію чи інші форми участі, щоби звернути увагу на проблеми, просувати *права*, *справедливість* або інші цінності. Є вираженням громадянської активності та моральних переконань, що обґрунтовують прагнення впливати на суспільні інституції та політику.

АКЦИДЕНТАЛЬНИЙ (від *лат.* *accidens*, *accidentis* «той, що випадково відбувається») – несуттєвий для явища чи ситуації, випадковий. Антонім: *есенційний*.

АЛАРМІЗМ – світоглядна та *риторична* позиція, що характеризується систематичним перебільшенням загроз, катастрофічним тлумаченням соціальних або природних процесів, а також – мобілізацією *страху* як інструменту впливу на громадську думку.

АЛЬТЕР-ЕГО (*лат.* *alter ego* «друге Я») – філософсько-психологічне поняття, що означає уявний, розщеплений або альтернативний вимір тої самої *особистості*, через який *суб'єкт* осмислює власну ідентичність, *відповідальність* і моральні межі дії. Поняття використовується для аналізу внутрішніх конфліктів, морального самообману та розподілу відповідальності, коли суб'єкт приписує неприйнятні вчинки «іншій» частині себе. У філософії ХХ ст. *А.-Е.* пов'язується з проблемами автентичності, ролей, соціальної маски та моральної фраг-

ментації особи, а також – із питанням «чи може внутрішнє роздвоєння зменшувати або, навпаки, посилювати моральну провину?»»

АЛЬТЕРНАТИВА (від *лат.* *alter* «інший») – ситуація чи структура вибору між двома чи більше взаємовиключними можливостями дії, рішень, ціннісних орієнтацій.

АЛЬТРУЇЗМ – схильність особи діяти на благо інших без безпосередньої користі для себе, включно з самопожертвою, допомогою та турботою. Традиційно розглядається як *чеснота* чи мотив моральної поведінки. Аналізується як у нормативному вимірі, де *А.* протиставляється *егоїзму*, так і в міждисциплінарному контексті моральної психології, *еволюційної етики* й *етики турботи*, де досліджується його мотиваційна, соціальна і ціннісна основи.

АЛЬФА (*англ.* *generation A*) – наймолодша демографічна генерація, що охоплює людей, народжених приблизно від 2010 р., і які зростають у повністю цифровому та алгоритмічно організованому інформаційному середовищі. Цей термін був запропонований соціальним дослідником М. МакКріндлом для позначення покоління, яке починає новий цикл генерації після *зумерів*. У соціально-етичному контексті *А.* формується під впливом штучного інтелекту, постійної онлайн-комунікації, персоналізованих медіа-алгоритмів і раннього цифрового навчання, що радикально змінює процеси соціалізації та морального виховання. Потенційні етичні виклики для таких людей пов'язані з питаннями *приватності*, цифрової автономії, інформаційної відповідальності та впливу технологічних систем на формування моральних суджень. Тому

їхній аналіз дедалі частіше пов'язується з *етикою технологій* і цифровою антропологією, які досліджують, як нові медіа-середовища трансформують моральні норми та структури соціальної взаємодії.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ЕТИЧНА – стан або характеристика морального мислення, за якої одна й та сама дія, *цінність*, *норма* викликає одночасно суперечливі моральні оцінки, напр., схвалення і засудження, прийняття і сумнів, що відображає складність етичних ситуацій і *конфлікт цінностей*. Прийнятий не як вада морального судження, а як показник складних контекстів вибору, *моральних дилем*, ситуацій *структурної несправедливості* та багатовимірності етичної відповідальності.

АМБІВЕРСІЯ – стійке поєднання рис *інтроверсії* й *екстраверсії* в одній особі, коли поведінка і соціальна активність змінюються залежно від *контексту*, ситуації та внутрішнього стану. У *прикладному етичному* вимірі *А.* має значення для розуміння моральної *агентності*, *відповідальності* та комунікативної етики, оскільки впливає на стиль взаємодії, прийняття рішень, участь у колективних діях, моральну чутливість у соціальних і професійних середовищах.

АМЕША СПЕНТА (АМШАСПАНД, *авест.* «безсмертні святі») – група божественних (або архангельських) сутностей у *зороастрійській* релігійно-етичній традиції, що уособлюють основні моральні та космічні принципи творіння (*пор.* **ПЛЕРОМА**). Виступають проявами (еманациями) чи аспектами верховного божества Ахури Мазди, і водночас, – персоналіфікаціями *чеснот* і космічного порядку. Традиційно виділяють шість *А.С.*: Благу Думку (Вогу Мана), Праведність, або Істину (Аша Ва-

хішта), Благу Владу (Кшатра Ваір'я), Святу Побожність, або Відданість (Спента Армаїті), Цілісність (Гарватат) і Безсмертя (Амеретат). Кожна з них символізує моральний принцип, до якого має прагнути людина, і певний аспект космосу, за який ця духовна сила відповідає. Людина покликана співпрацювати з цими божественними силами через «добрі думки, добрі слова і добрі справи» (зороастрійська моральна триада), тим самим підтримуючи боротьбу *добра* зі *зломом*.

АМНІСТІЯ. У політико-етичному та правовому контексті це – акт офіційного звільнення осіб або груп від юридичної та моральної *відповідальності* за певні правопорушення, зазвичай – з мотивів примирення, суспільної стабільності чи *перехідної справедливості*. Вона провокує дискусії щодо балансу між *справедливістю*, прощенням і відповідальністю, особливо – у випадках масових порушень прав людини, політичного *насилства* чи постконфліктних процесів.

АМОРАЛІЗМ (від грец. à «без» та лат. *mos, moris* «звичай») – позиція, світогляд або теоретична настанова, яка не просто ігнорує *моральні норми*, а принципово відмовляється розглядати *мораль* як обов'язковий або визначальний критерій оцінки дій, характерів і соціальних практик. На відміну від *аморальності* як властивості окремої поведінки, *А.* має більш загальний, рефлексивний і часто – філософський характер, оскільки він стосується не поодиноких вчинків, а способу мислення про *добро* та *зло* загалом. Його слід відрізнити і від *імморалізму*, що передбачає свідоме протиставлення себе моральним нормам, і від морального *нігілізму*, який заперечує існування будь-яких об'єктивних моральних істин, адже *А.-іст* може визнавати їхню

існування, проте вважати нерелевантними для практичної дії. *А.* часто поєднується з інструментальним або прагматичним підходом до людських стосунків, де вирішальними є ефективність, вигода чи *влада*, а не моральна оцінка. Стосовно сучасної етичної парадигми *А.* постає як проблематична позиція, оскільки підриває підстави для *відповідальності*, *солідарності* та взаємної *довіри*, водночас, слугуючи корисним аналітичним поняттям для опису культур, *ідеологій* або інституцій, у яких мораль систематично витісняється на периферію прийняття рішень.

АМОРАЛЬНІСТЬ – характеристика поведінки, установок, практик, які свідомо ігнорують моральні норми, цінності та вимоги, не визнаючи їхньої обов'язковості чи значущості. *А.* слід відрізнити як від *імморальності*, що передбачає активне порушення моральних норм, так і від морального *нігілізму*, який заперечує саму можливість обґрунтованої *моралі*. Він часто пов'язується з інструментальним ставленням до інших людей, коли вони розглядаються винятково як засоби для досягнення власних цілей. На рівні інституцій *А.* може проявлятися у байдужості до наслідків рішень, формальному дотриманні правил без урахування їхнього морального сенсу (*див.* **ЄЗУЇТСТВО**, **ФОРМАЛІЗМ**) та *знеціненні відповідальності*.

АНАМНЕЗИС (грец. ἀνάμνησις) – філософсько-епістемологічне поняття, що означає «пригадування» як спосіб здобуття істинного знання, згідно з яким пізнання є відновленням уже наявного в душі, а не набуттям нового. Класично розроблене *Платоном*.

АНАРХІЗМ ІНДИВІДУАЛІСТИЧНИЙ – напрямок політичної філософії та соціально-політичної *ідеології*, що поєднує прагнення до максимальної особистої *свободи* й *автономії* індивіда з критикою всіх форм *ієрархічної* влади та *примусу*. Передбачає суспільні відносини без держави та зовнішнього контролю, де кожна особа має право самостійно розпоряджатися своїм життям і ресурсами незалежно від традиційних колективних норм. Акцент на індивідуальній автономії від традиційних інститутів права та моралі відрізняє його від колективістських та комуністичних анархістських течій. Вперше обґрунтований у Новій історії *М. Штірнером* у книзі «Єдиний і його власність» (1945), розвинутий до більш гуманістично-ліберальної форми *Б. Такером* у «Замість книги».

АНАРХОПРИМИТИВІЗМ – радикальна течія в межах анархістської думки, що критикує цивілізацію як джерело *ієрархії*, відчуження й екологічної деградації. Пропонує повернення до доіндустріальних або доаграрних форм життя з мінімальною технологічною складністю. Ідеї розвинуті в працях *Г. Д. Торо* та *Дж. Зерзана*. Останній розглядає символічну культуру, масове виробництво й урбанізацію як чинники втрати автентичної свободи та наголошує на цінності природних і необтяжених сучасними технологіями людських узаємин.

АНГАЖОВАНІСТЬ (від *фр.* engager «залучати»). У соціальних науках і етиці – ступінь залученості, участі чи прихильності індивіда чи групи до певної ідеї, діяльності або ж спільноти. Проявляється через активну участь, проголошення своїх позицій, емоційну та когнітивну підтримку конкретних *цінностей* і дій. Відрізняється від пасивного знання чи нейтральної позиції, оскільки

означає готовність діяти у напрямку підтримки чи просування певних соціальних, політичних, етичних цілей. Також: *упередженість*.

АНГЕДОНИЯ – синдром нездатності отримувати *задоволення* чи тривале зменшення мотивації його отримувати. Характерне для деяких психічних розладів, зокрема – *депресії*. Етично *А.* (або частіше – ангедонізм) – протилежність *гедонізму*: заперечення цінності задоволення у житті чи скепсис щодо його можливості, кількісній перевазі над кількістю та тривалістю *страждань*. У цьому сенсі яскравим представником *А.-му* був *Е. Чоран*.

АНДЕГРАУНД (*англ.* underground, «підпільний») – термін для позначення субкультур, рухів, творчих практик, спільнот, які функціонують поза домінантними та масовими соціальними інституціями та культурними нормами. Мають невелику чи *маргінальну* аудиторію, спрямовані на експеримент, самовираження й опір ustalеним нормам через творчість або *активізм*. Асоціюється з опозиційними, альтернативними чи неформальними способами життя та мистецькими формами, що не визнаються *мейнстрімною* культурою.

АНДРОГІННІСТЬ ҐЕНДЕРНА – концепт *гендерної* теорії та психології особистості, що позначає поєднання в індивіді рис, культурно маркованих як *маскулінні* та *фемінінні*, без їхнього жорсткого протиставлення чи ієрархізації. Термін введено *С. Бем*.

АНОНІМНІСТЬ – стан або ситуація, за якої особа, група усвідомлено приховує або не розкриває свою ідентичність у соціальній, комунікативній чи цифровій взаємодії, збе-

рігаючи невизначеність щодо того, хто саме здійснює певну дію чи висловлює позицію. *A.* має важливі етичні та правові наслідки для *відповідальності, приватності, свободи висловлювання та безпеки*, оскільки може одночасно і захищати *індивідів* від тиску та переслідування, і створювати ризики безкарності та зловживань.

АНТИВІТАЛІЗМ (від *грец.* *ἀντί* «проти» та *лат.* *vita* «життя») – філософська та світоглядна позиція, що критично ставить до ідеї життя як безумовної *цінності*, заперечуючи уявлення про життєвий порив, життєву силу чи буття як морально позитивні самі по собі, незалежно від *страждання, контексту* чи наслідків. Проявляється у скепсисі щодо *морального обов'язку* збереження життя за будь-яку ціну та критиці біологічного редукціонізму, який ототожнює цінність людини з фактом її біологічного існування. Ідеї *A.* послідовно відстоювали *A. Шопенгауер* й *Е. Чоран*.

АНТИГУМАНІЗМ – філософська й ідеологічна позиція, що заперечує чи радикально ставить під сумнів *гуманістичне* уявлення про людину як центральну, автономну та безумовно цінну міру світу. Може набувати різних форм: від структурного *A.-му* у філософії ХХ ст., де людина розглядається як ефект мовних, економічних або біологічних систем, до політичних *ідеологій*, які підпорядковують індивіда расі, класу, державі чи технічній доцільності.

АНТИЕГАЛІТАРИЗМ – етично-політична позиція, що заперечує ідею моральної чи соціальної рівності людей і наполягає на природній, культурній або духовній *ієрархії* як базовому принципі справедливого порядку. В *A.-их* концепціях моральна цінність особи пов'язується з *чеснотами, здобут-*

ками, силою характеру, інтелектуальними чи духовними якостями, а не з самим фактом існування (*див. МЕРИТОКРАТІЯ*). Такий підхід присутній у класичній *аристократичній* етиці, деяких традиціоналістських і ніцшеанських течіях, а також – у консервативній критиці модерної *демократії*, яку звинувачують у нівелюванні відмінностей і знеціненні *відповідальності*. Водночас *A.* є однією з найбільш суперечливих позицій у сучасному дискурсі, оскільки може слугувати моральним виправданням *дискримінації, насильства* чи *авторитарної* влади.

АНТИНАТАЛІЗМ (від *лат.* *natalis* «народження») – нормативна етична позиція, згідно з якою народження нових людей вважається морально проблематичним або небажаним, оскільки саме приведення до існування неминуче пов'язане зі *стражданням*, ризиком *шкоди* та відсутністю згоди з боку того, хто народжується. Обґрунтовується через аргументи асиметрії болю та *задоволення, відповідальності* перед потенційними особами та критики безумовного *пронаталізму* як культурної норми. Відомі поборники *A.-му*: *A. Шопенгауер* і *Е. Чоран*.

АНТИНОМІЯ (від *грец.* *νόμος* «закон») – пара взаємно суперечливих, але рівноосильно обґрунтованих тверджень або принципів, кожний із яких має переконливу підставу. У філософії *A.-ї* виявляють межі раціонального мислення, особливо – у сфері метафізики й *етики*. Класичні аналізи *A.-ї* належить *Д. Г'юму* й *І. Канту*, які показали, що розум неминуче впадає в них, коли намагається мислити безумовне. В етиці *A.* постає як конфлікт між *обов'язками, цінностями* чи принципами (напр., *справедливість ↔ милосердя*), що не має одно-

значного нормативного розв'язання та вимагає практичного судження, а не формального правила.

АНТИСЕМІТИЗМ – систематична ворожість, *упереджене* ставлення, *дискримінація* чи ненависть щодо єврейського народу як соціальної, етнічної чи релігійної групи. Може проявлятися у формах *ідеологічних* переконань, *дискримінаційних* практик, актів *насильства*, культурної стигматизації та політичної *риторики*. У сучасних академічних та правових визначеннях розглядається як форма етнічної чи релігійної ворожнечі, що має глибокі історичні корені та призвела до системних переслідувань і геноциду.

АНТИУТОPIЯ (від *грец.* οὐτοπος «місце, якого немає») – поняття, що позначає уявну модель суспільства, в якій реалізація ідеалів *порядку*, раціональності та загального *щастя* призводить до пригнічення особистості, втрати свободи та деградації моральних відносин. Слугує інструментом критики *утопічного* мислення, демонструючи небезпеку абсолютизації єдиної *цінності*, технологічного контролю чи колективного блага, поставленого вище за людську *гідність* і *автономію*.

АНТИФІЗИКАЛІЗМ (від *грец.* φυσική «природний») – сукупність філософських позицій у метафізиці та філософії свідомості, які заперечують зведення всіх аспектів реальності до фізичних процесів і властивостей. *А.* стверджує, що ментальні стани, свідомий досвід, інтенціональність і цінності не можуть бути повністю пояснені мовою фізики в принципі. До *А.-ких* підходів належать дуалізм, ідеалізм, панпсихізм та низка неоредукціоністських концепцій. *А.* часто пов'язують із проблемою *qualia*, аргу-

ментами проти редукції свідомості та питанням меж наукового пояснення.

АНТРОПОДИЦЕЯ (від *грец.* ἄνθρωπος «людина») – філософська концепція, що переносить проблему виправдання з Бога на людину, зосереджуючись на обґрунтуванні моральної цінності, *відповідальності* та гідності людського існування в умовах *зла*, *насильства*, історичних катастроф. На відміну від *теодицеї*, *А.* запитує не «як можливий добрий Бог у світі зла?», а «як можлива моральна людина після зла?», особливо – у контексті масових злочинів, *тоталітаризму* та техногенних ризиків. Поняття використовується у сучасній *моральній філософії*, філософській антропології й етиці відповідальності.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – світоглядна та методологічна установка, відповідно до якої людина розглядається як центральна, привілейована чи найвища *цінність* у системі буття, пізнання, моралі. В *А.-ній* перспективі природа, тварини, технічні системи та соціальні інститути оцінюються передусім з погляду їхньої користі, значущості чи смислу для людини (*див.* **УТИЛІТАРИЗМ**). Вона має глибокі історичні корені в античній філософії та християнській теології, де людина постає як носій розуму чи образу Божого, а у Новий час закріплюється в *гуманістичній* та просвітницькій традиції. У сучасній філософії та *прикладній етиці А.* зазнає систематичної критики з боку біоцентричних, екоцентричних і *постгуманістичних* підходів, які ставлять під сумнів моральну винятковість людини та вказують на необхідність врахування інтересів нелюдських агентів і майбутніх поколінь.

АПАТІЯ (від грец. πάθος «пристрасть») – див. **БАЙДУЖІСТЬ**.

АПОКАТАСТАЗИС (грец. ἀποκατάστασις «відновлення») – богословсько-етичне вчення про остаточне відновлення та прощення всіх створінь у первісній єдності з Богом, яке в ранньохристиянській думці пов'язується насамперед із Оригеном. У цій концепції універсальне спасіння означає кінцеве подолання зла й очищення навіть демонічних істот через тривалий процес морального виправлення, що підкреслює пріоритет Божої любові та педагогічний характер покарання. Ідея А.-су була пізніше засуджена як доктринально небезпечна через загрозу знецінення свободи та відповідальності. Однак вона неодноразово поверталася в історії християнської думки, напр., у Григорія Ниського та, частко-во, – *Дорофія Газького* [99], і зокрема – в містичній і модерній теології.

АПОРІЯ ЕТИЧНА – стан принципової моральної нерозв'язності, у якому суб'єкт стикається з конфліктом між етичними вимогами, кожна з яких має переконливе нормативне обґрунтування, але реалізація однієї неминуче порушує іншу. На відміну від простої *моральної дилеми*, А.Е. не завжди передбачає можливість остаточного правильного рішення, оскільки самі моральні принципи перебувають у внутрішньому напруженні чи суперечності. Це поняття використовується для опису меж моральної раціональності, ситуацій *моральної трагедії* та досвіду *провини*, який зберігається навіть після свідомо зробленого вибору. А.Е.-ні відіграють важливу роль у критиці нормативних теорій, які претендують на повну узгодженість, показуючи, що моральне життя не завжди піддається алгоритмічному чи процедурному розв'язанню. У цьому сенсі

вони не є дефектом морального мислення, а вказівкою на складність людського буття, *відповідальності* та неминучість утрат у ситуаціях глибокого ціннісного конфлікту. Майстрами А.Е.-ї були С. Емпірик, М. Монтень, Д. Г'юм і С. Кіркгор.

АПЕРЦЕПЦІЯ – процес свідомого сприйняття, у якому нові враження осмислюються й інтегруються на основі попереднього досвіду, знань і структур свідомості.

АРЕНДТ, ХАННА (1906-1975) – німецько-американський політичний філософ, одна з найвпливовіших мислительок ХХ ст. Відома своїм аналізом *тоталітаризму, зла, відповідальності* та публічної сфери. Центральним внеском А. у етику є концепція «банальності зла», сформульована під час аналізу судового процесу над А. Айхманом, де зло постає не як демонічний намір, а як результат бездумного виконання ролей у бюрократичній системі. Її політична етика ґрунтується на ідеях дії, *плюралізму, відповідальності* за світ і здатності мислення як умови морального судження, що робить її помітною фігурою у сучасних дискусіях про відповідальність інтелектуалів, державну владу та технологічну раціональність, попри відверту утопічність запропонованих нею розв'язків проблемних питань. Головні етико-політичні роботи: «Походження тоталітаризму», «Банальність зла», «Лекції з політичної філософії Канта», «Люди у темні часи».

АРЕОПАГ – рада старійшин в Афінах, що засідала на пагорбі Ареса й у класичну добу виконувала функції суду по справах убивства та наглядала за дотриманням законів і морального порядку полісу. У ранній період мала значний політичний вплив, який

згодом був обмежений демократичними реформами. В етичному контексті *А.* уособлював зв'язок права та морального *авторитету*, оскільки його членами ставали колишні архонти, покликани гарантувати традиційні норми благочестя та громадянської *чесноти*. Згадка про *А.* в історії *апостола Павла* [39, р. 374] символізує зустріч античної філософії та нової релігійної етики. *А.* сам образ в європейській культурі став метафорою вищого морального суду чи інстанції, що оцінює дії з погляду закону та добро-чесності.

АРИСТОКРАТІЯ (від *грец.* ἀριστέος «шляхетний» і κράτος «влада»). 1) У класичній політичній філософії, зокрема – *платонівській* і *аристотелівській* це – форма правління «найкращих», тобто морально й інтелектуально добродесних громадян, які керують заради *спільного блага* (див. **МЕРИТОКРАТІЯ**). 2) У соціально-економічному значенні – спадковий привілейований клас, що володіє політичною владою, землею (феодем) чи *капіталом* і часто відокремлюється від народу. Якщо перше значення має нормативно-етичний характер то друге є предметом критики як форма соціальної нерівності, що може вироджуватися в *олігархію*.

АРИСТОТЕЛЬ (384-322 до н.е.) – давньогрецький філософ, учень *Платона* і вчитель Олександра Македонського; його етично-правова та політична думка стала підґрунтям класичної традиції *етики чеснот* і справила визначальний вплив на подальший розвиток західної філософії, теорії права та політології. У своїй етиці *А.* розглядає *мораль* не як систему абстрактних норм, а як практику формування характеру через звичку (ἔθος), у межах якої найвище *благо* визначається як евдемонія (εὐδαιμο-

νία) – повноцінне, самодостатнє життя, здійснюване відповідно до розуму та *чеснот* впродовж усього життєвого шляху. *Чесноти* тлумачаться ним як набутий середній стан між надлишком і нестачею, однак ця «міра» не є арифметичною, а визначається конкретною ситуацією та здатністю *практичного розуму* (φρόνησις), який забезпечує правильне моральне судження і вибір дії. *А.* розрізняє етичні чесноти характеру та чесноти мислення, підкреслюючи нерозривний зв'язок між моральністю та раціональністю, а також вводить концепцію добровільної та недобровільної дії як підставу *відповідальності*. У політико-правовій філософії він визначає людину як істоту суспільну, товариську (ζῆλον πολιτικόν) за своєю природою [64, с. 17], для якої поліс є необхідною умовою моральної досконалості, оскільки той, хто живе поза людським суспільством – або напівбог, або ізгой; а закон – раціональним засобом виховання громадян у чеснотах. *Справедливість* розглядається ним як найвища соціальна *цінність*, і водночас, як принцип упорядкування спільного життя. При цьому *А.* розрізняє розподільну *справедливість*, що ґрунтується на пропорційності (див. **ТАЛІОН**), та вирівнювальну, спрямовану на відновлення порушеної рівності. Його аналіз форм правління, відмінність між «правильними» та «хибними» політичними устроями, а також – ідея верховенства закону над свавіллям окремих осіб формують реалістичну альтернативу платонівському ідеалізму. Основні етико-правові твори: «*Нікомахова етика*», «*Політика*», «*Велика етика*».

АРХЕТИП (від *грец.* ἀρχέτυπον «першообраз») – базова структура образів, символів або моделей досвіду, яка, за аналітичною психологією (див. **ЮНГ**) та культурною

філософією, функціонує як глибинний шаблон людського сприйняття, мислення і поведінки, проявляючись у міфах, релігії, мистецтві та моральних *наративах* [30]. *А.-ти* відіграють роль несвідомих орієнтирів *моральної оцінки*, формуючи уявлення про *добро і зло*, героя та жертву, *провину* та спокуту, а також впливаючи на колективні уявлення про *відповідальність і справедливість*.

АРХОНТИ (грец. ἄρχων, ἄρχοντας «вождь»). У *гностицизмі* – матеріальні демонаподібні істоти, створені першим і наймогутнішим із них – *Ялдаваофом*. Протистоять вищим за них космологічно й етично *еонам* світла. Є творцями законів «світу цього», недосконалих і покликаних полонити людські душі в матерії. У трактаті *Листів Софія* сказано, що ворожість *А.-ів* до людей спричинена залежністю їхнього життя від поглинання нематеріального духу.

АСИ. У скандинавській міфології – група головних богів, що уособлюють порядок, владу, війну та культурне встановлення світу.

АСИМЕТРИЯ ІНФОРМАЦІЙНА – ситуація, за якої сторони взаємодії мають нерівний доступ до релевантної інформації, що створює структурну перевагу однієї з них і обмежує автономію іншої. Поняття виникло в економічній теорії, однак у сучасній етиці широко використовується для аналізу *влади, маніпуляцій і відповідальності* у бізнесі, медицині, політиці та цифрових технологіях. З морального погляду *А.І.* стає проблемною тоді, коли використовується для обману, *експлуатації* чи приховування ризиків. Водночас, не кожна *А.І.* є етично неприйнятною, оскільки спеціалізація знань є неминучою умовою складних суспільств.

Жваво обговорюються обов'язок інформування та межі відповідальності сторони, яка володіє перевагою в знанні.

АСКЕТИЗМ – етична, духовна та культурна установка, що передбачає свідоме самообмеження тілесних *бажань*, комфорту та *задоволень* заради вищих моральних, релігійних або екзистенційних цілей. Історично *А.* пов'язаний із релігійними традиціями, зокрема – *християнством і буддизмом*, де він асоціюється зі шляхом до внутрішньої свободи, очищенням волі й дисципліною характеру. Може слугувати формою самоконтролю, практикою самодисципліни та протиположністю споживацтву. Але в крайніх формах здатен переходити у самозаперечення, *моральний ригоризм* або *знецінення* тілесності. У світських контекстах *А.* набуває форми мінімалізму чи добровільної простоти як етичної позиції щодо ресурсів і споживання.

АТЕЇЗМ (від грец. ἀ «без» та «θεός» «бог») – світоглядна позиція, що заперечує існування Бога чи богів або принаймні не визнає достатніх підстав для віри в надприродну трансцендентну істоту. *А.* може набувати форм теоретичного переконання, що буття не містить божественного начала, чи практичного способу життя, у якому *мораль* і сенс існування обґрунтовуються без апелювання до надприродного (*див. РЕАЛІЗМ ЕТИЧНИЙ*).

АУДИТ ЕТИЧНИЙ – систематичний процес оцінювання практик, політик, процедур і рішень організації з погляду моральних принципів і етичних стандартів. Має на меті виявити невідповідності нормативним вимогам, ризики порушень, потенційні *шкоди* для зацікавлених сторін та забезпечити рекомендації щодо їхньої лікві-

дації. Застосовується як у корпоративному секторі, так і в технологічних проєктах (наприклад, аудити відповідності штучного інтелекту етичним принципам). Розглядається як практичний механізм переведення етичних принципів у конкретні дії, рішення та системи управління. Це дозволяє підвищити довіру суспільства, уникати шкоди та підтримувати моральну підзвітність.

АФЕКТ – інтенсивний, відносно короткотривалий емоційний стан, який супроводжується сильними тілесними та психічними змінами та здатний істотно знижувати рівень самоконтролю й раціональної рефлексії. Описується як крайня форма емоційної реакції, що виникає під дією сильного подразника, загрози, потрясіння і має неоднозначний етичний статус. Може пояснювати зниження моральної відповідальності людини, та водночас, не повністю її знімає, оскільки суспільство очікує певного рівня саморегуляції. У праві це поняття традиційно пов'язують із пом'якшувальними обставинами, тоді як у *моральній філософії* воно слугує нагадуванням про крихкість раціональної автономії.

АХАМОТ (грец. Αχαμώθ каль. з гебр. חכמה «мудрості»), Також: **ЕНОЯ** (Εννοια «задум»). У деяких гностичних системах – нижча донька еона Софії (замість *Ялдаваофа*), жіноча безформна сутність; власне матерія, що є основою тілесного світу та драми відчуження духовного начала від божественної повноти, (πλήρωμα). Виникає внаслідок страждання відпалої Софії та згодом породжує *деміурга* Ялдаваофа. Образ *А.* виражає гностичне розуміння людського становища як стану духовного відчуження: людина перебуває між божественною реальністю і недосконалим матеріальним світом, а шлях спасіння полягає у відновленні втраченої єдності через пізнання та внутрішнє пробудження.

АХУРИ (АСУРИ). В *зороастризмі* – благі божественні еманції. В індуїзмі, навпаки, – обмежені духовно й інтелектуально демони. Первинно: абсолютний синонім *девів* (*дивів*).

АША (авест. «порядок») – *див.* **ЗОРОАСТРИЗМ**.

Б

БАЙДУЖІСТЬ – морально-психологічний стан або стійка установка, що характеризується відсутністю емоційної, ціннісної чи практичної залученості щодо інших людей, подій, морально значущих ситуацій. У повсякденному сенсі *Б.* ототожують із пасивністю чи черствістю. Однак вона має складніший статус, оскільки може виступати як формою моральної недостатності, так і результатом захисного дистанціювання в умовах перевантаження чи насильницького середовища. У *моральній філософії Б.* зазвичай розглядається як протилежність *відповідальності та співчуття*. Адже саме небажання реагувати на страждання іншого робить можливими структурне зло та *дегуманізацію*.

БАЛАНС СВОБОДИ І БЕЗПЕКИ – напружене співвідношення між захистом індивідуальних свобод і необхідністю колективної безпеки, особливо – в умовах загроз, криз або надзвичайних ситуацій, де посилення контролю, нагляду чи обмежень може підірвати *автономію, приватність* і права людини. *Б.С.Б.* є раз і назавжди заданою пропорцією, а динамічним процесом морального *обґрунтування*, що вимагає *пропорційності, легітимності та публічної підзвітності* обмежень.

БГАГАВАТ-ГІТА – один із найвпливовіших релігійно-філософських текстів *індуїзму*, складений між II ст. до н.е. та II ст. н.е. як частина епосу «Магабгарати». Поширений на всій території Індійського субконтиненту. Текст побудований у формі діалогу між воїном Арджуною та Крішною, аватаром (втіленням) бога Вішну, і при-

свячений насамперед моральній проблемі дії в умовах внутрішнього конфлікту, сумніву та *насильства*. Центральним етичним поняттям *Б.-Г.-ти* є дгарма – належний обов'язок, що визначається універсальними правилами, конкретним життєвим і варновим (кастовим) становищем і внутрішнім налаштуванням суб'єкта. *Б.-Г.* пропонує модель етики безприв'язаності до матеріального світу, в якій моральна цінність дії залежить від її відповідності вищому порядку буття [57]. Концепції карма-йоги, бгакті та джняни, описані у тексті, формують складну етичну систему, що поєднує *відповідальність, самоконтроль* і духовне звільнення (мокшу).

БЕЗПЕКА – етична та соціальна цінність, що позначає стан захищеності осіб, спільнот або систем від серйозної *шкоди, загроз, неприйняттого ризику*; а також – сукупність практик і політик, спрямованих на підтримання такого стану. В *моральній філософії Б.* є необхідною умовою реалізації інших цінностей – *свободи, автономії, добробуту*, – але не як абсолютне благо, оскільки її максимізація може вступати в конфлікт з правами людини, *приватністю та справедливістю*. Поняття сьогоденні аналізують у контексті *біобезпеки, цифрової, національної Б.-ки* й етики ризику, наголошуючи на потребі пропорційності, підзвітності та морального обґрунтування обмежувальних заходів.

БЕНТАМ, ДЖЕРЕМІ (1748-1832) – англійський філософ і правознавець, засновник класичного *утилітаризму*. Етична теорія *Б.-ма* ґрунтується на принципі найбільшої користі як критерію моральності та

законодавчої доцільності. У своїх працях він формулює образ «гедоністичного (філіцитарного) калькулятоа», за допомогою якого пропонується оцінювати дії за їхньою здатністю примножувати *задоволення* та зменшувати *страждання*, розглядаючи задоволення та *біль* як єдині підстави морального зобов'язання. Б. відкидає апеляції до *природного права* як «безглуздя на милицях» (nonsense upon stilts) і вважає право інструментом соціальної інженерії, спрямованої на максимізацію *загального блага*. Його проєкт *паноптикуму* демонструє поєднання етичної теорії з програмою реформування кримінальної системи через раціональну організацію *нагляду*. Б.-ський утилітаризм закладає підвалини *консеквенціалізму*, *секуляризує* етику та надає законодавству інструментального характеру, що сприяло розвитку ліберальних реформ і дискусій про межі індивідуальної свободи. Головні етичні праці: «Деонтологія», «Теорія покарання та винагороди», «Вступ до підвалин моральності та законодавства».

БЕРНШТАЙН, ЕДУАРД (1850-1932) – німецький соціал-демократичний теоретик і політичний мислитель, один із головних представників т. зв. ревізійнізму марксизму. Радикально переосмислив етичні та політичні засади соціалізму наприкінці XIX – на початку XX ст. У праці «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899) піддав критиці історичний детермінізм *Маркса*, ідею неминучого краху *капіталізму* та виправдання революційного насильства як морально допустимого засобу. Він наполягав на тому, що соціалізм не може ґрунтуватися на науковій необхідності, а має бути нормативним проєктом, заснованим на цінностях *справедливості, демократії*, поступових реформах і повазі до людської *гідності*. Його знаменита формула «кінцева

мета – ніщо, рух – усе» відображає етичний зсув від утопічного *абсолюту* до відповідальності за засоби політичної дії. Б. тим самим зробив вагомий внесок у формування етики реформізму та критики політичного месіанізму.

БИДЛЮ *знев. обсу.* – неосвічені, грубі, духовно примітивні (*див. ФІЛІСТЕР*) чи схильні до стадної поведінки люди. Сьогодні у політиці, *демагогії* та *популізмі* часто є синонімом народу, електорату, громадян; *охлос, плебс*.

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА (1689 р.) – історично переламний конституційний акт, ухвалений Парламентом Англії після Славетної революції. Обмежив владу монарха та закріпив основні громадянські та політичні права підданих Англійського Королівства. Документ став одним із джерел сучасної ліберальної етики прав людини, оскільки утверджує принципи верховенства закону, заборони жорстоких і надмірних покарань, права на петицію, свободи парламентських дебатів і недопустимості довільної влади; фактизував ідею політичної відповідальності правителя перед законом і спільнотою, суттєво вплинувши на американську конституційну традицію та подальші декларації прав.

БЮБЕЗПЕКА – міждисциплінарне поняття, що охоплює етичні, правові та практичні заходи, спрямовані на запобігання ненавмисному чи, навпаки, зловмисному поширенню біологічних агентів, технологій або знань, які можуть завдати шкоди людині, суспільству, довкіллю, включно з лабораторними дослідженнями, біотехнологіями та медичними практиками. Пов'язана з відповідальністю дослідників і держав за контроль ризиків, принципом обережності

та балансом між науковою свободою і захистом життя.

БЮЕТИКА – галузь *прикладної етики*, яка досліджує моральні проблеми, що виникають у медицині, біології, охороні здоров'я та біотехнологіях, зосереджуючись на питаннях життя, смерті, тілесної автономії, справедливого розподілу ресурсів і відповідальності за наукові втручання. Поєднує філософський аналіз із правовими та соціальними підходами та функціонує як простір публічного морального діалогу між наукою, суспільством і політичними інституціями.

БЮПОЛІТИКА – концепт, що описує способи, за допомогою яких політична влада та соціальні інституції регулюють, коригують і нормалізують біологічні аспекти людського життя, такі як народжуваність, здоров'я, тілесність і смертність, перетворюючи життя населення на об'єкт політичного контролю й управління. Поруче питання меж допустимого втручання держави в життя людини, співвідношення турботи і контролю, ризику знеособлення *індивіда* у масових політиках здоров'я та безпеки. Спостворені, гіпотетичні чи історичні форми *Б.-ки*: нацистська *євгеніка*, *людиноводство*, *трансгуманізм*. Засновниками як окремої наукової дисципліни були Т. Мальтус і Ф. Голтон (Galton).

БЮСПРАВЕДЛИВІСТЬ – справедливе ставлення до людей у питаннях, пов'язаних з біологічними умовами життя, здоров'ям і доступом до медичних або біотехнологічних ресурсів, включно з рівним доступом до лікування, захистом вразливих груп населення і недопущенням *дискримінації* на основі біологічних характеристик. Розглядається як розширення соціальної справедливості на сферу життя та тіла, де

біологічні відмінності не повинні ставати підставою для нерівності чи морального виключення (див. **БОДШЕЙМИНГ**, **ЕЙБЛІЗМ**).

БЮФІЛІЯ (від *грец.* βίος «життя») – концепт, що означає вроджену схильність людини до життя й живого, любов до природи та прагнення до зв'язку з іншими формами буття; протилежність деструктивної *некрофільії*. Термін популяризовано *Е. Фроммом*.

БЛАГО – центральне етичне поняття, що позначає те, що визнається цінним, бажаним, гідним прагнення у моральному, соціальному чи особистісному вимірі. Використовується як критерій оцінки дій, цілей та інституцій. Розглядається і як суб'єктивне *задоволення* чи користь, і як нормативна категорія, пов'язана з *добробутом*, *гідністю*, розвитком особи, спільним добром, причому різні етичні теорії по-різному визначають його зміст і пріоритети.

БЛАГО СПІЛЬНЕ – категорія, що позначає сукупність умов, *благ* і можливостей, які сприяють *добробуту* всього суспільства чи значної його частини, а не лише окремих індивідів або привілейованих груп. Ця концепція підкреслює, що певні *цінності*, інституції та ресурси мають колективний характер і повинні бути організовані таким чином, щоби сприяти гідному життю, *солідарності*, соціальній *справедливості* та рівному доступу для всіх. У філософській традиції уявлення про *Б.С.* розвивалося як відповідь на індивідуалістичні уявлення про користь, оскільки воно вимагає розгляду приватних інтересів та того, як політичні, економічні, культурні структури можуть виконувати універсальні функції для підтримки суспільного *благополуччя*. Дискусії про *Б.С.* включають питання охорони здо-

ров'я, екології, громадської безпеки та глобальних суспільних викликів, де загальна користь і *колективна відповідальність* переплітаються.

БЛАГОПОЛУЧЧЯ – комплексний стан індивідуального чи колективного життя, що включає фізичний, психічний, соціальний та екзистенційний виміри задоволеності, *безпеки* та реалізації значущих потреб. При цьому воно не зводиться ані до суб'єктивного відчуття *щастя*, ані до матеріального *добробуту*, але розглядається як результат поєднання умов гідного життя, справедливих соціальних інститутів, можливості автономного самовизначення. У різних етичних традиціях – від *утилітаризму* до теорій справедливості – виконує роль критерію оцінки політики, технологій і моральної допустимості дій. Особливо – коли йдеться про вразливі групи чи майбутні покоління.

БОДПОЗИТИВ (від *англ.* body «тіло» та *лат.* position «становище») – сучасне соціально-моральне поняття та рух, що закликає до широкого позитивного прийняття власного тіла й тіл інших людей незалежно від розміру, форми, ваги, кольору шкіри, обмежень або гендерної ідентичності. Його початковою метою було подолання стигматизації та сорому покалічених військових, які не могли відповідати домінантним культурним стандартам краси з незалежних від них причин. Пізніше ідея *Б.-ву* органічно вплетена у феміністичний рух. Поступово трансформувалася в ширший дискурс про тіло як об'єкт поваги, *самодогляду* й особистісної цінності, що сприяє зміцненню психічного здоров'я, самоповаги та соціальної *інклюзії*. При цьому вказується, що *Б.* може не враховувати питання здоров'я, надмірно фокусуватися на зовнішності та бути

прив'язаним до певних культурних і медіа-репрезентацій, що вимагає критичного осмислення та балансу між прийняттям себе і піклуванням про здоров'я.

БОВУАР, СИМОНА (1908–1986) – французький філософ, письменниця та теоретик *екзистенціалізму*, *феміністичною* філософії другої хвилі і політичної етики; інтелектуально й особисто пов'язана з *Ж.-П. Сартром*, але з власною автономною позицією. У своїх працях вона розвиває екзистенціалістську етику *свободи* та *відповідальності*, критикуючи абстрактні *універсалізми* та показуючи, як соціальні структури перетворюють свободу одних на обмеження інших. У своїй головній книзі «Друга стаття» аналізує пригнічення жінок як історично сконструйовану моральну та політичну проблему.

БОДШЕЙМИНГ (*англ.* bodyshaming «устидання тіла») – соціально-етичне явище, що полягає у приниженні, висміюванні чи негативному оцінюванні людини на підставі її зовнішності, тілесних параметрів або фізичних особливостей, незалежно від того, чи відповідають вони домінантним культурним нормам. Розглядається сьогодні як форма символічного насильства і *дискримінації*, що підриває *гідність*, психічне здоров'я та соціальну рівність. А також – як проблема відповідальності медіа, культури й міжособистісної комунікації.

БОДРІЯР, ЖАН (1929-2007) – французький філософ і соціальний теоретик, один із ключових мислителів пізнього *Постмодерну*. Радикально критикував сучасні форми влади, комунікації та симуляцію. У своїх працях *Б.* аналізує трансформацію реальності в системі знаків і *симулякрів*, де моральні категорії *відповідаль-*

ності, істини та *справедливості* втрачають класичні підстави, а політика і право дедалі більше функціонують як спектакль. Поєднують марксизм, структуралізм і пост-структуралізм, водночас заперечуючи можливість традиційної нормативної етики в умовах *гіперреальності*. Це робить *Б.-ра* важливим критичним орієнтиром для сучасної етики медіа, війни, технологій і пізнього капіталізму. Основні етико-соціальні твори: «Війни в Затоці не було», «Суспільство споживання», «Символічний обмін і смерть», «Симуляція та симулякри».

БУБЕР, МАРТИН (1878-1965) – австрійсько-ізраїльський філософ *екзистенційного* спрямування, релігійний мислитель і теоретик діалогічної етики. Його концепція міжособистісних відносин справила значний вплив на моральну філософію, теологію та політичну думку ХХ ст. У *Б.-ської* етики перебуває розрізнення відношень «Я-Ти» та «Я-Воно», де перше означає автентичну моральну зустріч із «Іншим» як рівним суб'єктом, а друге – інструментальне ставлення, характерне для технократичного й об'єктивуючого мислення.

БУДДИЗМ – світова релігійно-філософська традиція, що виникла в Південній Азії й історично пов'язана з індійським культурним регіоном. Не є теїстичною у класичному сенсі та не ґрунтується на вірі в єдиного творця-бога, зосереджуючись натомість на практиці звільнення (мокша) від *страждання*. *Б.* акцентує такі чесноти, як *співчуття, ненасильство, усвідомленість, стриманість* і відповідальність за наміри та дії. Але моральними ризиками в його соціальних інтерпретаціях є відхід від активної соціальної відповідальності чи виправдання пасивності перед несправедливістю

через зосередженість на індивідуальному визволенні.

БУЛЛІНГ – форма систематичної агресивної поведінки, що полягає у повторюваному психологічному, вербальному чи фізичному переслідуванні особи, яка перебуває у вразливішій позиції. Характеризується асиметрією влади між агресором і жертвою.

БУМЕРИ (*англ.* baby boomers generation) – демографічна та соціокультурна генерація людей, народжених приблизно між 1946 і 1964 роками під час різкого зростання народжуваності після Другої світової війни. Відіграла визначальну роль у формуванні політичних, культурних і моральних орієнтацій другої половини ХХ ст. Представники пережили період економічного зростання, становлення масового *споживчого суспільства*, розширення системи освіти та масштабні соціальні рухи – від боротьби за громадянські права до антивоєнних протестів. У морально-філософському контексті *Б.* пов'язуються з трансформацією традиційних норм у бік більшого *індивідуалізму*, самореалізації та громадянської активності, а також із формуванням нових уявлень про свободу, рівність і соціальну відповідальність. Водночас у сучасних дискусіях їх інколи критикують за надмірну орієнтацію на економічне зростання та споживання, що поставило перед наступними поколіннями складні екологічні та соціальні виклики.

БУНТ – форма індивідуального чи колективного спротиву встановленому порядку, яка поєднує практичну дію з моральним запереченням *легітимності певної влади*, норми чи стану речей. Набуває особливого значення як акт самоствердження людської

гідності, що виникає з досвіду несправедливості, приниження чи знецінення, але не зводиться до сліпого руйнування. У концепції зрілого *А. Камю* він є відповіддю на абсурд: *Б.* не заперечує безсенсовість світу, але відмовляється приймати її як виправдання пасивності чи *насильства*, вста-

новлюючи моральну межу навіть у протесті. Етично осмислений *Б.* передбачає *солідарність*, *відповідальність* і відмову від тотального виправдання будь-яких засобів досягнення мети, що відрізняє його від революційного *терору* чи деструктивного *нігілізму*.

В

W (МОДАЛЬНІСТЬ) – деонтична модальність нормативної нейтральності. Умовимось, що А означає «загартовуватись». Тоді: W (А) – «нормативно-нейтрально, що А», тобто «нормативно-нейтрально (W) загартовуватись (А)». Також: що q – конкретний індивід. Тому: W (А (q)) – «нормативно-нейтрально, що q виконує дію А», тобто «нормативно-нейтрально (W) що Степан (q) загартовується (А)».

ВАДА – стійка негативна риса характеру чи набута схильність до морально хибних способів мислення, почування чи дії, що систематично перешкоджає належному моральному судженню та практиці. Вважається протилежністю *чесноти* та формується через повторювані неправильні дії та звички (*ἔθος*), що деформують характер і знижують здатність особи діяти відповідно до розуму (*φρόνησις*). У цьому сенсі *В.-ди* не є поодинокими помилками; це – структурні дефекти моральної *агентності*. Сьогодні це поняття використовується для аналізу *відповідальності*, моральної сліпоты, *упередженості* та стійких форм шкідницької поведінки, зокрема – в контексті інституційної етики та соціальних практик.

ВАЙНІНГЕР, ОТТО (1880-1903) – австрійський філософ і психолог. Відомий насамперед книгою «Стать і характер» (переробка докторської дисертації), у якій намагався створити метафізично-етичну теорію людської особистості, поєднуючи елементи психології, метафізики, етики та культурної критики. Виходив із *дихотомічного* протиставлення двох принципів –

«мужності» (*Männliches Prinzip*) і «жіночності» (*Weibliches Prinzip*), які розглядав біологічно, метафізично та психологічно. «Чоловічий» принцип асоціюється з раціональністю, самосвідомістю, моральною відповідальністю та прагненням до істини, тоді як «жіночий» – із несвідомістю, штучністю, емоційністю та відсутністю моральної автономії. Для його етики характерною є ідея особистості як істоти, здатної до радикальної самосвідомості й етичної відповідальності, що проявляється у прагненні до істини, самопоходання, моральної чистоти. Відповідно «жінка» – це псевдоособистість без внутрішньої самоцінності, але необхідна для розкриття «чоловічого» начала. *В.* розглядав мораль як внутрішню вимогу абсолютної чесності перед самим собою і невіддільною від творчого обдарування, вважаючи ідеалами Христа, Сократа та Р. Вагнера. Вони є зразками «геніїв» – своєрідних призм об'єктивної реальності, що акумулюють у своїй творчості деяку «спільну істину». Його філософія зазнала значного впливу німецького ідеалізму, насамперед *І. Канта*, *Ф. Шеллінга* й особливо – *А. Шопенгауера*. Попри те, що багато його ідей – погляди на стать, жіночність і єврейську ідентичність – сьогодні розглядаються як неприйнятні, «Стать і характер» мала значний вплив на інтелектуальну атмосферу початку ХХ ст. і спровокувала масштабну дискусію в європейській філософії та культурі.

ВАНИ – група богів у скандинавській міфології, пов'язана з плодючістю, природою, багатством і гармонією.

ВЕБЕР, МАКС (1864-1920) – німецький соціолог, філософ і політичний мислитель, один із засновників сучасної соціальної теорії. Його творчість має наріжне значення для етики, теорії відповідальності, аналізу влади. Радикально відкинув ідею єдиної об'єктивної моралі, і натомість, розробив концепцію ціннісного *плюралізму* та «трагічного» конфлікту *цінностей*. *В.-ве* розрізнення «етики переконання» й «етики відповідальності» стало програмним для політичної та професійної етики ХХ-ХХІ ст. Перша зосереджується на чистоті намірів, друга – на реальних наслідках дій. *В.* показував, що модерна раціоналізація (т. зв. «залізна клітка» раціональності) підриває традиційні моральні орієнтири, перетворюючи етику на сферу трагічного вибору без остаточного виправдання. Його аналіз легітимності, влади та професійної відповідальності сформував сучасне розуміння моральної напруги між цінностями, ефективністю та насильством [67]. Головний твір: «Протестантська етика та дух капіталізму».

ВЕДИ (*вед.* «знання») – найдавніший канон священних текстів індійської цивілізації, сформований упродовж XVII-IX ст. до н. е. та зафіксований т. зв ведійською мовою у формі усної традиції, що значно пізніше (межа н. е.) була кодифікована письмово. Канон включає чотири великі внутрішньо фрагментарні за часом виникнення та змістом збірки: Рігведа (гімни), Самаведа (літургії), Яджурведа (жертвні формули) й Атгараведа (закляття, побутова й соціальна релігійність). До них пізніше складені обов'язкові коментарі – Брахмани (IX ст. до н.е.), араньяки й *упанішади*, – що радикально їх перетлумачували та доповнювали. *В.* формують уявлення про «риту» (*див.* **АША**) – об'єктивний космічний, природний і моральний порядок, якому під-

порядковані боги, люди та соціальні інститути. Тому моральність у *В.-чній* традиції не постає як автономний внутрішній вибір, а як належне виконання обов'язків, пов'язаних із ритуалом, статтю, віком, статусом і варною приналежністю (останнє – вже у період складення Брахман). Порушення моральних і ритуальних норм трактується *В.-ми* як загроза соціальній стабільності та космічній рівновазі. У них також закладено ранню форму нормативної етики, де право, релігія та мораль утворюють єдину систему регуляції поведінки, а етична оцінка дії визначається її відповідністю світовому порядку, а не намірами чи наслідками в сучасному сенсі (*пор.* **МІФ ЕДИПІВСЬКИЙ**).

ВЗАЄМОДОПОМОГА – добровільна підтримка між людьми чи спільнотами на основі *солідарності, співчуття, спільної відповідальності*, а не *примусу* чи обміну вигодами. Розглядається як альтернатива суто індивідуалістичним моделям моралі, оскільки підкреслює *взаємозалежність людей* і здатність спільнот самоорганізовуватися у кризових ситуаціях. Невіддільна від турботи, *довіри* і громадянської відповідальності, а також – від критики соціальних структур, які перекладають відповідальність за *добробут* винятково на окрему особу. Сьогодні *В.* часто осмислюється як моральна практика опору соціальній ізоляції (*див.* **ДЕПРИВАЦІЯ**), нерівності та *дегуманізації*.

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ЛЮДЕЙ – етичне і соціально-філософське поняття, яке описує онтологічний і моральний факт того, що людське існування не є самодостатнім, а формується у мережі взаємин, залежностей і взаємних впливів. *В.Л.* протиставляється радикальному індивідуалізму і слугує підґрунтям для *етики турботи*, соціальної справедливості та *глобальної відповідаль-*

ності, оскільки підкреслює, що дії однієї особи неминуче мають наслідки для інших. Поняття набуло особливої актуальності у контексті *глобалізації*, пандемій, кліматичної кризи та цифрових мереж, де моральні зобов'язання більше не обмежуються близьким колом, а поширюються на віддалених і незнайомих людей. Воно також змінює уявлення про *автономію*, демонструючи, що вона не заперечує зв'язків, а навпаки, формується всередині них.

ВИГОРЯННЯ – психологічний і водночас етично значущий стан емоційного, фізичного й мотиваційного виснаження. Виникає внаслідок тривалого стресу, надмірних вимог і браку відновлення. Найчастіше – у професійній діяльності, пов'язаній із відповідальністю за інших чи постійною небезпекою (напр. лікарі, пожежники, військові). *В.* сьогодні розглядається не стільки як індивідуальна проблема саморегуляції, скільки симптом морально проблемних організаційних і соціальних умов, що нормалізують перевантаження, *експлуатацію* та знецінення *турботи про себе*. Особливу увагу приділяють моральному виміру *В.* у професіях допомоги, де конфлікт між цінностями служіння та власним добробутом породжує почуття *провини*, моральної травми. Є точкою перетину психології, етики праці та соціальної справедливості.

ВИКЛЮЧЕННЯ – соціально-культурне вигнання, відміна, *остракізм*, заборона, табування.

ВИКОРИСТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ – поняття, що описує етично обґрунтоване застосування ресурсів, технологій, знань із урахуванням можливих наслідків для інших людей, суспільства та довкілля. Особливо часто використовується щодо

цифрових технологій, штучного інтелекту, персональних даних і природних ресурсів, підкреслюючи необхідність передбачення шкоди, прозорості рішень і підзвітності суб'єктів дії. *В.В.* передбачає перехід від логіки «дозволеного» до логіки «морально виправданого» у сучасному світі, де технічна можливість не автоматично означає етичну легітимність.

ВИКРИВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНЕ – систематичне відхилення в мисленні, сприйнятті, судженні, яке виникає внаслідок особливостей роботи людського мозку та призводить до нерациональних або спотворених висновків.

ВИКРИТТЯ – морально значуща дія публічного розкриття прихованих порушень, зловживань або неправомірних практик з боку організацій, інституцій, осіб; зазвичай здійснювана інсайдером (залученим), який має доступ до внутрішньої інформації. *В.* пов'язане з напруженням між *лояльністю*, конфіденційністю та відповідальністю перед суспільством, бо така дія може водночас захищати *загальне благо* і завдавати *шкоди* окремим інституціям або особам. Етика розглядає його як морально виправдане за наявності серйозної шкоди суспільству чи окремій людині з боку іншої людини, корпорації, відсутності ефективних внутрішніх механізмів реагування та пропорційності розкриття. Водночас, визнаються високі особисті ризики для того, хто викриває.

ВИНЯТОК – поняття, що позначає свідоме відхилення від загального правила чи норми у ситуації, яка вважається особливою, критичною або ж морально виправданою. *В.* постає як складна проблема, оскільки будь-яке правило втрачає сенс без загальності.

Однак жорстке дотримання норм може призводити до несправедливості чи *шкоди*.

ВИРОБНИЦТВО ВІДПОВІДАЛЬНЕ – етично та соціально орієнтована практика створення товарів і послуг, яка максимізує *добробут* людей і довкілля, скорочує негативні наслідки для соціальних спільнот і природних систем, і підпорядкована принципам *справедливості, безпеки, прозорості та сталого розвитку*. В.В. включає турботу про гідні умови праці, екологічну ефективність, відмову від *експлуатації*, демократичну участь зацікавлених сторін у виробничих рішеннях, чесне звітування про практики виробника. Є складовою ширшої *етики споживання* та корпоративної соціальної відповідальності.

ВИСНАЖЕННЯ МОРАЛЬНЕ – стан тривалого відчуття емоційного, когнітивного та морального виснаження, коли особа переживає зменшення здатності реагувати на моральні вимоги через хронічні стресори, *моральні дилеми*, професійні чи особисті обтяження. Феномен пов'язаний із ситуацією, коли постійний тиск приймати важкі моральні рішення, бути емоційно залученим, надавати підтримку іншим або виступати посередником у конфліктах призводить до зниження *моральної чутливості*, розмиття ціннісних орієнтацій, втрати мотивації діяти етично і, як наслідок, до негативних наслідків для моральної самосвідомості та міжособистісних стосунків.

ВИТІСНЕННЯ ПРАЦІ – явище, пов'язане з тим, що технологічні інновації, автоматизація, цифрові системи та штучний інтелект поступово заміщають або зменшують участь людини в традиційних видах праці. Воно є предметом етичних, соціальних і політичних дискусій про *справед-*

ливість, гідність працівників і розподіл вигод від технічного прогресу. Актуалізує питання про відповідальність роботодавців і суспільства за *перекваліфікацію*, соціальний захист, гідні умови життя та перерозподіл благ, щоб уникнути поглиблення нерівності та *дегуманізації* праці.

ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНЕ – педагогічно й етично зорієнтований процес формування *моральних почуттів, цінностей*, морального мислення та поведінкових звичок у людей, починаючи з дитинства, впродовж життя. Включає розвиток *моральної чутливості*, здатності до *рефлексії* над моральними нормами, навичок *співчуття* та *відповідальності* перед іншими. Розглядається як наріжний елемент етичної культури суспільства, що поєднує знання, емоцію та практику морального життя.

ВИШЕНСЬКИЙ, ІВАН (сер. XVI – XVII ст.) – український православний полеміст, письменник і монах-аскет, один із найрадикальніших моральних мислителів Ранньомодерної доби в українській інтелектуальній традиції. Його етичні погляди сформувалися на перетині християнської аскетичної, *ісихастської* містики та гострої критики соціальних і духовних реформ [68, 98]. Для нього моральність полягає не у освіченості чи правовому статусі, не у *гуманізмі* чи патріотизмі, а у ритуальному *формалізмі* й егоїстичному спасінні, дотриманні давнього припису, наскільки би він не суперечив реаліям. Агресивно протиставляв «простоту» істинної віри «книжній вченості», реформізму та політичному *компромісу*, через що вступив у конфлікт із православними братствами, які звернулися до нього по допомогу як до морального авторитету. Вирішальної політичної ваги

через це в історії не здобув. Тим не менше, його «Книжечка» та послання перебували в Україні на статусі «золотої книги» серед простого грамотного народу, аж до середини XIX ст.

ВІДЕВАТ (ВЕНДІДАД) – один із найважливіших текстів *зороастрійського* канону *Авести*, що має переважно законодавчий і нормативно-етичний характер. На відміну від гімнів Гат, *В.* не є поетичним чи суто богословським текстом. Він містить детальну систему приписів, заборон і санкцій, спрямованих на захист космічного порядку (*аша*) від хаосу (*друдж*). У ньому регулюються питання ритуальної чистоти, тілесних практик, поведження з мертвими, сексуальної моралі, злочинів і покарань, а також відповідальності за шкоду спільноті та природі [58]. Демонструє одну з найраніших форм морального легалізму, де право, релігія й етика не розділені, а порушення норми трактується як таке, що має онтологічні наслідки, оскільки *закон* мислиться як інструмент участі людини в космічній боротьбі *добра* зі *злом*. Очевидний вплив *В.* та на пізню юдейську, християнську та мусульманську правові системи робить *В.* важливим джерелом для розуміння витоків *нормативної етики* та сакралізованого права.

ВІДПЛАТА – заподіяння *шкоди* чи покарання у відповідь на вчинене раніше *зло*. Традиційно пов'язується з *ретрибутивними* теоріями справедливості. В морально-правових пам'ятках *В.* описана як спосіб відновлення морального балансу і підтвердження серйозності норми, яка була порушена. Але починаючи з часу складення Євангелій це поняття є предметом критики, оскільки постає питання, чи може заподіяння *страждання* бути морально виправ-

даним, і чи не відтворює вона логіку насильства замість сприяння відновленню та *примиренню*.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – моральний і соціальний обов'язок усвідомлювати свої вчинки, їхні наслідки, мотиви та зобов'язання перед іншими. Включає готовність діяти етично та приймати наслідки своїх виборів, узгоджуючи свободу дій із моральними, соціально- чи професійними нормами. Порушення найпершої характеристики *В.ми* – усвідомленість – у сучасному розумінні знімає її саму, але тільки тоді, коли це пов'язано з віковими чи патологічними факторами: малолітній вік, важкий психічний розлад, стан афекту (*див. НЕОСУДНІСТЬ*).

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАХИСТ – морально-правове поняття, що виникає у сфері міжнародної політики, *гуманітарного права* й *етики війни*. Означає обов'язок держав, міжнародних організацій і спільнот вживати заходів для запобігання геноциду, масових злочинів і серйозних порушень прав людини, а при необхідності – силового втручання чи інших заходів для захисту цивільного населення. Концепція розвинута у доповідях і документах Організації Об'єднаних Націй і є відповіддю на історичні трагедії XX ст., що підкреслює: суверенітет держави не може бути використаний як прикриття для систематичних *злочинів проти людяності*. *В.З.З.* включає військові аспекти та політичні, гуманітарні та правові механізми; передбачає співвідношення між повагою до суверенітету й імперативом захисту життів невинних людей.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КЛІМАТИЧНА – обов'язок індивідів, держав, корпорацій і міжнародної спільноти відповідати за причини, наслідки та запобігання антропо-

генній зміні клімату, а також – за захист тих, хто найбільше страждає від її впливів. *В.К.* пов'язана з проблемами причинності, справедливого розподілу тягара виробництва і міжпоколінної справедливості, оскільки найбільші кліматичні небезпеки створюються тими, хто від них найменше зазнає шкоди, тоді як негативні наслідки непропорційно припадають на вразливі спільноти та майбутні покоління. Розрізняють індивідуальну, колективну та структурну *В.К.*-, підкреслюючи, що вона не зводиться до особистої екологічної поведінки, а включає інституційні рішення, економічні моделі та глобальні політичні механізми.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВНА – концепція, що розширює традиційне розуміння моральної відповідальності за межі окремої особи до груп, колективів та інституцій, визнаючи, що певні дії, політики, наслідки є результатом колективної діяльності та не можуть бути адекватно пояснені чи оцінені лише через призму індивідуальних рішень. *В.К.* аналізується як відповідальність структурних агентів (держав, організацій, корпорацій, наукових колективів) за шкоду чи благо, яке вони створюють, і потребує розвитку критеріїв прийняття рішень у складних соціальних системах, де участь окремих акторів може бути розпорошена, але наслідки є сумарними. Поняття особливо важливе у дискусіях про екологічну відповідальність, корпоративну етику, військові злочини, системну несправедливість і глобальні проблеми, де традиційні індивідуалістичні моделі відповідальності виявляються недостатніми.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ НАУКОВА – етично та соціально зумовлений обов'язок ученого й наукових інституцій діяти з урахуванням наслідків наукових досліджень

для суспільства, довкілля, майбутніх поколінь і людської гідності; а також – дотримуватися принципів *добročесності*, прозорості й інтелектуальної чесності. У етиці науки це поняття виходить за межі індивідуальної відповідальності за достовірність даних і включає *колективну відповідальність* за прикладні наслідки знання, зловживання технологіями, подвійне призначення досліджень, участь науки в політичних і економічних структурах влади.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕД МАЙБУТНІМ – морально-філософське поняття, яке означає зобов'язання нинішніх поколінь брати до уваги інтереси, *права, добробут* майбутніх людей у прийнятті рішень сьогодні, особливо – щодо довкілля, технологій, ресурсів і соціальних структур. Ця форма відповідальності, окрім етики взаємодії між живими, включає також довгострокову перспективу оцінки наслідків, утримання від дій, що можуть завдати шкоди людям, які ще не народилися, і активне створення умов для гідного життя майбутніх поколінь. *В.П.М.* невіддільна від проблематики *сталого розвитку, кліматичної справедливості, технологічного ризику та міжпоколінної справедливості*.

ВІДЧАЙ – екзистенційно-моральний стан, що характеризується радикальною втратою сенсу, надії чи уявлення про можливість хорошого майбутнього. Внаслідок чого підважується здатність суб'єкта до відповідальної дії. Розглядається як психологічний феномен і як гранична ситуація, у якій оголюються основи моральної мотивації, *свободи, відповідальності*. В екзистенціалізмі (*С. Кіркгор, А. Камю*) пов'язується або з утечею від власної свободи, або з чесним зіткненням із *абсурдністю* буття, що може стати парадоксальним джерелом етичного

пробудження (*див. АБСУРД, ЧОРАН*). Тому *В.* не є однозначно моральною поразкою, а радше точкою кризи, з якої можливе як самознищення, так і новий спосіб відповідального буття. Особливе значення має у логотерапії – лікуванні «віднайденням сенсу».

ВІДЧУЖЕННЯ (нім. *Entfremdung*) – соціально-економічний і екзистенційний стан, за якого результати людської діяльності, сам процес праці, інші люди та навіть власна сутність індивіда постають перед ним як чужі, незалежні й ворожі сили. Концепція була систематично розроблена *К. Марксом* ще у ранніх працях, де *В.* аналізується як наслідок *капіталістичного* способу виробництва. Маркс виокремлює кілька взаємопов'язаних форм: *В.* працівника від продукту своєї праці (який йому не належить), від самого процесу праці (який є примусовим і зовнішнім), від «родової сутності» людини (*Gattungswesen*), тобто її творчої та свідомої природи, і від інших людей, з якими відносини набувають речового, *утилітарного* характеру. У цій перспективі праця, яка в ідеалі має бути формою самореалізації, перетворюється на засіб виживання, що підпорядковує людину зовнішнім економічним силам. Етичний зміст поняття відчуження полягає в критиці соціальних умов, які позбавляють людину *автономії*, цілісності та можливості реалізувати власну сутність, а також – у вимозі подолання цих умов через зміну суспільних відносин. У ширшому контексті поняття стало важливим для аналізу *постмодерного* суспільства, вплинувши на теорії критики культури, соціальної філософії й *етики праці*.

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНЕ – відновлення моральної справедливості після заподіяння *шкоди*, яке включає визнання

провини, публічне *каяття*, символічні жести й інституційні гарантії неповторення зла. У *філософії моралі В.М.* розглядається як відповідь на порушення *гідності, довіри* та базових прав, коли шкода має незворотний або нематеріальний характер. Воно є центральним у практиках *перехідного правосуддя*, післяконфліктного примирення та суспільного лікування травм.

ВІЙНА ІНФОРМАЦІЙНА – форма конфлікту, у якій стратегічним об'єктом впливу є свідомість, переконання та поведінка мас, а головним ресурсом – інформація, її інтерпретація та контроль над каналами комунікації (*див. ФУКО*). Охоплює *пропаганду, дезінформацію, маніпулятивні наративи, кібероперації та підрив довіри до інституцій, перетворюючи інформаційний простір на поле боротьби*.

ВІЙНА СПРАВЕДЛИВА – етична доктрина, що формує нормативні критерії допустимості застосування збройного насильства та регулювання поведінки під час війни. Вона розрізняє умови справедливого початку війни (*ius ad bellum*), такі як самозахист або захист невинних, і вимоги справедливого її ведення (*ius in bello*), що включають *пропорційність*, розрізнення між *комбатантами* і цивільними та *мінімізацію шкоди*. Доктрина використовується для моральної оцінки військових конфліктів, гуманітарних інтервенцій та відповідальності військово-політичних рішень. Водночас вона зазнає критики за можливість *ідеологічного* зловживання, коли апеляція до справедливості використовується для легітимації насильства.

ВІК ЗГОДИ – юридично встановлений мінімальний вік, з досягненням якого особа визнається здатною надавати правомірну

згоду на сексуальні відносини. Символізує достатню психофізичну та соціальну зрілість для прийняття відповідального рішення без *примусу* чи *експлуатації*. Інститут *В.3-ди* сформувався в європейському кримінальному праві XIX–XX ст. у зв'язку з розвитком уявлень про дитинство як окрему стадію розвитку та потребу посиленого захисту неповнолітніх.

ВІКНО ОВЕРТОНА (ВІКНО ДИСКУРСУ) – концепція політичної соціології, що описує діапазон ідей, політичних позицій, суспільних практик, які в певний історичний момент вважаються прийнятними для публічного обговорення та політичної реалізації. Термін походить від імені американського політичного аналітика Дж. П. Овертона, співробітника аналітичного центру MacKinnon Center for Public Policy. У 1990-х роках він сформулював ідею, що політичні рішення не можуть виходити за межі того спектра, який суспільство вважає легітимним. Згідно з цією моделлю, суспільні ідеї можуть послідовно переходити через кілька стадій публічної прийнятності – від «немислимого» (unthinkable) до «радикального» (radical), далі – до «прийнятого» (acceptable), «розумного» (sensible), «популярного» (popular) і, зрештою, – до «політики» (policy), коли вони стають основою законодавчих або управлінських рішень. Ця концепція демонструє історичну змінність моральних і соціальних норм: ідеї, які колись вважалися неприйнятними, з часом можуть стати загальноновизнаними, як це було з багатьма питаннями прав людини, соціальної справедливості та політичної свободи. Водночас у політичній етиці й етиці комунікації поняття *В.О.* використовується і для аналізу маніпуляцій суспільною думкою, оскільки зміщення меж допустимого *дискурсу* може відбуватися через інте-

лектуальні дискусії, культурні зміни чи свідомі інформаційні стратегії.

ВЛАДА – соціально-філософська категорія, що означає здатність *індивіда*, групи, інституції впливати на поведінку, рішення та переконання інших, зокрема – всупереч їхньому первинному опору. Може ґрунтуватися на *примусі*, *авторитеті*, ресурсах, знанні чи символічному визнанні. У класичній політичній філософії *В.* постає як необхідний механізм упорядкування суспільства, тоді як у критичних (анархічних) теоріях – як джерело домінування, нерівності та *насильства*. Ключовим для етики є питання легітимності *В.-ди*, меж її застосування та відповідальності її носіїв за наслідки своїх рішень.

ВЛАДА МОРАЛЬНА – форма впливу, що ґрунтується не на *примусі* чи формальних повноваженнях, а на визнаному моральному авторитеті, *довірі* та сприйнятті *суб'єкта* як носія легітимних цінностей (*див.* **ХАРИЗМА**). Вона виникає тоді, коли дії чи позиції особи, інституції чи спільноти сприймаються як етично обґрунтовані і такі, що заслуговують на наслідування. Відіграє важливу роль у громадянському суспільстві, правозахисних рухах і моральному лидерстві, часто виступаючи альтернативою формальній силі. Водночас *В.М.* є крихкою і може бути втрачена через *лицемірство*, зловживання чи розрив між проголошеними *цінностями* і реальними діями.

ВОВЕНАРІ, ЛЮК ДЕ КЛАП'Є (1715–1747) – французький мораліст і філософ епохи Просвітництва; полемізував із раціоналізмом і скептицизмом свого часу та мав вплив на пізнішу моральну психологію. *В.* підкреслював роль пристрастей, характеру та внутрішньої величі людини у моральному

житті, заперечуючи редукцію моралі до холодного розрахунку чи ж егоїстичної користі. Вважав, що справжня *моральність* виростає із «сили душі», а не з дотримання правил. Представник афористичного французького моралізму (*пор.* ЛАРОШФУКО)

ВОЛЬТЕР (*спр. ім.* ФРАНСУА-МАРИ АРУЕ, 1694-1778) – французький філософ, письменник і публічний інтелектуал епохи Просвітництва. Етико-правова позиція *В.-ра* ґрунтувалася на критиці релігійного *фанатизму, абсолютизму* та судового свавілля. Відстоював принципи віротерпимості, свободи думки, гуманності покарання та верховенства розуму, поєднуючи *дійстичний* світогляд із практичним моральним мінімалізмом, орієнтованим на запобігання стражданню (*див.* ГЕДОНІЗМ). Втручання у конкретні судові справи, публічні кампанії зробили його символом боротьби за громадянські свободи, а його філософська думка вважається одним із ідейних джерел модерної ліберальної концепції прав людини.

ВРАЗЛИВІСТЬ – етична й антропологічна характеристика людського існування, що означає схильність *індивіда* чи групи до отримання *шкоди*, залежності, порушення гідності внаслідок фізичних, психологічних, соціальних або структурних чинників. Розглядається не стільки як слабкість, скільки як базова умова людської *взаємозалежності*, що створює моральні зобов'язання турботи, захисту та *солідарності*. Особливу увагу цьому поняттю приділяють у *біоетиці*, феміністичній етиці й етиці догляду, де *В.* визнається підставою для корекції абстрактних уявлень про *автономію* та раціональність.

ВРЯДУВАННЯ ЕТИЧНЕ – система принципів, процедур, інституційних механізмів, спрямованих на забезпечення морально відповідального ухвалення рішень у публічних і приватних організаціях. Воно виходить за межі формального дотримання законів, бо передбачає інтеграцію таких *цінностей*, як прозорість, *відповідальність, справедливість* і *повага до гідності* у повсякденній управлінській практиці. Часто цей концепт застосовується до державного управління, корпоративного сектору, науки, медицини та сфери штучного інтелекту. З етичного погляду йдеться про перехід від реактивної моралі, що відповідає на порушення, до превентивної, яка формує умови для відповідальної поведінки.

ВСЕСВІТНЯ ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ – міжнародний нормативний документ рекомендаційного характеру, ухвалений 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, що має універсальний статус і застосовується як глобальний морально-правовий стандарт, хоча формально не є юридично обов'язковим договором. Її історичне значення полягає у спробі сформулювати загальні права та свободи людини як відповідь на злочини Другої світової війни та масові порушення людської гідності. *В.Д.П.Л.* проголошує рівність усіх людей у *гідності* та правах, закріплює громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права, а також – поєднує *ліберальні* принципи свободи й *автономії* з вимогами соціальної справедливості. Є фундаментом для сучасного міжнародного права.

Г

Н (МОДАЛЬНІСТЬ) – аксіологічно-темпоральна модальність «завжди було»: $N(q)$, тобто «завжди було, що q ».

ГАБЕРМАС, ЮРГЕН (1929) – німецький філософ і соціальний теоретик, провідний представник другої генерації Франкфуртської школи; поєднує критичну теорію суспільства з реконструкцією нормативних підстав модерності. Розвинув концепцію комунікативної раціональності як альтернативи інструментальному розуму, стверджуючи, що моральні норми можуть бути обґрунтовані через процедури раціонального дискурсу між вільними та рівними учасниками, а не обов'язково метафізичні припущення чи авторитет *традиції*. Також запропонував дискурсивну теорію права та *демократії*, де *легітимність* політичних рішень залежить від їхньої здатності витримати відкриту публічну критику в умовах *інклюзивної* комунікації. Його концепція «ідеальної мовленнєвої ситуації» формулює нормативний критерій *ненасильницького* порозуміння, що має етичне значення як модель взаємного визнання та відповідальності. *Г.* обстоює «постсекулярне» суспільство, де релігійні та світські громадяни можуть брати участь у спільних публічних дебатах за умови перекладу аргументів на загальнодоступну мову. Його етика дискурсу (розроблена спільно з К.-О. Апелем) репрезентує процедурний *універсалізм*, згідно з яким моральна норма є чинною, якщо всі потенційно долучені можуть раціонально погодитися з нею в процесі аргументованого обговорення. У сучасних дискусіях про права людини, *біоетику*, європейську інтеграцію та *глобальну справедливість* його

підхід залишається одним із найвпливовіших нормативних проєктів пізньої модерності, спрямованих на збереження раціональної критики без повернення до *догматизму*. Головні етико-політичні праці: «Теорія комунікативної діяльності», «Моральна свідомість і комунікативна дія», «Майбутнє людської природи», «Техніка та наука як «ідеологія», «Діалектика секуляризації».

ГАЙДЕГЕР, МАРТІН (1889-1976) – німецький філософ-екзистенціаліст, один із найвпливовіших мислителів ХХ ст.; радикально переосмислив питання людського буття, *відповідальності* й автентичності. Хоча *Г.* і не створив нормативної етичної теорії, його аналіз *Dasein* (людського буття-у-світі) має глибокі моральні наслідки: етика постає як спосіб існування, заснований на автентичності, рішучості, прийнятті власної скінченності. Його поняття падіння (*Verfallen*) і неавтентичності описують моральну небезпеку розчинення *індивіда* в безособовому «Вони», тоді як буття-до-смерті відкриває можливість відповідального й неухильного вибору. Однак політична *ангажованість Г.-ра* з нацизмом породила масштабні дискусії щодо відповідальності мислителя та меж розриву між філософією і політичною практикою.

ГАЙП (ХАЙП) молод. – соціально-комунікативне явище, що означає штучно чи спонтанно створене надмірне інформаційне збудження навколо події, ідеї, особи, яке часто перевищує їхню реальну значущість. Розглядається як механізм маніпуляції увагою, що може спотворювати публічне судження, підмінювати аргументацію емо-

ційною реакцією і стимулювати іраціональні очікування (див. ПОСТПРАВДА).

ГАКІНГ (ХАКІНГ), *англ. слнг. hack* «зламувати») – діяльність, пов’язана з дослідженням, обходом або модифікацією комп’ютерних систем і мереж. Може мати як легітимний (етичний *Г.*, тестування на проникнення), так і кримінальний характер (несанкціонований доступ, крадіжка даних, саботаж). Простіше: злам комп’ютерних систем.

ГАЛАХА – система релігійно-правових норм талмудичного *юдаїзму*, що регулює всі сфери життя віруючого: культ, етику, соціальні відносини, побут, право. *Г.* формується на основі Тори і складається з рабинських тлумачень і правових прецедентів і має нормативний та обов’язковий характер. Вона поєднує право і мораль, не розділяючи їх: моральна поведінка розглядається як виконання Божого Закону. Але *Г.* не є суто механічним кодексом. Вона містить складну систему тлумачення, компромісів і принципів *милосердя*, що робить можливою її адаптацію до нових історичних умов.

ГАНДІ (ГАНДІ), МАХАТМА (*спр. ім. МОХАНДАС КАРАМЧАНД ГАНДІ*, 1869-1948) – індійський політичний і моральний мислитель, лідер *ненасильницького* руху за незалежність Індії. Його етико-правова філософія поєднує елементи індійської релігійної традиції, західної етики та політичного *активізму*. Центральними поняттями думки *Г.* є власне ахімса (ненасильство) та сатьяграха (сила істини), які трактуються як політичні стратегії і як *універсальні* моральні принципи, що зобов’язують особу до відповідальності навіть перед несправедливими законами (*нор. СОКРАТ*). Перебував під впливом ідей

християнства, *Г. Д. Торо* та *ліберальної* правової традиції, а його спадщина мала сильний вплив на сучасну етику *громадянської непокори*, прав людини та мирного спротиву.

ГАНЬБА (ГАНА) – морально-афективний стан, що виникає внаслідок усвідомлення власної невідповідності соціальним або внутрішньо інтеріоризованим (засвоєним) нормам. Супроводжується відчуттям приниження, «оголеності» перед іншими та бажанням зникнути з поля видимості («провалитися крізь землю»). На відміну від *провини*, яка стосується конкретного вчинку, *Г.* має онтологічніший характер, бо переживається як дефект власного «Я».

ГАРТ (ХАРТ), ГЕРБЕРТ (1907-1992) – британський філософ права, один із найвпливовіших представників аналітичної юриспруденції ХХ ст., професор Оксфордського Університету. Запропонував модернізовану версію правового позитивізму, відмежовану як від класичного командного позитивізму Дж. Остіна, так і від теорій *природного права*. *Г.* розрізняв «первинні» правила (що безпосередньо регулюють поведінку) та «вторинні» (що визначають способи визнання, зміни й застосування первинних норм), серед яких центральне місце посідає «правило визнання» як соціальний критерій юридичної чинності. Він наполягав на концептуальному розмежуванні права й моралі, але водночас визнавав існування «мінімального змісту природного права», зумовленого базовими умовами людського співжиття. Це ж відкриває простір для моральної критики несправедливих законів. У полеміці з *Л. Фуллером* відстоював тезу про те, що юридична система може бути формально чинною навіть за моральної недосконалої, а в дискусії з

Р. Дворкінім – що право складається переважно з правил, а не з моральних принципів як обов'язкових елементів. Його концепція внутрішньої точки зору щодо норм підкреслює, що право існує і як зовнішній примус, і як система, визнавана і застосовувана учасниками за обов'язкову. Головна етико-правова праця: «Поняття закону».

ГЕГЕЛЬ, ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (1770-1831) – німецький філософ, центральна постать класичного німецького ідеалізму. Етично-правова філософія *Г.-ля* трансформувала уявлення про *моральність*, *свободу* та державу. У нього моральність не зводиться до суб'єктивних намірів або ж абстрактних правил, але мислиться як етичний порядок (*Sittlichkeit*) – об'єктивна реальність, втілена в інституціях сім'ї, громадянського суспільства та держави (*див. ДІАЛЕКТИКА*), що історично розвиваються як форми здійснення *свободи*. На відміну від *кантивської деонтології*, критикує «порожній формалізм» *морального обов'язку* і наголошує на тому, що справжня свобода можлива лише через соціально опосередковані норми та практики, применшуючи тим самим ізолювану автономію індивіда (*див. КРИТИКА ПРАКТИЧНОГО РОЗУМУ*). Його *філософія права* розглядає державу як раціональне втілення етичної ідеї, а *закон* – як форму об'єктивованої свободи, що породжує як значний вплив на подальші теорії права, громадянського суспільства й історії, так і глибоку критику з боку ліберальних і антиавторитарних мислителів. Тим не менше, він важливий для розуміння діалектичного зв'язку між індивідуальною мораллю, соціальними інститутами й історичним розвитком. Головні етико-політичні праці: «Філософія права» «Система моральності», «Німецька консти-

туція», «Енциклопедія філософських наук Т.3.».

ГЕДОНІЗМ (від *грец. ἡδονή* «задоволення») – етична та психологічна доктрина, відповідно до якої *задоволення* чи ж уникнення *страждання* розглядається як найвище благо або головний мотив людської поведінки. В історичній перспективі *Г.* має різні форми: від поміркованого *епікурейського* вчення, де наголось робиться на спокій (*ἀταραξία*) та відсутності болю (*ἀλγία*), до радикальніших версій, що ототожують благо з інтенсивними чуттєвими насолодами (*див. ЛІБЕРТИНІЗМ*). Часто стає об'єктом етичної критики за редукцію багатомірного людського життя до одного критерію цінності, однак у сучасній моральній філософії відіграє важливу роль у дискусіях про *добробут*, якість життя й *утилітаризм*.

ГЕЙЗІНГ'А, ЙОГАН (1872-1945) – нідерландський історик культури та мислитель, чия праця 'Homo Ludens' (*лат. «Людина, що грає»*) стала однією з найвпливовіших у культурному, антропологічному й етичному дискурсі ХХ ст. *Г.* стверджував, що гра є фундаментальною формою людської діяльності, яка передусім раціональним інституціям *права, моралі* та держави і формує символічні структури в культурі [71]. Його ідеї підкреслюють етичне значення правил, добровільного обмеження та «чесної гри» як засад соціального по-рядку. Критика деградації ігрового начала в модерному суспільстві поєднується у *Г.-ти* з *моральною тривою* щодо занепаду культури та гуманістичних цінностей (*пор. ШПЕНГЛЕР*).

ГЕНОМУ РЕДАГУВАННЯ – сукупність *біотехнологічних* методів, спрямованих на цілеспрямовану зміну генетичного

матеріалу живих організмів, напр., за допомогою технологій на кшталт CRISPR-Cas. Цей процес оцінюється через призму *безпеки, згоди, справедливості* та ризику зловживань, а особливо – у випадку втручання в людську зародкову лінію. Активно обговорюються питання допустимих меж модифікації, можливості посилення нерівності та *відповідальності* за довгострокові наслідки для майбутніх поколінь. *Г.Р.* стало одним із основних полів сучасної *біоетики*.

ГЕТЕРОСЕСУАЛЬНІСТЬ (від *грец.* ἑτερος «різний» і *лат.* sexus «стать») – сексуальна орієнтація, що характеризується стійким емоційним, романтичним і (або) сексуальним потягом до осіб протилежної статі.

ГІБРИС (ГЮБРИС, грец. ὕβρις «зухвальство») – зухвала самовпевненість, гордовите перевищення міри та посягання на межі, встановлені природою та людським законом.

ГІДНІСТЬ – наріжне етичне поняття, що позначає внутрішню моральну цінність і право кожної людини на повагу й етичне ставлення, яке визнається універсальним і невід’ємним (*див.* ПРАВО ПРИРОДНЕ), зокрема – у правових та політичних контекстах. *Г.* у сьогодишньому розумінні пов’язана із ліберально-демократичним переконанням, що кожна особа має цінність «сама по собі» і є основою моральних обов’язків суспільства поважати та захищати її недоторканість.

ГІЛКИ ВЛАДИ – структурні складові системи державного управління, що виражають функціональний поділ владних повноважень між різними інституціями з метою

запобігання концентрації *влади* та забезпечення політичної *свободи, справедливості* й ефективного управління. Теоретичною основою такого поділу є принцип поділу влади (*séparation des pouvoirs*) сформульований класично *Ш.-Л. Монтеск’ю* у книзі «Про дух законів», де обґрунтовується необхідність розмежування законодавчої, виконавчої та судової влади задля запобігання тиранії шляхом «стримування та противаг». Але його прямими попередниками є *Дж. Локк* і *Марсілій Падуанський*. Законодавча влада полягає у створенні та зміні законів і зазвичай здійснюється парламентами чи ж іншими представницькими органами; виконавча відповідає за реалізацію законів і поточне управління державою через уряд, адміністрацію та систему державних органів; судова забезпечує застосування законів у конкретних справах, вирішення суперечок і захист прав людини через незалежні суди. Поряд із трьома класичними *Г.В.* в політичних дискусіях іноді виділяють також додаткові чи умовні: міжнародну, або дипломатичну владу, пов’язану зі здійсненням зовнішньої політики, міжнародних переговорів, участю держави в глобальних інституціях, міжнародним правом і зовнішнім контролем; а також – владу засобів масової інформації, яку в зв’язку з розвитком *постдемократії* все частіше називають «четвертою», оскільки медіа виконують функцію суспільного контролю й інформування громадян.

ГІЛОЗОЇЗМ (від *грец.* ὄλη «речовина» та ζωή «життя») – філософська доктрина, згідно з якою матерія наділена життям або життєвим принципом (т. зв. психоїдним життям), що заперечує радикальний поділ між живим і неживим. Історично *Г.* був характерний для ранньої грецької натурфільософії (*Фалес, Геракліт, стоїки*), а в

модерну добу з'являвся в різних формах натуралізму, персоналізму та пансіхізму.

ГІЛЬЮТИНА Г'ЮМА – метафорична назва філософського принципу, сформульованого *Д. Г'юмом* у «Трактаті про людську природу» (*A Treatise of Human Nature*). Полягає в тезі про неможливість логічно коректного переходу (т. зв. помилка імплікації) від описових тверджень про те, як є, до нормативних тверджень про те, як має бути, без додаткового морального припущення. Відіграє роль застереження проти натуралістичних помилок і редукції моралі до фактів природи (див. **ФІЗИКАЛІЗМ**), психології чи соціології. *Г.Г.* не заперечує можливості морального обґрунтування загалом, а тільки вимагає чітко розрізняти емпіричні дані та нормативні засади, показуючи, що жоден набір фактів сам по собі не породжує *морального обов'язку*. Активно застосовується в *біоетиці, етиці штучного інтелекту* і суспільних науках, де спроби виводити норми безпосередньо з даних деколи маскують приховані ціннісні припущення. Тим не менше, починаючи ще з кінця XVIII ст. фіксуються спроби заперечення цього принципу, його обходу чи коректизації (*Шеллінг, Гегель, Маркс*). Напр., на основі ігнорування самим Г'юмом іншого боку своєї логічної схеми: що «існує» в моральному вимірі те за визначенням «бути може», тобто життєздатне бодай тимчасово [97], а отже – залежить від природи напряму. *Ф. Шеллінг* роз'яснював цей онтологічний момент словесно, вдаючись до грецької та французької мов: *μη ὄν (néant)*, «не існує як дія, актуально» й *οὐκ ὄν (rien)* «неможливе».

ГПЕРРЕАЛЬНІСТЬ – культурно-філософське поняття, що позначає стан, у якому знаки, образи та симуляції заміщують собою реальність і починають сприйматися як більш реальні, ніж вона сама (див. **ПОСТ-**

ПРАВДА, СИМУЛЯКР). Пов'язана із проблемами автентичності, *маніпуляції* та втрати критичної дистанції між фактом і його медійним відтворенням. Цей концепт широко застосовується для аналізу МАС-медіа, цифрової культури та політичних симуляцій [94].

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – процес зростаючої економічної, культурної, політичної і технологічної взаємозалежності світу, що трансформує кордони, ідентичності та *моральні зобов'язання*. Вона актуалізує питання *глобальної справедливості*, відповідальності транснаціональних (міжнародних, світових) акторів і моральних обов'язків щодо віддалених «Інакших». Одночасно *Г.* розширює можливості співпраці та загострює нерівність, що робить її активно обговорюваною в *прикладній етиці*.

ГНОСТИЦИЗМ ХРИСТИЯНСЬКИЙ – сукупність релігійно-філософських течій II-IV ст., що поєднували християнські мотиви з «гностичними» уявленнями про світ як результат помилки чи падіння первинного «світла» та спасіння як звільнення через таємне знання-гнозис (γνῶσις). Відповідно, усі гностики розглядали матеріальний світ як більшою чи меншою мірою гріховний самий по собі. *Г.Х.* радикально переосмислює *мораль*: одні його напрямки цілком заперечували таку (див. **НІГІЛІЗМ**), інші – свідомо діяли всупереч християнам-ортодоксам; треті ж – навпаки, радикалізували традиційні християнські добродієвності аж до обов'язкового *аскетизму*, самозречення, *целібату*, самоушкодження (див. **СЕЛФХАРМ**) etc. Тим не менше загалом гностики були переконані в тому, що конкретні моральні норми не є єдиною та головною запорукою спасіння душі, акцентуючи увагу на т. зв. таємному знанні, риту-

алах, посвятах (нових «хрещеннях»), оскільки закони та заповіді в цих традиціях мають нижчий, *деміургічний*, статус.

ГОББС (ГОББЕС), ТОМАС (1588-1679) – англійський філософ і політичний теоретик, один із засновників модерної політичної філософії та *теорії суспільного договору*. Етично-правова концепція *Г-са* вибудована на матеріалістичному розумінні людини, *детермінізмі*, аналізі *страху, влади та безпеки*. У нього «природний (державний) стан» людини характеризується як «війна всіх проти всіх», чи «людина людині – вовк» (*homo homini lupus est*), де відсутні стабільні моральні та правові норми, а життя є «самотнім, бідним, огидним, жорстоким і коротким». Моральні зобов'язання виникають лише після раціональної згоди індивідів цілком передати свої *природні права* суверену («Левіафану») заради миру та самозбереження. *Закон і справедливість* у цій системі не є природними цінностями, бо продукуються політичною владою, що забезпечує *порядок і безпеку* цінною особистої автономії. *Г.* є вагомою фігурою для історичного розуміння авторитету держави (*див. ЕТАТИЗМ*), правового позитивізму та сучасних дебатів про легітимність обмеження свободи в ім'я безпеки. Головні етико-політичні твори: «Левіафан», «Про громадянина», «Про природу людини».

ГОМОСЕКСУАЛЬНІСТЬ (від *грец.* ὁμός «однаковий») – сексуальна орієнтація, що полягає у стійкому емоційному, романтичному і (або) сексуальному потязі до осіб тієї самої статі.

ГОМОФОБИЯ (від *грец.* φόβος «страх») – форма соціальної *упередженості та дискримінації*, що проявляється у

ворожому ставленні, страху чи неприйнятті осіб із *гомосексуальною* орієнтацією. Розглядається як порушення принципів рівності, *гідності* та недискримінації, оскільки ґрунтується не на морально релевантних діях, а на *ідентичності* людини. Нині моральна та правова теорії трактують *Г.-ю* як соціально сконструйоване явище, пов'язане з культурними нормами, владними структурами й історичними формами *виключення*.

ГОРДІСТЬ І ГОРДИНЯ (ГОНОР, ПИХА, МАРНОСЛАВСТВО) – морально-психологічні стани самоставлення, що відрізняються за внутрішньою структурою й етичною оцінкою. *Гордість* у позитивному сенсі означає усвідомлення власної *гідності*, досягнень і моральної вартості без приниження інших; пов'язується з поняттям самоповаги та *чеснотою* «величності душі». *Аристотель* розглядав її як середину між *марнославством* і ницістю. Натомість, *Гордіня* означає перебільшене, самозамкнене та зарозуміле самоствердження (*див. ГІБРИС*), що ігнорує межі власної обмеженості й залежності від інших. У християнській традиції трактується як один із *смертних гріхів* і корінь інших пороків (першогріх, «гріх Сатани»). Зокрема, у вченні Августина Аврелія асоціюється з відверненням волі від Бога до самодостатності (*див. ПРО ГРАД БОЖИЙ*).

ГОРНІ (ХОРНІ, ГОРНАЙ) КАРЕН (1885-1952) – німецько-американський психоаналітик і соціальний теоретик, одна з провідних фігур неофройдизму; суттєво розширила етичне розуміння особистості, неврозу та *відповідальності*. *Г.* критикувала біологічний *детермінізм Фрейда* та наголошувала на вирішальній ролі культурних, соціальних і міжособистісних чинників у формуванні характеру. Її концепції базової (базальної) тривоги, невротичних стратегій

(«рух до людей», «проти людей», «від людей») та ідеалізованого «Я» мають етичний вимір, оскільки показують, як страх, відчуження і соціальний тиск спотворюють моральні судження та здатність до автентичної відповідальності. Розглядала моральне зростання як процес самопізнання, відмови від тиранії «повинностей» і розвитку справжньої самості.

ГОСТИННІСТЬ – моральна, культурна та соціальна норма, що регулює ставлення до іншого як до гостя, передбачаючи готовність до прийняття, захисту й тимчасового включення чужого у власний простір. У філософській етиці розглядають як приватну *чесноту* і як принцип взаємодії між спільнотами, культурами та державами. Починаючи з античності аж до сучасної політичної філософії, зокрема – у працях *І. Канта* та *Ж. Дерріда*, *Г.* постає поняттям, що балансує між безумовною відкритістю та необхідністю правових і безпекових обмежень.

ГРІХ – морально-релігійне поняття, що означає свідоме чи несвідоме порушення нормативного порядку, який розглядається як обов'язковий у межах певної духовної чи етичної системи. Осмислюється як окремих вчинок, але і як стан відчуження від належного способу буття, істини, *добра*. При цьому, на відміну від суто правового порушення, передбачає внутрішній вимір *відповідальності*, *намір* і *провину*, а також – можливість *покаяння*. У *секуляризованому* контексті поняття *Г.-ха* часто трансформується у мову моральної й екзистенційної *провини*, радикальної відповідальності *суб'єкта*.

ГРІХ СМЕРТНИЙ (ГРІХ ВЕЛИКИЙ) – категорія морально-релігійної ети-

ки, що позначає такий тип *гріховної* дії чи настанови, який руйнує самі засади морального і духовного життя суб'єкта, призводячи до розриву з *добром*, *відповідальністю*, належним порядком. На відміну від «легких» проступків, передбачає серйозний об'єкт порушення, усвідомлення та добровільну згоду. У філософському тлумаченні ця концепція використовується для опису межі, за якою *аморальна* дія переходить від окремої помилки до прояву глибокої деформації морального характеру чи життєвої орієнтації. У *християнстві* виділяють сім (рідше вісім) *Г.-их*: *хтіль*, *жадобу*, *пиху*, *лінь*, *здрість*, *зажерство*, *гнів* і *скорботу*.

ГРОТЕСК – естетична категорія та художній прийом, що поєднує несумісні елементи (трагічне і комічне, піднесене та потворне, реальне й фантастичне) з метою створення ефекту деформації, гіперболи (перебільшення) чи *абсурду*. У літературі та мистецтві він використовується для оголошення внутрішніх суперечностей соціальної реальності, підкреслення екзистенційної тривоги чи критики влади.

ГУМАНІЗМ (від *лат.* homo, homini «людина») – світоглядна й етична традиція, в центрі якої перебуває людина як носій *гідності*, *автономії* та моральної цінності. Сформувався у європейській культурі доби Відродження, але має античні витоки, зокрема – у *стоїцизмі* та класичній грецькій філософії. Сьогоднішній *Г.* наголошує на пріоритеті людських прав, раціональності, освіти та відповідальності за соціальні наслідки наукового й технічного прогресу. Водночас він зазнає критики з боку *постгуманістичних* і *трансгуманістичних* підходів, які ставлять під сумнів його *антропоцентризм* і *універсалістські* претензії.

Г'ЮМ (ЮМ), ДЕВІД (1711-1776) – шотландський філософ; ключовий представник емпіризму та морального *сентименталізму*, чия етична теорія здійснила злам у розумінні джерел *моральності*. Г. заперечує можливість виведення моральних норм із чистого розуму, стверджуючи, що моральні оцінки ґрунтуються на почуттях

схвалення та несхвалення, зокрема – на симпатії як здатності співпереживати іншим. Його розрізнення між «є» і «має бути» (див. **ГЛ'ЬЮТИНА Г'ЮМА**) заклало основу сучасної *метаетики*, а визначення *справедливості* як необхідної штучної *чесноти* вплинуло на подальші теорії моралі, права та соціальних інституцій.

Г

Г (МОДАЛЬНІСТЬ) – аксіологічно-темпоральна модальність «завжди буде»: G (q), тобто «завжди буде, що q».

ГАЗЛАЙТИНГ (від *англ.* gas light «газове світло») – форма психологічно девіантної й етично проблемної комунікативної поведінки, що полягає у систематичному створенні в іншого суб'єкта сумнівів щодо власної адекватності, зокрема – сприйняттєвої, когнітивної чи моральної, за відсутності достатніх об'єктивних підстав. Механізмом *Г.-гу* є підрив *довіри* особи до власного досвіду та суджень з метою посилення асиметрії влади у взаємодії. Термін увійшов у науковий і публічний обіг у середині ХХ ст. після виходу американського нуарного фільму «Газове світло», в якому показано цілеспрямовану маніпуляцію психікою жінки задля контролю над нею. У сучасних дослідженнях *Г.* розглядають як поведінкову стратегію, що може бути довготривалою чи ситуативною, цілком усвідомленою чи частково несвідомою щодо суб'єкта дії, а також відкритою або латентною щодо об'єкта впливу. Від поєднання цих критеріїв залежить глибина психологічної *шкоди* й етична оцінка відповідної практики. Поняття активно аналізується в клінічній та психоаналітичній психології, зокрема – у працях Е. Берна та К. Горні, а також у дослідженнях політичної комунікації, *пропаганди* й *софістичних* технік публічних дебатів.

ГАЙД (*англ.* guide «посібник») *молод.* – коротке практичне керівництво до вирішення конкретної задачі, часто – у формі відеоролика.

ГЕЙМЕР (*англ.* gamer «гравець») – соціокультурний тип ідентичності, що позначає особу, систематично залучену до цифрових ігор (відеоігор, онлайн-ігор, кіберспортивних платформ), для якої ігрова діяльність виконує не тільки розважальну, але й когнітивну, комунікативну й, інколи, професійну функцію. Часто має негативні конотації: залежна від цифрових ігор людина.

ГЕНДЕР – соціально та культурно сконструйована система ролей, ідентичностей і очікувань, пов'язаних із тілесною статтю, але не зведених до біологічних відмінностей; іншими словами – «соціальна стать». Поняття *Г.-ру* використовується для аналізу того, як суспільства нормативно формують уявлення про *маскуліність*, *фемінність* та інші ідентичності, а також як ці уявлення впливають на розподіл *влади*, ресурсів і можливостей. Є міждисциплінарним концептом, що поєднує соціологію, філософію, психологію, правознавство й етику, з особливим наголосом на питаннях рівності, *дискримінації* та *тілесної автономії*. Глибоко досліджувався С. Бем і Дж. Батлер.

ГІГ-ЕКОНОМІКА – модель ринку праці, заснована на короткострокових, проектних або платформних формах зайнятості, де працівники формально виступають як незалежні підрядники. Порушує питання трудової справедливості, соціального захисту, відповідальності платформ і асиметрії влади між алгоритмами й виконавцями. *Г.-Е.* одночасно пропонує гнучкість і автономію

та створює умови нестабільності, *вразливості* та розмивання класичних трудових прав.

ГНЗА-Р'БА – головний священний текст *мандей*, *гностичної* релігійної спільноти, що сформувалася на території Месопотамії (сучасні Ірак та Іран) у перших століттях н. е. і зберіглася до сьогодні. *Г.-Р.* є складним корпусом міфологічних, космологічних, етичних і літургійних текстів, написаних мандейською (діалектною арамейською) мовою, і поділяється на Праву *Г.-у* (космологічно-есхатологічну) та Ліву (переважно – поховально-антропологічну). Цей текст пропонує радикально дуалістичне бачення реальності, властиве для гностиків, у якому світ «світла» протистоїть світові «темряви» та матеріальності, а людська душа розглядається як вигнане божественне начало, покликане до повернення через знання (манда-гнозис), чистоту і ритуальну дисципліну [23]. Моральність у *Г.-Р.* тісно пов'язана з ідеєю відчуження: *зло* не зводиться до окремих вчинків; воно коріниться в космічній помилці та полоні душі у світі матерії, тоді як етична мета життя полягає у збереженні духовної чистоти, правдивості, *ненасильства* та дистанції від політичної й економічної влади. Покарання і спасіння мисляться не юридично, а космологічно: душа або звільняється та повертається до світу світла, або залишається у сфері змішання й забуття.

ГОДВІН, ВІЛЬЯМ (1756-1836) – англійський філософ і політичний мислитель доби Просвітництва, один із засновників філософського анархізму та *феміністичної* ідеології. Його характеризують раціоналізм, моральний перфекціонізм і радикальна критика інституційної влади. У праці «Дослідження політичної

справедливості» *Г.* розглядає державу, *право* та *примус* як історично зумовлені форми моральної незрілості суспільства, що мають бути поступово подолані через розвиток розуму, освіти та моральної автономії індивідів – це спільна риса для більшості мислителів-утопістів комуністичного гарту. Важливим для *Г.-на* є принцип неупередженого морального судження, згідно з яким цінність дії визначається її користю для *загального блага*. Тому його етика поєднує елементи *утилітаризму* з переконаннями, що моральний прогрес можливий без насильницької революції, через раціональне переконання та самовдосконалення.

ГРАМШІ, АНТОНІО (1891-1937) – італійський філософ, політичний теоретик і публіцист, один із найвпливовіших мислителів ХХ ст. в галузі соціальної філософії, політичної етики, теорії культури; засновник *неомарксизму*. Як мислитель остаточно сформувався в умовах багаторічного ув'язнення *фашистським* режимом, де написав свої «Таборові зошити». Центральним поняттям його вчення є гегемонія – складна форма влади, що поєднує *примус* із добровільною *згодою* й опирається на здатність панівних груп (*див. ЕЛІТА*) формувати моральні, культурні, світоглядні рамки т. зв. «здорового глузду» суспільства через освіту, мову, релігію, повсякденні практики й інтелектуальні традиції (*див. ВІКНО ОВЕРТОНА*). У цьому сенсі мораль для *Г.* ніколи не є нейтральною чи позаісторичною: вона вбудована у відносини влади та часто слугує інструментом легітимації соціальної нерівності, маскуючи приватні інтереси під *загальне благо*. Водночас *Г.* розробляє концепцію «органічного інтелектуала», тобто діяча, який свідомо пов'язує свою інтелектуальну працю з конкретною соціальною групою (класом) і бере на себе моральну

відповідальність за формування її критичної самосвідомості. Етика Г. є принципово *антиутопічною*, оскільки визнає конфлікт, компроміс і тривалу боротьбу невід'ємними складниками морально-політичного життя, не обіцяючи остаточного примирення, та наполягаючи на історичній відповідальності за кожен крок визвольної практики.

ГРІНФЛЕГ (ГРІНФЛАГ) *молод. слнг.* – позитивна ознака, позитивна якість, добрий знак у популярній психології.

ГРУМІНГ (*англ. grooming* «залицання») – процес цілеспрямованого встановлення довірливих і емоційно значущих стосунків із вразливою особою (найчастіше – дитиною чи підлітком) з метою подальшої *експлуатації*, зокрема сексуальної, психологічної тощо.

Д

ДАЙМОН (ДАЙМОНІЙ, грец. δαίμων «божественне») – сила-посередник між богами і людьми, що впливає на долю, моральні рішення та внутрішній стан особи. Ототожнювалася *Платоном* із сумлінням, а *Ксенофонт*ом – із пророчим прозрінням.

ДАО (кит. «шлях») – поняття китайської філософії, що означає універсальний принцип космічного порядку, природного становлення та гармонії, який не може бути вичерпно виражений словами [88]. *Д.* постає як безіменне джерело всіх речей, що діє через недіяння (*у-вей*) і спонтанність. Відповідність йому забезпечує гармонію між людиною, суспільством і природою.

ДАО ДЕ ДЗІН – основний текст *даоської* традиції, приписуваний *Лао-цзи* та датований IV-III ст. до н. е., що сформував її етичне й метафізичне ядро. Текст складається з коротких афористичних розділів, у яких розгортається вчення про *Дао* як безіменний, невичерпний принцип буття, з яким людина може жити лише через відмову від *примусу*, *насильства* та надмірного морального регулювання. *Д.Д.Д.* пропонує антиавторитарну й антиутилітарну модель моралі, де чеснота (*Де*) полягає у скромності, простоті, невтручанні (*у-вей*) та зменшенні бажань. *Гріх* постає тут як штучне нав'язування порядку світові, всупереч західному розумінню його як порушення конкретної заборони.

ДАОСИЗМ – релігійно-філософська традиція Китаю, що сформувалася між IV-III ст. до н. е. на основі текстів *Дао Де Дзін* і *Чжуан-цзи* та поширилася як світоглядна й

релігійна система на значній частині Східної Азії. *Д.* критикує нормативну штучність, *примус* і надмірне моральне регулювання, вважаючи їх джерелом соціального хаосу та *лицемірства*. Етичним ідеалом є слідування *Дао* – природному шляху буття – через принцип недіяння (*у-вей*), який не означає пасивності, а лише вказує на дію без насильницького нав'язування волі. *Д.-ська* етика наголошує на простоті, невтручанні, спонтанності та зменшенні бажань, пропонує альтернативну модель моральності, що ґрунтується на гармонії з природним порядком.

ДАРКНЕТ (англ. darknet) – технічно та соціально специфічний сегмент *Інтернет*-простору, доступ до якого здійснюється через спеціальні мережі та протоколи, що забезпечують високий рівень *анонімності* користувачів і приховування мережевої ідентичності. У демократичних країнах *Д.* не розглядається як однозначно девіантне явище; це – інфраструктура з внутрішньо суперечливим моральним статусом. З одного боку, *Д.* створює умови для реалізації свободи слова, захисту *приватності*, політичного притулку для дисидентів, журналістів і правозахисників у репресивних державах. З іншого – ті самі механізми анонімності сприяють розвитку нелегальних ринків, *експлуатації*, торгівлі людьми, розповсюдженню насильницького й екстремістського контенту. Етична проблема *Д.-ту* полягає тому в напруженні між правом на анонімність як умовою автономії й обов'язком суспільства обмежувати системні загрози безпеці та гідності (див. **АПОРІЯ ЕТИЧНА**).

ДВОРКІН, РОНАЛЬД МАЙЛЗ (1931-2013) – американський і британський філософ права та політичний мислитель, один із критиків правового позитивізму у другій половині ХХ ст., професор Оксфорду та Нью-Йоркського університетів, автор концепції «права як цілісності» (law as integrity). Стверджував, що право не зводиться до системи правил, а включає моральні принципи, які судді мають тлумачити в світлі найкращої інтерпретації політико-правової практики спільноти. Обґрунтував тезу про те, що індивідуальні права є «козирями» проти міркувань суспільної користі, тим самим полемізуючи з *утилітаризмом* і позицією *Г. Гарта* щодо відокремлення права від моралі. У моделі непогіршеного «судді-Геркулеса» *Д.* окреслив ідеал раціонального тлумачення, за яким правове рішення повинно узгоджуватися з принципами *справедливості*, рівності та належної поваги до особи. Його теорія рівності ресурсів прагнула поєднати свободу вибору з відповідальністю за наслідки, вводячи уявний аукціон ресурсів і механізми страхування як інструменти нормативної реконструкції справедливого розподілу. У зрілому віці захищав ідею єдності цінностей і морального реалізму, стверджуючи, що етичні та політичні судження можуть бути істинними чи хибними та підлягають раціональному обґрунтуванню. Головні етико-правові праці: «Серйозно про права», «Імперія права», «Самодостатня чеснота».

ДЕ (*кит.* «закон») – поняття китайської етичної традиції, що позначає внутрішню *чесноту*, силу моральної досконалості, харизматичну потугу, завдяки якій *індивід* або правитель узгоджується з *Дао* і здійснює вплив без примусу (*див.* **НЕНАСИЛЬСТВО**).

ДЕВИ (ДИВИ). У *зороастризмі* – злі, шкідливі, ворожі до людей демоноподібні істоти, що протистоять *ахурам*. В *індуїзмі*, навпаки, – благі божества.

ДЕВІАЦІЯ – відхилення поведінки, практик, переконань індивіда чи групи від соціально закріплених норм, очікувань або правил, які в певному суспільстві визнаються обов'язковими чи бажаними. У сучасних соціальних і етичних теоріях *Д.* не розглядається як однозначно негативне явище, оскільки самі норми є історично змінними, культурно зумовленими та часто пов'язаними з відносинами влади. Вона постає як точка напруження між соціальним порядком і моральною автономією особи. Одні форми *Д.-і* можуть підривати *гідність*, *безпеку* й *довіру*, інші же слугують джерелом моральної критики, соціальних реформ і перегляду несправедливих норм.

ДЕГРАДАЦІЯ ЕТИЧНА (МОРАЛЬНА) – процес поступового чи різкого руйнування моральних орієнтирів, *цінностей* і здатності до відповідального морального судження на рівні особистості, соціальної групи чи цілого суспільства. Вона проявляється у нормалізації *брехні*, *насильства*, *цинізму*, *байдужості* до страждання інших, а також – у знеціненні понять *гідності*, *справедливості* та *відповідальності*. *Д.Е.* не завжди є індивідуальною вадою характеру, але й структурним феноменом, тісно пов'язаним із інституційними практиками, *ідеологіями* та соціальними умовами. Особливу небезпеку становить поступова *Д.*, яка змінює межі допустимого та притлумлює *моральну чутливість*, створюючи ситуацію, в якій аморальні дії починають сприйматися як нормальні чи неминучі (*див.* **ВІКНО ОВЕРТОНА**).

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ – морально та психологічно деструктивний процес, у межах якого окремі особи чи соціальні групи позбавляються символічного статусу повноцінних людей через мову, образи, *ідеології* чи ж інституційні практики. *Д.* може набувати форм зооморфізації, об'єктивації чи механізації, коли інші постають як тварини, речі або бездушні механізми. Вона є ключовим механізмом легітимації *насилства*, оскільки знижує моральні заборони на *жорстокість*, *дискримінацію* та знищення. Історично *Д.* супроводжує рабство, колоніалізм, геноциди та сучасні *інформаційні війни* (див. **ПРОПАГАНДА**). Розглядається як порушення принципу людської гідності, а її подолання вважається передумовою відновлення *справедливості*, *відповідальності* та *солідарності*.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ – навмисне поширення неправдивої чи *маніпулятивної* інформації з метою введення в оману, формування хибних переконань або досягнення політичних, економічних, стратегічних переваг. На відміну від помилкової інформації, *Д.* завжди передбачає *інтенцію* обману. Є серйозним порушенням принципів правдивості, автономії й інформованого вибору, оскільки позбавляє людей можливості ухвалювати рішення на основі достовірних даних. *Д.* становить загрозу демократичним інститутам, громадській довірі, охороні здоров'я та *безпеці*.

ДЕЇЗМ (від *лат* deus «бог») – релігійно-філософська позиція раннього Нового часу, відповідно до якої Бог визнається як розумний першопринцип і творець світу, але заперечується його подальше надприродне втручання в історію, одкровення та чудеса. *Д.* сформувався в контексті наукової революції та просвітницької критики церковної

догматики, прагнучи поєднати віру в раціональний космічний порядок із автономією людського розуму.

ДЕКАДАНС (*фр.* *décadence* «занепад») – культурно-філософське поняття, що позначає стан або *наратив* занепаду *цінностей*, форм життя чи моральних орієнтирів, зазвичай – у контексті пізніх стадій розвитку цивілізації чи культури (див. **ШПЕГЛЕР**). У моральному дискурсі поняття *Д.* часто використовується як оціночна категорія для критики надмірного *індивідуалізму*, естетизації *пороку* чи втрати спільних етичних засад. Але тим не менше, він інколи аналізується як форма рефлексії, що виявляє напруження між *традицією* та модерністю.

ДЕКАЛОГ (грец. *δέκα* «десяти» + *λόγος* «слов'я») – сукупність десяти біблійних заповідей, даних Мойсееві Богом на горі Синай і зафіксованих у книгах Вихід і Второзаконня. Становлять фундамент морального закону в *юдаїзмі* та *християнстві*. Їхній опис наступний: 1) постулат монотеїзму; 2) заборона створювати кумирів і поклонятися їм; 3) заборона живити ім'я Бога намарно (тобто: клястися іменем Бога); 4) заповідь пам'ятати день суботний і славити його; 5) шанувати батька та матір; 6) не вбивати; 7) не чинити *перелюбу*; 8) не красти; 9) не свідчи неправдиво; 10) не заздрити чужому надбанню [53, р. 119-120].

ДЕКАРТ, РЕНЕ (1596-1650) – французький філософ і математик, один із засновників модерної філософії. Його етичні ідеї тісно пов'язані з раціоналістичною метафізикою та теорією пізнання, які він запропонував на тлі досягнень точних наук свого часу. Хоча *Д.* і не створив завершеної етичної системи, він розробив концепцію

«тимчасової моралі», що мала скеровувати практичну поведінку в умовах методологічного сумніву [18], тобто «непорушні самоочевидні норми», а також здійснив перші спроби аналізу людських почуттів через об'єктивні біологічно-механічні процеси в тілі. Вважав розум основним інструментом морального самоконтролю над пристрастями, що дозволяє здійснити перехід від нього безпосередньо до раціонального егоїзму Б. Спінози.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЖІНКИ ТА ГРОМАДЯНКИ – політико-етичний документ, проголошений 1791 р. у Франції О. де Гуж як радикальна відповідь на *Декларацію прав людини та громадянина*, що фактично виключала жінок зі сфери політичної рівності. Документ поширювався в контексті Французької революції та вимагав повного визнання жінок як морально та юридично автономних суб'єктів, рівних чоловікам у правах, обов'язках, власності, свободі слова й участі в управлінні державою. Його етичне ядро полягало в аргументі, що моральна відповідальність і громадянські права є неподільними, а *виключення жінок із політичного простору є формою структурної несправедливості*. Д.П.Ж.Г. стала одним із перших системних текстів *феміністичної* політичної етики та символом боротьби за універсалізацію прав людини.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА – програмний політико-правовий документ, ухвалений 26 серпня 1789 року Національними зборами Франції, що став одним із наріжних текстів сучасної концепції прав людини. Вона радикально розривала з феодальною та становою системою й утверджувала принципи *природних*, невідчужуваних прав, народного суверенітету та рівності перед *законом*. Основні

морально-правові положення включають визнання *свободи*, власності, *безпеки* й опору гнобленню як базових прав, тлумачення закону як вираження загальної волі, а також підпорядкування влади принципу *легітимності* через згоду громадян. Д.П.Л.Г. стала еталонним зразком ліберально-деонтологічного підходу до прав і *справедливості*, хоча de facto реалізація її принципів зіштовхнулася з історичними труднощами та казусами.

ДЕКОНСТРУКЦІЯ – філософський метод критичного аналізу текстів, *понять* і *дискурсів*, спрямований на виявлення внутрішніх суперечностей, прихованих ієрархій і неочевидних припущень, які забезпечують їхню уявну стабільність. Уперше системно розроблена Ж. Дерріда, Д. не є руйнуванням смислу, а радше демонстрацією його нестабільності та залежності від *контексту*. Вона використовується для критики *універсалістських* і нормативно жорстких концепцій моралі, які маскують культурну чи владну асиметрію. Д. дозволяє поставити під сумнів уявлення про нейтральність моральних категорій і виявити винятки, на яких вони ґрунтуються. Інакше: надання нового сенсу шляхом виривання з контексту.

ДЕЛЕЗ (ДЕЛЬОЗ), ЖІЛЬ (1925-1995) – видатний французький філософ другої половини ХХ ст., «постать століття» (за М. Фуко) й «останній класик» (з точки зору *постмодерного* дискурсу). Його концепція переосмислює традиційні категорії *суб'єкта*, *моралі* та *відповідальності*, поєднуючи елементи *спінозизму*, *ніцшеанства* та сучасної критики влади. Д. послідовно критикує мораль як систему заборон і трансцендентних норм, протиставляючи їй етику іманентності, де цінність дії визначається здатністю

збільшувати чи зменшувати «потенцію життя». Спираючись на Спінозу, він розрізняє мораль (як систему судження) й *етику* (як аналіз способів існування), пропонуючи неморалістичний, процесуальний підхід до *добра* та *зла*. Його філософія має значний вплив на сучасну соціальну етику, *біоетику* та критичну теорію, зокрема – у питаннях нормалізації, ідентичності й опору. Головні твори: «Капіталізм і шизофренія», «Що таке філософія?», «Логіка сенсу», «Складка», «Ніщє та філософія».

ДЕМАГОГІЯ – форма публічної комунікації та політичної практики, що ґрунтується на *маніпуляції* емоціями, страхами й попередженнями аудиторії замість раціональної аргументації й фактів (див. **ДЕЗИНФОРМАЦІЯ**, **ПОСТПРАВДА**). Порушує етичні засади відповідального мовлення, оскільки підміняє переконання впливом, а діалог – мобілізацією афектів. Розглядається етиками як форма зловживання владою над свідомістю інших, що підриває автономію громадян і спотворює публічну сферу. Від античності до сьогодення *Д.* вважається симптомом деградації політичної культури та втрати етичних стандартів публічної відповідальності.

ДЕМІУРГ (грец. δεμιουργός «ремісник»). У філософсько-релігійному дискурсі – творча чи впорядковувальна сила, що надає космосові форму та структуру. У діалозі «Тимей» Платон описує *Д.-га* як благого розумного майстра, який упорядковує хаотичну матерію за взірцем вічних ідей, не створюючи її з нічого, а приводячи до гармонійної організації. Тоді як у *гностичних* системах, представлених, зокрема – у текстах з Бібліотека Наг-Хаммаді, *Д.* постає нижчою, обмеженою та шкідницькою істотою, інколи – навіть ворожою до істинного трансцен-

дентного Бога. *Д.* у гностиків створює недосконалий матеріальний світ, полонячи у ньому первинне добре світло, чим пояснюється наявність *зла* та страждання (див. **ДИСТЕЇЗМ**, **МАЛЬТЕЇЗМ**).

ДЕМОКРАТІЯ – форма політичного устрою та нормативний принцип, за яким влада належить народу і здійснюється безпосередньо на референдумах (пряма демократія) чи через тимчасових обраних представників, що підзвітні громадянам. У класичному значенні термін походить від афінської *Д.* V ст. до н. е.. У сучасній етиці та політичній філософії розглядається як система, що поєднує політичну рівність, участь, свободу та правовий захист. *Д.* має інституційний та моральний вимір, пов'язаний із визнанням автономії особи, рівної гідності та *колективної відповідальності* за спільні рішення.

ДЕНДИЗМ – культурно-етична й естетична установка, що сформувалася в Західній Європі наприкінці XVIII – у XIX ст. і полягає у свідомому перетворенні власного життя, зовнішності та поведінки на витвір *стилю*. *Д.* не зводиться до моди чи ексцентричності: він є формою індивідуалістичного етичного жесту, спрямованого проти буржуазної *утилітарності*, масової моральності та знеособлення. Демонструє парадоксальну етику самодисципліни, дистанції й *іронії*, де самоконтроль і форма замінюють традиційні *чесноти*, а естетична автономія постає альтернативою нормативній моралі. Але *Д.* часто критикується як етичний *ескапізм*, що уникає соціальної відповідальності, замінюючи її культом *стилю* та самодостатності.

ДЕОНТОЛОГІЯ – напрям нормативної етики, який оцінює моральну правильність

дій передусім – з огляду на їхню відповідність *обов'язкам* (*комплаєнсу*), правилам і моральним заборонам, а не за наслідками чи характером *агента*. Класичним зразком *Д.-ного* підходу є моральна філософія *І. Канта*, де радикалізовані поняття *обов'язку*, *морального закону* та *поваги до особи* як мети, а не засобу. *Д.* включає різні версії прав, обмежень і дозволів, які встановлюють межі допустимої шкоди навіть заради *загального блага*. У *прикладній етиці Д.-ні* аргументи широко використовуються в дискусіях про права людини, медичні втручання, війну та покарання.

ДЕПРЕСІЯ – психічний стан і клінічний розлад, що характеризується стійким зниженням настрою, втратою інтересу, відчуттям безнадійності та зниженням здатності до моральної й практичної самореалізації. У зв'язку з етикою *Д.* набуває особливого значення, оскільки впливає на *автономію* суб'єкта, його *відповідальність* і здатність робити моральні вибори.

ДЕПРИВАЦІЯ – стан психіки, спровокований вимушеним обмеженням потреб, вимушеною соціальною ізоляцією. Може характеризуватися *депресією*, ідеями-фікс, галюцинаціями, сенсорними ілюзіями, маячінням, відчаєм, суїцидальними думками та поведінкою.

ДЕСПОТИЗМ (від *грец.* δεσποτης «владика») – форма політичної та соціальної влади, за якої управління здійснюється через свавільне, неконтрольоване підпорядкування волі одного правителя чи вузької групи без належних правових і моральних обмежень (див. **АВТОРИТАРИЗМ**). Є принципово проблемною формою владарювання, оскільки заперечує *автономію*, *гідність* і рівну моральну цінність осіб. У

класичній політичній філософії *Д.* протиставляється правління законів. У сучасних теоріях аналізується також і як структура повсякденного насильства, що може проявлятися у міжособистісних та інституційних відносинах (див. **АБ'ЮЗ**).

ДЕШАН, ЛЕЖЕ-МАРІ (1716-1774) – французький філософ епохи Просвітництва, відомий радикальною метафізичною й етичною системою, що поєднувала раціоналізм із критикою соціальних і політичних інституцій, передтеча комуністичних концепцій XIX ст., зокрема – марксизму, та діалектичного матеріалізму. У своїй книзі «Істина, чи Істинна система», розвивав ідею необхідного історичного переходу людства до стану рівності, безвладдя та спільності благ. засновуючись на переконанні, що моральний прогрес можливий лише через трансформацію соціального порядку, а не через індивідуальне вдосконалення.

ДЖАМАХІРІЯ – політична концепція та форма державного устрою, проголошена М. Каддафі у Лівії 1977 р. як «державна народних мас». Претендувала на докорінне подолання як ліберальної представницької *демократії*, так і марксистського соціалізму через реалізацію так званої «третьої універсальної теорії», викладеної у «Зеленій книзі». У ній парламент і політичні партії трактуються як форми узурпації народного суверенітету [46, р. 7-8, 10], оскільки будь-яке делегування влади означає відчуження волі народу. Натомість пропонується система первинних народних конгресів і народних комітетів [ibid., р. 39], які формально здійснюють безпосереднє прийняття рішень без посередницьких інституцій. Держава ж проголошується «остаточним вирішенням проблеми демократії». Соціально-економічна доктрина *Д.-ї* заперечує найману

працю як «форму рабства» [ibid., p. 53] і висуває принцип «партнери, а не найманці», що передбачає участь працівників у власності й управлінні виробництвом. Водночас обмежуючи приватну власність сферою особистого користування та проголошуючи *природне право* людини на частку суспільного багатства. У суспільній теорії наголошується на пріоритеті родини, племені та нації як природних форм *солідарності*, тоді як держава розглядається як похідна структура, а *свобода слова* визнається лише за умови її «колективного» характеру без інституційної опозиції [ibid., p. 46-47]. Доктрина також містить положення про «природну» диференціацію соціальних ролей чоловіка та жінки, критику формальної освіти як інструмента ідеологічного домінування [ibid., p. 125] та вимогу формування революційної свідомості. Але на практиці Лівії модель *Д.-і* поєднувала *риторику* прямого народовладдя з концентрацією реальної влади навколо лідера та революційних комітетів, що спричинило розрив між декларативним народним суверенітетом і фактичною підзвітністю влади. Тому в сучасній політичній філософії це поняття розглядається як показовий приклад нормативної критики представництва, реалізованої в межах *авторитарного* режиму.

ДЖИНИ – надприродні істоти ісламської традиції, створені, згідно з *Кораном*, із «вогню без диму» та наділені *свободою волі*, здатністю до віри чи невірства та впливом на людський світ.

ДЖИХАД – багатозначне поняття ісламської традиції. Нині означає передусім наполегливе прагнення жити відповідно до волі Аллаха та захищати спільноту віруючих. Але має також значення збройної боротьби за оборону чи розширення мусуль-

манської політичної спільноти. У хадиській традиції розрізняють «великий *Д.*» як внутрішню моральну боротьбу з гріховними нахилами та «малий *Д.*» як зовнішній захист віри. Факихи розробили умови *легітимності* воєнного *Д.-ду*, включно з вимогами оголошення, пропорційності та захисту *некомбатантів*. Це зближує його з нормами *ius ad bellum* і *ius in bello*. Загалом, усі питання *Д.-ду* висвітлює друга сура Корану – аль-Бакара (араб. «Корова»).

ДЗЕН – напрям східно-азійського *буддизму*, що започаткований у Китаї Бодгідгармою як «Чань» і набув класичної систематизації Догена в Японії. Акцентує увагу на безпосередньому переживанні просвітлення (саторі) через медитативну практику, дисципліну свідомості й інтуїтивне осягнення реальності поза дискурсивним мисленням; підкреслює значення «особливої передачі поза писаннями». Морально *Д.* полягає у формуванні способу буття, що поєднує уважність, простоту, недвоїстість, *співчуття* та внутрішню свободу від егоцентризму. При цьому етичні приписи буддизму інтерпретуються як природний наслідок пробудженого стану свідомості. *Д.* істотно вплинув на японську культуру – мистецтво чайної церемонії, каліграфію, бойові мистецтва – формуючи естетику мінімалізму та прийняття мінливості (вабі-сабі) [106, 107], а також специфічну етику дії, де моральна зрілість виявляється в простих повсякденних актах, виконаних із повним їхнім усвідомленням.

ДИЛЕМА ЕТИЧНА (МОРАЛЬНА) – ситуація морального вибору, у якій *суб'єкт* стикається з конфліктом між двома чи більше морально обґрунтованими *альтернативами*, жодна з яких не може бути реалізована без порушення іншої моральної ви-

моги. *Д.М.-і* виявляють межі нормативних систем і показують, що життя не зводиться до виконання правил. Вони важливі у *прикладній етиці*, особливо – в медицині, праві, військовій сфері та технологічних практиках, де рішення часто мають незворотні наслідки. У філософському сенсі *Д.Е.* демонструє трагічний вимір моральної відповідальності, коли правильний вибір не гарантує моральної бездоганності.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – систематичне чи структурне обмеження прав, можливостей, ресурсів, соціального статусу осіб або груп на підставі ознак, які не мають морального виправдання, зокрема – походження, раси, статі, релігії, мови, інвалідності (*див. ЕЙБЛІЗМ*) чи сексуальної ідентичності (*див. ГОМОФОБІЯ*). *Д.* є прямим порушенням принципів моральної рівності, *справедливості* та поваги до людської гідності. Розрізняють індивідуальну, інституційну та структурну *Д.-ію*, підкреслюючи, що нерівність може відтворюватися без явного *наміру*. Боротьба з *Д.-єю* є одним із головних завдань *прикладної етики*, прав людини та політичної філософії, оскільки стосується базових умов морального співіснування в плюралістичних суспільствах.

ДИСКРИМІНАЦІЯ ПОЗИТИВНА – політика надання преференцій історично *маргіналізованим* або структурно вразливим групам із метою компенсації *системної нерівності* та забезпечення реальної рівності можливостей.

ДИСКУРС – сукупність мовних практик, понять, *нарративів* і правил висловлювання, через які в певну історичну епоху конструюється, осмислюється та легітимуються знання, *влада* та соціальна реальність. У філософсько-етичному вимірі *Д.* не є

нейтральним засобом опису дійсності, адже він формує горизонти можливого мислення, визначаючи, що вважається істинним, нормальним, допустимим або морально виправданим. Починаючи з робіт *М. Фуко*, *Д.* розуміється як механізм «влади-знання», який здатен відтворювати *домінування* або ставати простором *емансипації* через критичну рефлексію та переозначення моральних норм [133, с. 156-157]. Часто: сукупність усіх висловів і досліджень з приводу конкретної теми (*див. САБЖ*).

ДИСТЕЇЗМ (від грец. *δυσ-* «кепсько-») – теологічна позиція, що визнає існування Бога, та вважає його морально недосконалим або злим. На відміну від *атеїзму*, *Д.* не заперечує буття божества; він піддає сумніву його благість, інтерпретуючи *зло* світу як прояв божественної байдужості чи ворожості. Ця позиція розглядається як радикальна відповідь на проблему *теодицеї*, оскільки замість виправдання Бога ставить під сумнів сам його моральний статус. *Д.-ні* мотиви простежуються у *гностичних*, філософських (*див. ЧОРАН*) і літературних традиціях.

ДИСТИМІЯ (грец. *δυσθυμία* «журба») – слабка, але довготривала *депресія*.

ДИХОТОМІЯ (грец. *διχотоμία* «розділ на два») – спосіб концептуального поділу цілого на дві взаємовиключні, та взаємопов'язані частини, які вичерпують поле розгляду, напр.: *добро-зло*, суб'єкт-об'єкт, природа-культура. *Д.* є джерелом онтологічних і етичних проблем, оскільки жорсткі бінарні опозиції часто спрощують складну, континуальну реальність (*див. РИГОРИЗМ ЕТИЧНИЙ*). У моральній філософії *Д.-не* мислення забезпечує нормативну чіткість, і водночас, може призводити до *догматизму*,

виключення проміжних станів і моральної сліпоти до *контексту*.

ДИАЛЕКТИКА. 1) В історичному сенсі – мистецтво суперечки та виявлення істини через зіткнення протилежних аргументів. 2) Метод мислення, що описує розвиток понять, суспільства та реальності через внутрішні суперечності та їхнє подолання за схемою «Теза-Антитеза-Синтеза (нова теза)». У модерній філософії отримує систематичний характер у *Й. Фіхте*, *Ф. Шеллінга* та *Г. Гегеля*, де вона стає принципом саморозвитку *абсолюту*; і (через спрняння концепції індивідуального розвитку *Штірнера*) в *К. Маркса* – матеріалістичним методом аналізу соціальних процесів та історії. В етиці *Д.-ний* підхід дозволяє розглядати моральні норми як історично змінні, конфліктні та контекстуально зумовлені.

ДІДРО, ДЕНІ (1713-1784) – французький філософ-матеріаліст, письменник і головний редактор «Енциклопедії»; один із представників європейського Просвітництва, чия етика поєднувала моральний *сентименталізм* і соціальну критику. *Д.* розглядав мораль як продукт людської природи, чутевості та суспільних відносин, відкидаючи її теологічні підстави та наголошуючи на відповідальності людини за створення справедливих інституцій. Його етичні та політичні ідеї відіграли важливу роль у формуванні модерної концепції *автономії*, свободи думки та *секулярної* моралі.

ДЮГЕН (СИНОПСЬКИЙ, бл. 412-323 до н.е.) – давньогрецький філософ, один із представників *кінічної* школи, відомий радикальною критикою соціальних конвенцій, матеріальних *благ* і політичної влади; опонент *Платона* й один із перших представників філософського номіналізму. Його

етика ґрунтувалася на ідеї життя «згідно з природою», що означало добровільну бідність, самодостатність і зневагу до штучних норм суспільства. *Д.-ва* практика філософії як способу життя зробила його символом морального протесту проти *лицемірства* та корумпованості цивілізованого порядку.

ДІПФЕЙК (*англ.* deepfake) – технологія синтетичного створення чи модифікації аудіо- та відеоматеріалів за допомогою алгоритмів машинного навчання (ШІ), яка дозволяє з високим рівнем правдоподібності імітувати зовнішність, голос або поведінку реальних осіб. Є викликом принципам правдивості, *довіри*, *приватності* та *відповідальності*. Використання *Д.-ів* може призводити до *дезінформації*, політичних *маніпуляцій*, репутаційного насильства та підриву довіри до візуальних доказів як таких. Тим не менше, сама технологія не є морально однозначною, оскільки має легітимні застосування у науці, освіті, мистецтві та медицині. Етична проблема *Д.-ів* полягає у розмиванні межі між автентичним і штучним та в необхідності переосмислення критеріїв доказовості й відповідальності в *цифрову епоху*.

ДІЯННЯ ІОАННА (МАНДЕЙСЬКА КНИГА ІОАННА) – один із священних текстів *мандейської* гностичної традиції, сформований у пізньоантичному Месопотамському регіоні та збережений класичною мандейською (діалектною арамейською) мовою. Поєднує космогонічні міфи, діалоги, гімни та повчання, зосереджені навколо постаті Іоанна Хрестителя, який у мандейській інтерпретації постає як великий гностичний учитель очищення, знання та правильного ритуального життя. В етично-релігійному вимірі *Д.І.* формують нормативну модель життя, побудовану на ради-

кальному дуалізмі між Світом світла і Світом темряви, де моральність розуміється як вірність світлому походженню душі, чистота, правдивість, *ненасильство* та суворе дотримання ритуальної дисципліни, передусім – багаторазового хрещення-омовіння (масбута). *Гріх* у книзі описаний як стан онтологічної забрудненості та забуття власного небесного походження, тоді як спасіння – це поступове пригадування (*ἀνάμνησις*) і повернення душі до світла через знання-гносис (манда), правильні дії та ритуальну чистоту [16].

ДОБРО – базова категорія етики, що позначає *цінність*, до якої спрямовані моральні судження, дії та практики. У різних філософських традиціях *Д.* тлумачиться порізно: як *щастя*, користь, досконалість, виконання *обов'язку*, реалізація *гідності*. Попри розбіжності, воно завжди пов'язане з уявленням про належне та бажане в людському житті. Сьогодні це поняття використовується як конкретний орієнтир, що потребує контекстуального осмислення з урахуванням наслідків, *намірів* і *взаємної вразливості людей*, на протилежності більш ранньому розумінню як абстрактному *абсолюту*.

ДОБРО БІЛЬШЕ – етична позиція, що протистоїть логіці *меншого зла* і наполягає на необхідності орієнтації не на мінімізацію *шкоди*, а на активне творення позитивного морального *блага*, навіть у ситуаціях жорстких обмежень і трагічного вибору. На відміну від прагматичних підходів, які допускають морально сумнівні дії заради кращого з можливих результату, *ідея Д.Б.-го* підкреслює відповідальність за якість мети та за самий характер дії, застерігаючи від поступової нормалізації *насильства*, брехні чи знецінення людської гідності.

ДОБРОБУТ – комплексна характеристика якості людського життя, що охоплює матеріальні умови, фізичне та психічне здоров'я, соціальні зв'язки, *безпеку*, *свободу* та можливості самореалізації. *Д.* є основним поняттям *утилітаристських* підходів і сучасних теорій *справедливості*, де використовується як критерій оцінки соціальних інституцій і політичних рішень. Сучасні концепції *Д.-ту* наголошують, що він не зводиться до *задоволення* чи економічного зростання, а передбачає умови для гідного, автономного й осмисленого життя. Це поняття важливе також у *біоетиці*, соціальній політиці й етиці розвитку.

ДОБРОЧЕСНІСТЬ АКАДЕМІЧНА – сукупність моральних принципів, етичних норм і політик, що забезпечують чесність, прозорість, відповідальність у науковій та освітній діяльності, включно з уникненням *шахрайства*, *плагіату*, *фальсифікації*, недобросовісного цитування та дотриманням академічних стандартів. Спрямована на підтримку *цінностей* освіти, *справедливості*, довіри до результатів досліджень і формування етичної культури серед викладачів, студентів і дослідників.

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ДІЛОВА – сукупність моральних якостей і практик, що визначають відповідальну поведінку суб'єктів у сфері економічної та підприємницької діяльності. Охоплює *чесність*, надійність, повагу до партнерів і клієнтів, дотримання зобов'язань, готовність враховувати соціальні й екологічні наслідки бізнесових рішень. *Д.Д.* передбачає внутрішню моральну мотивацію та довгострокове бачення відповідальності. У *етиці бізнесу* вона розглядається як умова *сталого розвитку* та суспільної довіри.

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ПУБЛІЧНА – моральна характеристика діяльності осіб та інституцій, що здійснюють владу чи діють від імені спільноти. Полягає у *чесності, неупередженості, служінню загальному благу*, відмові від зловживання владою та готовності до *підвітності*. *Д.П.* є умовою *легітимності* демократичних інститутів і довіри громадян. У філософському сенсі це поняття пов’язує індивідуальну мораль з інституційною етикою і питанням моральної відповідальності влади.

ДОБРОЧЕСНІСТЬ – стійка моральна якість характеру, що формується внаслідок виховання, практики та саморефлексії. Визначає схильність особи діяти відповідно до *добри, справедливості, поміркованості та розсудливості*. У класичній етиці *Д.* розглядається як середина між крайнощами і як основа моральної зрілості особистості (Аристотель, *Цицерон, Кант, Ларошфуко*). Нині ж етика *Д.-ті* протиставляється суто нормативним і *консеквенціалістським* підходам, наголошуючи на ролі характеру, мотивації та *моральної чутливості*.

ДОВГОСТРОКОВІСТЬ – етичний і стратегічний принцип; передбачає врахування віддалених наслідків рішень для майбутніх поколінь, соціальних інституцій і природного середовища. Є протилежністю короткострокового мислення, орієнтованого на негайну вигоду чи політичний ефект. Центральна у *кліматичній етиці, біоетиці, економіці сталого розвитку та технологічному прогнозуванні*. З морального погляду *Д.* пов’язана з відповідальністю за тих, хто не може брати участі у нинішніх рішеннях, але зазнає їхніх наслідків.

ДОВІРА – соціально-моральне відношення, що ґрунтується на очікуванні *добро-*

совісної, передбачуваної та відповідальної поведінки іншого *індивіда* чи інституції. Вона зменшує соціальні витрати, робить можливими кооперацію, делегування та складні форми суспільної взаємодії. *Д.* є *вразливою цінністю*, оскільки її легко зруйнувати та важко відновити – саме тому моральна відповідальність суб’єктів, яким довіряють, є підвищеною. Розглядається як фундамент *демократичних* інститутів, науки, медицини та цифрових платформ.

ДОВІРА ЦИФРОВА – форма соціальної *довіри*, що виникає у взаємодії людей з цифровими системами, платформами й алгоритмами, а також – між користувачами в цифровому середовищі. ґрунтується на очікуванні *безпеки, надійності, прозорості, етичної відповідальності технологій* і тих, хто їх створює та контролює. Вона охоплює питання захисту персональних даних, *алгоритмічної справедливості, кібербезпеки та пояснюваності автоматизованих рішень*. Дефіцит *Д.Ц.-ї* підриває автономію користувачів і легітимність цифрових інституцій, тоді як її наявність стає передумовою стабільного функціонування *цифрових суспільств*.

ДОГМАТИЗМ – філософська, епістемологічна й етико-соціальна установка, що полягає у безкритичному прийнятті певних тверджень, норм, доктрин як остаточно істинних і таких, що не потребують перегляду, обґрунтування чи корекції залежно від *контексту*. З точки зору теорії пізнання *Д.* означає відмову від рефлексії над підставами власних переконань і нехтування процедурами раціональної перевірки знання, через що в класичній філософії Нового часу він протиставляється критицизму (*Кант*) і *скептицизму* (*Г’юм*). Етично виявляється як жорстке застосування мо-

ральних правил без урахування конкретних життєвих обставин (*див. РИГОРИЗМ ЕТИЧНИЙ*), автономії суб'єкта та плюралізму цінностей, що здатне породжувати моральний фанатизм, нетерпимість і символічне насильство. У соціально-політичному вимірі *Д.-ні* системи мислення виконують *ідеологічну* функцію, легітимуючи *авторитарні* практики шляхом *виключення* критики та публічної дискусії, хоча в обмежених нормативних сферах, зокрема – у праві чи релігійній доктрині, *Д.* може відігравати стабілізаційну роль, забезпечуючи передбачуваність і спадковість норм.

ДОГОВІР СУСПІЛЬНИЙ. 1) Теорія *Д.С.-го* – напрям політичної та моральної філософії, що пояснює *легітимність* політичної влади, соціальних норм і моральних зобов'язань через ідею раціональної згоди між індивідами на певні правила спільного життя. Класичні версії теорії, представлені *Т. Гоббсом*, *Дж. Локком* і *Ж.-Ж. Руссо* [92, 124], по-різному інтерпретують умови та зміст цього договору, але спільно виходять із припущення про передполітичний стан і необхідність узгоджених обмежень заради *безпеки* та *порядку*. У сучасній філософії *Д.С.* часто постає як гіпотетична чи умовна модель морального виправдання інституцій, зокрема – у працях *Дж. Ролза* [121], де він використовується для обґрунтування принципів *справедливості*, а також зазнає критики за абстрактність, ігнорування нерівності й історичних умов згоди. 2) «Про *Д.С.*, чи Засади політичного права» (*Du contrat social, ou, Principes du droit poli-tique*) – політико-філософський трактат *Ж.-Ж. Руссо*, опублікований 1762 р. В ньому викладено одну з найвпливовіших у модерній філософії концепцій моральної та політичної легітимності держави, заснованої на принципі колективної згоди громадян. У центрі праці

стоїть теза, сформульована на початку: «Людина народжується вільною, але всюди закута в кайдани» [124, с. 8], що виражає проблему узгодження природної свободи з необхідністю політичного порядку. Руссо пропонує розв'язання цієї проблеми через ідею *Д.С.-го* (*contrat social*), згідно з якою індивіди добровільно об'єднуються в політичну спільноту, частково делегуючи свої *природні права* колективному цілому, що мислитель називає сувереном (*souverain*). Внаслідок цього утворюється морально-політичне тіло – «народ як єдина спільна воля», що керується принципом загальної волі (*volonté générale*), і яка виражає *спільне благо*, не зводяться до простої суми приватних інтересів. Така сума називається Руссо «волею всіх» (*volonté de tous*). Етичний сенс цієї теорії постулює, що справжня свобода громадянина полягає тільки в участі у формуванні законів, які виражають загальну волю (*пор. АРИСТОТЕЛЬ*). І тому, підкоряючись законам, які сам народ установив, людина фактично підкоряється самій собі як члену політичної спільноти. Трактат містить також аналіз різних форм правління (демократії, аристократії та монархії), проблеми громадянської релігії (*religion civile*) як морального цементу політичної спільноти й обґрунтування принципу народного суверенітету. Ідеї *Д.С.-го* мали величезний вплив на подальший розвиток політичної та моральної філософії, зокрема – на концепції громадянської свободи, демократії та політичної рівності, а також – на ідеологію Французької революції, американської війни за незалежність і правові погляди *Й. Фіште*. Тим не менше, вони стали предметом інтенсивних етичних дискусій, оскільки принцип загальної волі може інтерпретуватися як підстава і демократичної участі, і потенційного придушення інди-

відуальної автономії в ім'я колективного блага (*пор. ДЖАМАХІРІЯ*).

ДОЗВОЛЕНЕ – етична категорія, що означає дії, які не порушують *моральних норм* і тому можуть бути здійснені без етичного осуду.

ДОМІНАНТНІСТЬ (від *лат. dominus* «пан») – характеристика індивідуальної поведінки чи соціальної ролі, що виражається у прагненні контролю, впливу, переваги над іншими в межах міжособистісних чи групових взаємодій.

ДОПУСТИМІСТЬ ШКОДИ – етичне поняття, що стосується умов, за яких заповідання *шкоди* може вважатися морально виправданим або терпимим. Найчастіше обговорюється у контекстах війни, медицини, права та публічної політики. Класичними рамками аналізу є принцип *подвійного ефекту*, теорії *меншого зла* та концепції *пропорційності* й необхідності. Етична оцінка *Д.Ш.* залежить від *намірів* суб'єкта, масштабу імовірної шкоди, наявності альтернатив та статусу постраждалих.

ДОРОФІЙ (ГАЗЬКИЙ, АВВА ДОРОФІЙ, VI ст.) – християнський аскет і духовний наставник VI ст., учень Варсануфія Великого й Іоанна Пророка, визначний послідовник моральної лінії *ап. Павла* та св. Антонія. Один із найвпливовіших представників ранньої візантійської чернечої етики, відомий як автор «*Душекорисних повчань*». Його моральне вчення зосереджене на внутрішній роботі над собою, *сумлінні*, страху відчуження від властивої людині моральної богоподібності, розпізнаванні пристрастей і вихованні смирення як фундаментальної *чесноти*, без якої неможлива жодна справжня *добросесність*. *Гріх* у *Д.-я*

розуміється терапевтично – як хвороба душі, що потребує лікування через самостереження, *покаяння*, послух і любов до ближнього. Відповідно, покарання має виправно-спонукальний, а не каральний сенс [99]. Його погляди сильно вплинули на *ісихастську* традицію та православне розуміння моральної відповідальності як внутрішнього стану, а не суто зовнішньої поведінки, що робить його одним із передтеч релігійного *екзистенціалізму* зокрема.

ДОСКОНАЛІСТЬ – етико-філософське поняття, що позначає ідеал повноти, завершеності та максимальної реалізації властивостей людини чи певного способу життя відповідно до нормативного уявлення про *благо*. В історії філософії ідея *Д.-ті* бере початок в античній *телології*, де вона пов'язується з реалізацією сутності й призначення речі, а в християнській традиції набуває морально-теологічного виміру як прагнення до духовної довершеності. У сучасній моральній філософії *Д.* найчастіше осмислюється в межах перфекціоністських теорій, згідно з якими благо полягає саме у розвитку та культивуванні цінних людських здібностей, таких як розум, автономія, творчість і *моральна чутливість*. Водночас це поняття має амбівалентний статус, оскільки, з одного боку, воно підтримує ідеали саморозвитку й освіти, а з іншого – може слугувати підґрунтям нормативного тиску, *елітаризму* та моральної ієрархізації людей, якщо перетворюється з ідеалу на *обов'язок*.

ДОСТУП ВІДКРИТИЙ – вільний, безоплатний і необмежений доступ до наукових публікацій, даних та результатів досліджень, журналістських розслідувань, узагалі – будь-яких інформаційних матеріалів для всіх користувачів. Базується на ідеї справедливого розподілу знань, публічної відпо-

відальності науки, незалежної журналістики, *свободи слова* і недопущення *дискримінації* за економічною або географічною ознакою. Також розглядається кризь призму *академічної добросовісності*, етики фінансування і глобальної нерівності у виробництві. Але породжує дискусії про *авторські права*, якість рецензування, компетентність і комерціалізацію.

ДОСТУП СПРАВЕДЛИВИЙ – нормативний принцип етики та політичної філо-

софії, що означає рівнообґрунтовану можливість користування благами, ресурсами, інституціями, правами без *дискримінації* та необґрунтованих бар'єрів. На відміну від формальної рівності, *Д.С.* враховує соціальні, економічні та фізичні відмінності між людьми, передбачаючи коригувальні механізми для усунення *системних нерівностей* (див. **ДИСКРИМІНАЦІЯ ПОЗИТИВНА**).

ДРУДЖ (*авест.* «руйнація») – див. **ЗОРОАСТРИЗМ**.

Е

ЕВДЕМОНІЗМ (грец. εὐδαιμονία «благополуччя») – етична доктрина, згідно з якою найвищим *благом* і кінцевою метою людського життя є *щастя* чи *благополуччя*. Причому моральність оцінюється через її внесок у досягнення цього стану. Класичної форми *Е.* набуває у *Аристотеля*, для якого він означає діяльне здійснення *чесноти* відповідно до розуму. Тоді як у *гедоністичних* версіях (кіренаїки, *Епікур*) акцент переноситься на *задоволення* як критерій *блага*. У новочасній етиці *Е.-ні* мотиви трансформуються в *утилітаризмі*, але відрізняються від нього тим, що замість редукції блага до суми відчуттів, підкреслюють цілісність життєвого шляху та формування характеру. Сьогодні *Е.* відроджується в межах *етики чеснот* і теорій благополуччя як альтернатива жорсткому *деонтологізму* й агрегативному *консеквенціалізму*.

ЕВОЛА, ЮЛІУС (1898-1974) – італійський філософ-традиціоналіст, культурний критик і політичний мислитель, ідеолог *неофашизму*. Його етична позиція різко протистоїть модерному *гуманізму*, *лібералізму*, *демократії* й ідеї моральної рівності людей. Вчення *Е.-ли* зосереджене на концепції традиції як надісторичного сакрального порядку, що задає *ієрархію цінностей*, форм життя та типів особистості, у межах якої моральна вищість визначається не *співчуттям* чи *солідарністю*, а здатністю до самопанування, *аскези*, внутрішньої дисципліни, вертикального духовного зростання. Його етика є *аристократичною* й *антиегалітарною*: вона розглядає рівність як ознаку занепаду, а гуманістичну мораль – як форму *декадансу*, що підриває ієрархічний

космічний порядок. Тому жорсткість, відчуження від масової моралі та готовність до *насилства* можуть інтерпретуватися ним як прояви духовної сили.

ЕВТАНАЗІЯ – медико-етичне та правове поняття, що означає свідоме переривання життя людини з метою припинення нестерпних страждань, зазвичай – у контексті невиліковної хвороби чи термінального стану.

ЕВФЕМІЗМ – мовна та комунікативна практика заміни слів або висловів, які вважаються неприйнятними, грубими, морально чутливими, на нейтральніші чи пом'якшені формулювання.

ЕГАЛІТАРИЗМ – етично-політична доктрина, що виходить із принципу рівності людей у *гідності*, моральній цінності та праві на справедливе ставлення, незалежно від соціального походження, статі, раси, здібностей чи культурної належності. *Е.* стверджує, що моральні відмінності між людьми не можуть бути підставою для систематичного привілеювання чи знецінення, а нерівність потребує морального виправдання, заперечуючи мовчазне прийняття. У сучасній філософії розвивається у різних формах – від формальної рівності прав до теорій рівності можливостей і розподільчої справедливості. Тим не менше, зазнає критики з боку *аристократичних*, консервативних і *традиціоналістських* концепцій, які вбачають у ньому загрозу *ієрархії цінностей* і редукцію моральної *відповідальності* до абстрактної рівності.

ЕГОЇЗМ – етична та психологічна концепція, що описує орієнтацію *індивіда* на власні інтереси як головний мотив дій і критерій прийняття рішень. У *нормативній етиці* він прийнятний у формі етичного *Е.*-*му*, який стверджує, що людина морально зобов'язана діяти у власних інтересах, тоді як у дескриптивному сенсі йдеться про фактичну мотиваційну структуру поведінки. *Е.* не обов'язково тотожний *аморальності*, однак стає проблематичним тоді, коли систематично ігнорує інтереси інших або руйнує умови співжиття.

ЕЙБЛІЗМ – форма *дискримінації* та соціального упередження, що полягає у привілюванні «нормативних» тілесних і когнітивних здібностей та маргіналізації людей з інвалідністю.

ЕЙДЖИЗМ (від *англ.* age «вік») – форма соціальної та моральної *дискримінації*, що полягає в упередженому ставленні, стереотипізації чи нерівному поводженні з людьми на підставі їхнього віку. Напр., упереджене ставлення *бумерів* до *зумерів* як інфантильних і недалекоглядних.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від *лат.* *existencia* «існування») – філософський напрям остаточно оформлений у ХХ ст., що зосереджується на унікальному людському існуванні, свободі вибору й особистій *відповідальності* в умовах відсутності наперед заданого сенсу життя (*див.* АБСУРД). Він відкидає універсальні моральні рецепти, наголошуючи на тому, що *цінності* формуються через конкретні вчинки та рішення *індивіда*. З цієї перспективи людина несе повну відповідальність не лише за себе, а й за онтологічний образ людства загалом, який вона утверджує своїм вибором. Такий підхід часто критикують за *релятивізм*, однак він і

надає серйозного значення моральній свободі й автентичності. Ключові представники: *С. Кіркегор, М. Гай-дегер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, С. Бовуар, А. Камю, Н. Аббаньяно.*

ЕКЛЕКТИЗМ ЕТИЧНИЙ – позиція, що полягає в узгодженому поєднанні елементів різних моральних теорій з метою формування практично дієздатної нормативної системи. На відміну від догматичного монізму, *Е.Е.* визнає обмеженість кожної окремої теорії та намагається інтегрувати, напр., *деонтологічні* принципи поваги до особи з *консеквенціалістською* увагою до наслідків і чесотною етикою характеру.

ЕКСПЕРТИЗА ЕТИЧНА – інституційна чи процедурна форма оцінювання дій, рішень, проєктів, технологій з точки зору етичних принципів, норм і соціальних наслідків. Застосовується у медицині, науці, бізнесі, публічній політиці та сфері нових технологій, зокрема – штучного інтелекту.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ – соціально-етичне поняття, що означає використання однієї особи чи групи осіб іншою на умовах суттєвої нерівності вигод, влади, можливостей вибору. *Е.* проблематична не лише через завдання *шкоди*, адже вона є порушенням принципів *справедливості, гідності й автономії*. Сьогодні аналізується в економічних відносинах, сфері праці, догляду, репродуктивних практик і цифрових платформ.

ЕКСТРАВЕРСІЯ – психологічна характеристика особистості, що описує спрямованість людини на зовнішній світ, соціальною взаємодію, стимуляцію й активність. У класичній психології, починаючи з *К. Юнга* та теорії «Великої п'ятірки», *Е.* пов'язується з товариськістю, енергійністю, потребою у

зовнішній взаємодії. Етично не є ні *чесною*, ні *пороком* сама по собі, проте може впливати на стиль моральної дії, зокрема – на готовність до *солідарності*, публічної відповідальності чи, навпаки, до поверхової соціальної *конформності*.

ЕЛЕКТОРАТ – сукупність громадян, які мають право брати участь у виборах і формують політичну основу демократичного процесу. Все частіше у публіцистиці є *евфемічним* синонімом *охлосу*, *плебсу*, *бидла*, керованої маси.

ЕЛІТА (фр. *élite* «відібраний») – відносно невелика група людей, яка володіє підвищеним соціальним, політичним, економічним або культурно-науковим впливом у межах певного суспільства. Історично поняття *Е.-ти* виникає у соціології та політичній теорії як спосіб описати нерівномірний розподіл влади й компетенції. Існування *Е.-ти* може бути цілком виправданим, якщо воно пов'язане з *відповідальністю*, професіоналізмом і служінням *спільному благу*, але стає проблематичним, коли перетворюється на закрити касту (див. **ЗАЛІЗНИЙ ЗАКОН ОЛІГАРХІЇ**), що відтворює привілеї та винятки. Стосовно сучасної етичної парадигми ключовим питанням є не саме існування *Е.-ти*, а її *повідальність* і моральна легітимність.

ЕЛІТАРИЗМ – соціально-політична концепція, що виходить із припущення про існування якісно вищої та незамінної групи людей, котра має більшу моральну, інтелектуальну чи культурну цінність і, відповідно, право на привілеї та керівну роль. В історії політичної думки *Е.* пов'язаний із теоріями правління меншості, де передбачається, що компетентна *еліта* здатна приймати кращі рішення, ніж «маси». *Е.* пробле-

матичний, оскільки суперечить принципу рівної гідності осіб і може легітимувати нерівність і *виключення*. Водночас, у пом'якшеній формі поняття *еліти* іноді використовується для опису необхідності професійної компетенції та відповідальності, але без жорсткої ієрархізації людської цінності. Провісником *Е.-му* в політичній науці був італійський дипломат *Н. Мак'явеллі*, зрілими розробниками теорії – *Г. Моска*, *В. Паретто* та *Р. Міхельс*.

ЕМАНСИПАЦІЯ – процес звільнення індивіда чи групи від форм соціального, політичного, правового, морального підпорядкування, що обмежують *автономію*, *гідність* і здатність до самовизначення. Вона тісно пов'язана з ідеями *свободи*, рівності та визнання моральної суб'єктності, та водночас, супроводжується напругою між звільненням від зовнішнього примусу і відповідальністю за власні рішення. У філософській традиції – від *Канта* до критичної теорії – *Е.* описується як політичний або правовий акт і як моральний і пізнавальний процес подолання самоспричиненої несамостійності, що вимагає як інституційних змін, так і внутрішньої трансформації *суб'єкта*.

ЕМОЦІЯ МОРАЛЬНА І ПОЧУТТЯ МОРАЛЬНЕ – взаємопов'язані, але не тождісні поняття, що описують афективні основи моральної оцінки та дії. *М.Е.-ї*, такі як *провина*, *сором*, *обурення*, *співчуття* чи *вдячність*, є конкретними переживаннями, які виникають у відповідь на морально значущі ситуації. *М.П.* натомість позначає більш стабільну здатність людини інтуїтивно розрізняти *добро* та *зло*, справедливе й несправедливе, ще до раціонального аналізу [115]. Обидва ці феномени лежать в основі моральної мотивації, але водночас *потребують* критичної рефлексії, бо *емоції*

та *почуття* можуть бути упередженими чи соціально сформованими.

ЕМОЦІЯ ТА ПОЧУТТЯ – афективні стани, які різняться за тривалістю, інтенсивністю, конкретизацією об'єкту та ступенем усвідомленості. *Е.-ї* зазвичай розуміють як відносно короткочасні реакції на конкретні події, тоді як *П.* описує глибший, триваліший і більш рефлексивний внутрішній стан. До того ж, *П.* конкретизоване: «Страх перед цією людиною», а *Е.* – ні: «Мені боязко»; *Е.-ї* можуть спонукати до негайної дії, тоді як *П.* формують стійке ставлення до інших, зокрема – у сфері співпереживання, турботи та відповідальності.

ЕМПАТІЯ – здатність сприймати, розуміти, переживати емоційний стан іншої людини, не зливаючись із ним повністю. Етично *Е.* відіграє значну роль у формуванні *співчуття, солідарності та відповідальності*, оскільки робить *страждання* іншого морально відчутним. Тим не менше, сучасні дослідження показують, що *Е.* може бути вибірковою, *упередженою* чи *маніпульованою*, тому її необхідно доповнювати принципами *справедливості* та критичним мисленням. У етиці турботи *Е.* розглядається як основний елемент морального зв'язку між людьми.

ЕОНИ (грец. αἰών «епоха»). У *гностичних* релігійних напрямках – божественні еманції, що всі разом складають *Плерому*, досконалий світ світла. Вони є втіленнями різних аспектів добра (пор. **АМЕША СПЕНТА**), що відображається в їхніх іменах. Особливо важливим для матеріального світу є жіночий *е. Софія* (Мудрість), моральне падіння якого призвело до виникнення *Ялдаваофа* та матерії (див. **АХАМОТ**). Гностики вважали *е.-ми* також

Христа і Святого Духа. Валентинівський перелік інших помітних *е.-ів* наступний: Глибина (Βυθός), Мовчання (Σιγή), Розум (Νοῦς), Істина (Ἀλήθεια), Слово (Λόγος), Життя (Ζωή), Людина (Ἀνθρώπος), Церква (Ἐκκλησία).

ЕПАТАЖ – свідомо стратегія шокування, провокації чи порушення соціальних норм заради привернення уваги, самоствердження чи критики усталеного порядку. *Е.* неоднозначний, оскільки може бути формою творчого протесту проти несправедливості, та також здатен перетворюватися на *цинічну маніпуляцію* чи самоцільне порушення меж. У мистецтві та публічній сфері нерідко слугує інструментом оголення прихованих табу, однак його моральна оцінка завжди залежить від *намірів, контексту* та наслідків для інших.

ЕПКУР (341-270 до н.е.) – давньогрецький філософ, засновник епікуреїзму, етичного вчення, що ототожнює найвище *благо* із *задоволенням*, проте розуміє його не як інтенсивну чуттєву насолоду, а як стійкий стан відсутності тілесного болю (ἀπονία) та душевного неспокою (ἀταραξία). *Е.* розробив цілісну філософську систему, у якій *етика* спирається на натуралістичну фізику й емпіричну теорію пізнання: світ складається з атомів і порожнечі, боги існують, але не втручаються у людські справи, а смерть є повним припиненням відчуттів і тому не може бути *злом* для того, хто помирає. Усунення *страху* перед богами та смертю *Е.* уважав необхідною умовою морального визволення людини. Центральним етичним інструментом тому є раціональний розподіл бажань на природні та необхідні, природні, але не необхідні, та марні й хибні, що дозволяє досягти спокою через помірність, самодостатність і свідоме самообмеження. Особ-

ливе місце в його вченні займає дружба як найвища соціальна цінність і джерело *безпеки*, а також – ідея відсторонення від політичної боротьби як такої, що породжує тривогу та порушує внутрішній спокій. Етичний ідеал *Е.-ра* – автономне, розсудливе життя в невеликій спільноті однодумців, засноване на філософському самопізнанні та звільненні від ілюзій. Його етична доктрина мала значний вплив на елліністичну філософію, римську моральну думку (зокрема – через Лукреція), а в модерну добу – на *утилітаризм*, *секулярну* етику та сучасні форми раціонального *гедонізму*.

ЕПОХА ЦИФРОВА – історичний та культурний період, позначений масовою цифровізацією комунікації, економіки, політики та повсякденного життя. Вона ставить нові питання щодо *приватності*, *автономії*, *алгоритмічної справедливості*, цифрової нерівності та відповідальності технологічних корпорацій. У цьому контексті змінюється сама природа *довіри*, *солідарності* та публічності, адже значна частина моральних взаємодій відбувається через платформи та посередництво алгоритмів.

ЕРОС (грец. ἔρως «пристрасть») – різновид *любові*, що об'єктивізує свою мету; є пристрасним, динамічним, тваринним.

ЕСКАПІЗМ – прагнення людини тимчасово чи систематично уникати реальності шляхом занурення у фантазії, розваги, віртуальні світи, творчість, альтернативні способи життя. У психологічному вимірі може виконувати захисну функцію, допомагаючи впоратися зі *стресом*, перевантаженням чи травмою. В етичному же сенсі має подвійний статус, оскільки помірний *Е.* може бути формою самозбереження, тоді як крайній здатен призводити до безвідповідальності,

соціальної ізоляції та втечі від *моральних обов'язків*. У *цифрову епоху* це поняття набуває особливої ваги через масову доступність віртуальних середовищ і медіаспоживання.

ЕСТЕТИКА – розділ філософії, що досліджує природу естетичного досвіду, художньої цінності, сприйняття краси та смаку, а також – відношення між творами мистецтва, творцем і споживачем. Початково як автономна дисципліна *Е.* виникла у Новий час із прагнення вивчати природу *емоцій*, викликаних мистецькими формами, та визначати критерії оцінки художніх творів, з точки зору *етики* й соціальної філософії. Підкреслювала, що естетичні судження не є суто суб'єктивними, бо вони мають і культурно-кодований характер і можуть впливати на моральні уявлення суспільства про *гідність*, ідентичність і цінність. У сучасних гуманітарних науках *Е.* перетинається з етикою у питаннях представлення інтересів *маргіналізованих* груп, культурної спадщини, *цензури*, суспільного смаку та ролі мистецтва як засобу соціального критичного дискурсу.

ЕТАТИЗМ (від фр. état «державна») – політико-етична концепція та практична стратегія, що полягає в активній участі держави у регулюванні суспільних та економічних процесів з метою забезпечення *загального блага*, соціальної стабільності та *справедливості*, за якої держава виступає центральним агентом розподілу ресурсів, захисту громадян і встановлення соціальних стандартів. З філософської точки зору *Е.* протиставляється *ліберальному мінімізму державного втручання* (див. **ЛІБЕРТАРІАНСТВО**), підкреслюючи, що ринкові механізми самі по собі не здатні гарантувати соціальні блага, а ринкова свобода без регуляції може призводити до нерівності,

експлуатації та соціальної дезінтеграції. Етика Е.-му, таким чином, пропонує розглядати державну владу як морально виправданий інструмент захисту прав, забезпечення рівності можливостей і справедливого перерозподілу благ, але одночасно ставить питання щодо меж втручання, політичної легітимності та ризику бюрократизації свободи. Також: пріоритет держави над громадянином і особистістю.

ЕТИКА – філософська дисципліна, що досліджує природу *добра* та *зла*, *моральних обов'язків*, *чеснот*, *відповідальності* та критеріїв правильного вчинку. Вона включає як *нормативну* частину, що формулює принципи належної поведінки, так і *метаетику*, що аналізує зміст і статус моральних суджень. З точки зору суспільства Е. слугує інтелектуальною основою для права, політики, професійних стандартів і повсякденних взаємин. Водночас насьогодні вона дедалі більше враховує культурний плюралізм, *контекст* і міждисциплінарні дані з психології, соціології та нейронауки.

ЕТИКА АВТОМАТИЗАЦІЇ – галузь прикладної етики, що аналізує моральні наслідки впровадження автоматизованих систем, роботів та штучного інтелекту в працю, управління, повсякденне життя. У центрі уваги її стоять питання витіснення праці, *алгоритмічної упередженості*, прозорості рішень і розподілу відповідальності між людьми та машинами. А. оцінюється і за ефективністю, і за впливом на *гідність* працівників, *соціальну справедливість* і людську *автономію*. З огляду на сучасні технологічні тенденції ця сфера стає ключовою для переосмислення взаємин між людиною та технікою.

ЕТИКА БЕЗПЕКИ – комплекс моральних принципів, що регулюють рішення та дії, спрямовані на захист людей від *шкоди*,

ризиків і загроз. Вона поєднує питання індивідуальної *відповідальності*, державної політики та глобальної безпеки. З точки зору етики ключовою є напруга між *свободою* і захистом, адже посилення *безпеки* може обмежувати права й *приватність*.

ЕТИКА БІЗНЕСУ – міждисциплінарна область етичної теорії та практики, що вивчає моральні аспекти економічної діяльності, підприємництва і корпоративної поведінки, аналізуючи відповідальність бізнесових суб'єктів перед працівниками, споживачами, акціонерами, суспільством і довіллям.

ЕТИКА ВІЙНИ – розділ *моральної філософії*, що досліджує умови моральної допустимості війни, способи її ведення та відповідальність сторін конфлікту. Класичною рамкою тут є теорія *справедливої війни*, яка розрізняє право на початок війни (*ius ad bellum*) та право ведення війни (*ius in bello*). Центральними в Е.В. сьогодні вважаються принципи *пропорційності*, необхідності та розрізнення між *комбатантами* і цивільними. Ця етика стикається з новітніми викликами, такими як дрони, гібридні війни й інформаційні операції.

ЕТИКА ДАНИХ – сфера *прикладної етики*, що досліджує моральні принципи збору, обробки, зберігання, аналізу та використання даних, особливо – персональних і чутливих. Е.Д. виходить із того, що дані не є нейтральним ресурсом, а завжди пов'язані з людьми, їхніми правами, *гідністю* та вразливостями. У практичному плані охоплює питання *інформованої згоди*, *мінімізації шкоди*, *справедливості алгоритмів*, прозорості аналітичних процедур, захисту приватності та недопущення *дискримінації*. Прагне поєднати інновації з *відповідаль-*

ністю, визнаючи напругу між суспільною користю від «великих даних» і ризиками тотального спостереження чи маніпуляції. Стосовно сучасної етичної парадигми *Е.Д.* тісно пов'язана з правами людини, цифровою автономією та принципом *підзвітності*.

ЕТИКА ДИЗАЙНУ – міждисциплінарний напрям, що розглядає моральну відповідальність дизайнерів, інженерів і розробників за наслідки створюваних ними артефактів, систем і середовищ. Йдеться не лише про естетику чи функціональність, а про те, як дизайн формує поведінку, доступ, включеність, владу та нерівність. Для етики центральними тут стають питання *темних патернів* маніпулятивних інтерфейсів, доступності для людей з інвалідністю, екологічної стійкості та соціальної справедливості. Водночас *Е.Д.* наполягає на проактивному передбаченні ризиків, а не лише на їхньому виправленні *post factum*.

ЕТИКА ДОГЛЯДУ МЕДИЧНА – напрям *прикладної етики*, зосереджений на конкретних практиках піклування, *взаємозалежності* та відповідальності у стосунках між медичним працівником і пацієнтом. Виходить із уявлення про людину як вразливу істоту, для якої моральна значущість полягає в увазі, *емпатії*, тривалості контакту та здатності відповідати на потреби іншого, а не самому дотриманні формальних протоколів (*див. ФОРМАЛІЗМ*). Вона критично переосмислює *біоетику* принципів, наголошуючи на тому, що реальні клінічні рішення завжди вплетені у контекст хвороби, нерівності, залежності, емоційної асиметрії. Тому моральна якість лікування визначається і результатом, і способом взаємодії.

ЕТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ – сукупність норм, принципів і процедур, що регулюють проведення наукових досліджень із метою

захисту учасників, забезпечення *доброочесності* та суспільної довіри до науки. Класичними орієнтирами є принципи поваги до особи, благодіяння та справедливості, закріплені, зокрема, в *Нюрнберзькому кодексі* та *Бельмонтському звіті*. Ключовими питаннями для *Е.Д.* є *інформована згода*, конфіденційність, мінімізація ризиків, уникнення конфлікту інтересів і чесність у публікаціях. Разом із тим сучасна *Е.Д.* поширюється за межі медицини на соціальні науки, штучний інтелект і польові студії, де межі шкоди менш очевидні.

ЕТИКА ЕВОЛЮЦІЙНА – напрям у *моральній філософії* та когнітивних науках, який пояснює походження та структуру моральних норм через еволюційні механізми природного добру, кооперації та групової селекції. З одного боку, вона показує, що такі риси, як *альтруїзм*, *співчуття* та почуття *справедливості*, мають біологічні й адаптивні корені. Але з точки зору етики вона не зводить належне до природного, уникаючи натуралістичної помилки (*див. ГЛЬЙОТИНА Г'ЮМА*). Скоріше, *Е.Е.* слугує пояснювальною рамкою для розуміння чому саме певні моральні інтуїції є універсальними, а інші – культурно варіативними [96, 101]. Перетинається з нейроетику, психологією моралі та теоріями соціальної кооперації.

ЕТИКА ЕКОЛОГІЧНА – галузь етики, що розширює моральне коло за межі людини, включаючи тварин, екосистеми та майбутні покоління. Вона ставить під сумнів *антропоцентризм* і пропонує альтернативи: *біоцентризм*, *екоцентризм* чи *міжпоколінну справедливість*. Зосереджена на відповідальності за кліматичні зміни, збереженні біорізноманіття, сталому споживанні та розподілі природних ресурсів. При цьому *Е.Е.*

поєднує філософські аргументи з практичними політиками – від «зеленої» економіки до «прав природи».

ЕТИКА ЕКСПЕРИМЕНТУ – спеціалізована частина *етики досліджень*, зосереджена на моральних аспектах постановки, проведення й інтерпретації експериментів. Йдеться про баланс між науковою користю та потенційною шкодою для людей, тварин або середовища. Центральними для етичного поля галузі є принципи пропорційності ризику, добровільної участі, прозорості методів і можливості відмови без санкцій. Але сучасні експерименти – особливо у сфері штучного інтелекту, *біотехнологій* чи поведінкової науки – порушують нові питання щодо прихованої маніпуляції піддослідними та цифрового стеження.

ЕТИКА ЕПІДЕМІЧНА – міждисциплінарна галузь *прикладної етики*, що зосереджується на моральних проблемах, які виникають у контексті спалахів інфекційних захворювань, включно з розподілом обмежених ресурсів (ліків, вакцин, ліжок у стаціонарах), обов'язком карантину, обмеженням свобод задля колективної безпеки та пріоритетами у захисті вразливих груп. Вона поєднує принципи *біоетики*, громадського здоров'я та справедливості, прагнучи визначити, як балансувати між індивідуальними правами та суспільним благом у ситуаціях, коли рішення мають водночас медичні, соціальні та юридичні наслідки. *Е.Е.* вимагає прозорих, обґрунтованих і справедливих політик, які мінімізують *шкоду*, поважають *гідність* кожної особи та розпізнають нерівності у впливі на різні спільноти.

ЕТИКА ІННОВАЦІЙ – галузь *моральної філософії* та *практичної етики*, що аналізує етичні аспекти створення, впро-

вадження, використання нових технологій, продуктів, процесів і моделей організації. Вона включає питання *справедливого доступу до благ*, відповідальності розробників і корпорацій, передбачення непрямих наслідків інновацій, захисту людської гідності та недопущення *шкоди*, а також – співвідношення між економічною вигодою та моральною відповідальністю. Для *I.-ї* етично важливими є принципи передбачення ризиків, прозорості, участі зацікавлених сторін у рішенні, яке саме впровадження варто підтримувати, і визначення балансу між свободою інновацій і обмеженням потенційної шкоди для людей і довкілля. Це робить *Е.І.* основною в дискусіях про штучний інтелект, *біотехнології* та *сталій розвиток*.

ЕТИКА КОРДОНІВ – нормативно-філософська сфера, що розглядає моральні зобов'язання, права, обмеження, пов'язані з переміщенням людей, товарів, інформації й ідей через політичні, соціальні чи географічні межі. Включає питання гуманітарної допомоги, прийому біженців і мігрантів, прав на свободу пересування, безпеки кордонів, суверенітету держав та *солідарності*. Але водночас аналізуючи, як обмеження пересування може співіснувати з повагою до гідності людини. Етика сучасних політичних спільнот кледе в цьому питанні наріжним каменем конфлікт між правом спільноти на захист і правом людини на рух, а також – проблеми *дискримінації*, нерівності та відповідальності багатьох акторів у глобальному контексті.

ЕТИКА КОРПОРАТИВНА – розділ *етики бізнесу*, що аналізує моральні обов'язки, стандарти поведінки та відповідальність корпорацій перед працівниками, споживачами, акціонерами та суспільством у цілому. У центрі її уваги стоять питання про-

зорості, чесності, недискримінації, захисту прав людини, екологічної відповідальності та справедливого розподілу вигод і ризиків, що виникають у процесі корпоративної діяльності. Сучасна етична парадигма *Е.К.-ої* не обмежується внутрішніми політиками чи *комплаєнсом*, включаючи здатність корпорацій розпізнавати та критично оцінювати вплив власних рішень на *спільне благо*, а також – створювати механізми підзвітності, що поєднують економічну ефективність і моральну відданість соціальній справедливості.

ЕТИКА МАЙБУТНЬОГО – перспективна міждисциплінарна сфера, яка досліджує моральні зобов'язання, *цінності* та принципи, що мають враховуватися при ухваленні рішень, здатних мати далекосяжні наслідки для майбутніх поколінь, технологій, соціальних систем і планети в цілому. Ця галузь поєднує класичні етичні запитання про *обов'язок і відповідальність* із темами *сталого розвитку, глобальної справедливості, етики технологій* і міжпоколінної рівності. Її завдання полягає в тому, щоби не лише аналізувати наслідки на рівні близької перспективи, а й формувати моральні орієнтири та методи прогнозування, які дозволяють оцінити, які інновації, політика чи соціальні практики сприятимуть *добробуту* майбутніх людей і довкілля, а які можуть призвести до неприйнятних ризиків або несправедливих тягарів для нащадків.

ЕТИКА МЕДІА – галузь *моральної філософії* та комунікаційних студій, що аналізує етичні принципи, стандарти та *дилеми*, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням і споживанням медіа-контенту, охоплюючи питання правдивості, *відповідальності* журналістів, *приватності*, уникнення *шкоди*, уникнення *упередженості*, прозорості

джерел і балансу між *свободою слова* й етичною підзвітністю. З огляду на сучасну епоху цифрових платформ і алгоритмічних рекомендацій *Е.М.* розширюється і на питання штучного інтелекту, *дезінформації, маніпулятивних практик* і комерційного впливу на контент.

ЕТИКА МІГРАЦІЙНА – розділ *прикладної етики та політичної філософії*, що розглядає моральні зобов'язання, права і справедливість щодо людей, що переміщуються через політичні, соціальні, економічні кордони, включно з біженцями, шукачами притулку та трудовими мігрантами, зіставляючи права держав на контроль над кордонами із моральними вимогами поваги до людської *гідності, недискримінації та солідарності*. У цьому контексті *Е.М.* аналізує, зокрема, питання свободи пересування, розподілу соціальних благ, гуманітарної допомоги, відповідальності приймаючих суспільств і міжнародної солідарності. Але ставить під сумнів обґрунтованість політичних і економічних бар'єрів, які можуть породжувати нерівність і *страждання*, наголошуючи на важливості балансування між суверенітетом держав і універсальними моральними імперативами.

ЕТИКА МІЖКУЛЬТУРНА – міждисциплінарна сфера етики, що аналізує моральні норми, цінності та практики різних культур, способи їхньої взаємодії та конфлікту між ними, зокрема – з урахуванням *глобалізації, транскордонних спільнот і культурного плюралізму*. Займається питаннями, як коректно та поважно вести моральні дискусії між культурами, уникати етноцентризму, розпізнавати *універсальні цінності* й одночасно поважати культурну різноманітність. А також з'ясує, яким чином місцеві моральні практики можуть

співіснувати із загальнолюдськими правами людини.

ЕТИКА МІЖПОКОЛІННА – напрям *етичної філософії* та *практичної моралі*, що розглядає моральні зобов'язання нинішнього покоління перед майбутніми, наголошуючи на тому, що сьгоднішні рішення мають далекосяжні наслідки для людей, які ще не народилися, і тому моральна оцінка не може обмежуватися лише актуальними інтересами. У центрі її уваги виступають питання *міжпоколінної справедливості*, прав на доступ до природних ресурсів, політики зміни клімату, технологічних ризиків, державних боргів і екологічної спадщини. Цей напрям також формує критерії оцінки того, як сьгоднішні дії впливатимуть на рівень *добробуту, свободи* та можливостей майбутніх людей. Міжпоколінна відповідальність підриває традиційні моделі моралі, зосереджені лише на сучасниках, і все більше стає основою для довгострокових моральних імперативів.

ЕТИКА НАУКИ – галузь прикладної та *нормативної етики*, що досліджує моральні принципи, цінності та норми, які регулюють наукову діяльність, включно з питаннями *добросовісності* досліджень, відповідальності за наслідки знання, авторства, експериментів над людьми і тваринами та взаємодії науки з владою й економікою. Вона невіддільна від проблем штучного інтелекту, *біотехнологій*, кліматичних досліджень і подвійного використання технологій, акцентуючи на необхідності поєднання наукової свободи із соціальною відповідальністю.

ЕТИКА НАЦІОНАЛЬНА – напрям *етичної рефлексії* та практики, що осмислює моральні норми, *цінності, обов'язку* в контексті національної спільноти, її історії, культури, політичних інституцій і колектив-

ної ідентичності. Охоплює питання моральної легітимності державної влади, національної солідарності, відповідальності громадян перед співвітчизниками, а також – меж морального пріоритету «своїх» у відносинах із «чужими». Перебуває в напруженому співвідношенні з *універсалістськими* концепціями прав людини та глобальної справедливості, часто стаючи предметом критики за ризик морального партикуляризму чи, навпаки, захисту як необхідної умови демократичної відповідальності та самоврядування.

ЕТИКА НЕДОВІРИ – міждисциплінарне поняття, що досліджує моральні виміри явища недовіри в соціальних, політичних і міжособистісних контекстах, зокрема – як недовіра проявляється у відносинах між громадянами і державними інституціями, між споживачами та корпораціями, між пацієнтами та медичними фахівцями, а також у цифрових мережах, де розпізнавання джерел інформації й алгоритмічна опіка стають етичними проблемами. Підкреслює, що недовіра не є просто негативним емоційним станом, бо часто виникає з реальних або очікуваних порушень моральних зобов'язань, непрозорості, брехні, зловживань чи структурно несправедливих практик. Тому моральна її задача полягає у розробці принципів відновлення *довіри* через підзвітність, прозорість і діалог.

ЕТИКА НІКОМАХОВА (*грец.* *ἠθικὰ Νικομάχεια*) – головний етичний трактат *Аристотеля*, створений у зрілий період його діяльності в Афінах і, *й.м.*, присвячений сину Нікомаху. Цей твір є класичним викладом *етики чеснот* (*ἀρετῆς*), що належить до *телеологічної* моделі моралі, згідно з якою кожна дія спрямована на певне *благо* (*ἀγαθόν*), а найвище людське благо – це *щасття* чи процвітання (*εὐδαιμονία*), подане не як суб'

ективне переживання, а як об'єктивно здійснене життя. У так званому функціональному аргументі (ἔργον) А. стверджує, що благо людини полягає в діяльності душі відповідно до *чесноти*, оскільки специфічною функцією людини є розумна діяльність (λόγος). *Чесноти* ним поділяються на інтелектуальні (δianoητικά ἀρεταί) і етичні, прийняті (ἠθικά ἀρεταί). Причому останні формуються через навичку (ἔξις) і визначаються як середина (μεσότης) між надлишком і нестачею «відносно нас», визначена *практичною мудрістю* (φρόνησις). Моральність у цій концепції не зводиться ні до правил, ні до наслідків; вона постає як формування характеру, здатного правильно відчувати та діяти. А це передбачає добровільність (ἑκούσιον) і *відповідальність*. Значне місце у *Е.Н.-ій* відведено аналізу дружби (φιλία) як необхідної умови доброго життя та розрізненню форм життя, серед яких найвищим визнається споглядальне (βίος θεωρητικός), пов'язане з діяльністю розуму.

ЕТИКА НОРМАТИВНА – розділ *моральної філософії*, що займається формулюванням, обґрунтуванням і систематизацією норм і принципів, за якими дії, риси характеру й інституції оцінюються як морально правильні чи неправильні. Вона протиставляється *метаетиці*, яка аналізує значення та статус моральних суджень, і *прикладній етиці*, що застосовує нормативні принципи до конкретних сфер практики. Класичними напрямками *Е.Н.-ої* є *деонтологія*, *консеквенціалізм* і *етика чеснот*, кожен з яких по-різному відповідає на питання про джерела *морального обов'язку*, роль наслідків і значення характеру.

ЕТИКА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я – прикладна галузь *етики*, що зосереджується на моральних принципах, які мають керувати

практикою медичної допомоги, системами охорони здоров'я, професійною поведінкою медичних працівників і політиками розподілу медичних ресурсів. Поеднує класичні етичні принципи поваги до *автономії*, благодіяння, ненанесення *шкоди* та *справедливості* з конкретними вимогами клінічної практики, напр., *інформованою згодою* пацієнтів, захистом приватності, ухваленням рішень у ситуаціях обмежених ресурсів (що особливо актуально під час пандемій), а також – питаннями професійної відповідальності, конфліктів інтересів і публічної підзвітності.

ЕТИКА ПАМ'ЯТІ – сфера *моральної філософії* та культурної теорії, що аналізує моральні зобов'язання щодо збереження, інтерпретації та трансляції колективної й індивідуальної пам'яті, особливо – у випадках травматичного минулого, історичних злочинів, культурної спадщини та соціальних травм. *Е.П.* звертає увагу на те, як пам'ять формує ідентичність, моральну оцінку історичних подій і суспільні практики примирення чи невизнання, і які етичні механізми потрібні для того, щоби пам'ять була не лише фактологічною, але й справедливою і правдивою, уникаючи заперечення, *маніпуляції*, замовчування чи *ідеологічних* спотворень. Пов'язана з поняттями історичної справедливості, правди, визнання *страждань*, репарацій, *колективної відповідальності* та міжкультурного діалогу.

ЕТИКА ПЛАТФОРМИ – новітня діяльність *прикладної етики*, що виникла на перетині *етики технологій* і соціальної філософії. Досліджує моральні аспекти розробки, управління та використання цифрових платформ (соціальних мереж, торговельних і сервісних екосистем, алгоритмічних ринків), зокрема – як проєктують алгоритми рекомендацій, політики модеру-

вання, захист приватності, боротьбу з *dezінформацією*, механізми монетизації уваги та відповідальності за соціальні наслідки. Питання цифрової справедливості, прозорості алгоритмів, недискримінації даних, *безпеки* користувачів і потенційного викривлення інформаційного середовища стають центральними для неї, оскільки цифрові платформи все більше формують соціальні відносини, політичні процеси і публічну сферу, що, у свою чергу, потребує етичних стандартів і принципів, які гарантують повагу до людської *автономії*, *гідності* та *колективної відповідальності*.

ЕТИКА ПОЛІТИЧНА – розділ практичної філософії, що досліджує моральні засади *влади*, *легітимності*, *справедливості*, *відповідальності* та меж політичної дії, аналізуючи співвідношення моральних норм і політичної доцільності. Охоплює проблеми *справедливої війни*, *громадянської непокори*, прав людини, корупції, лідерства, публічної відповідальності та *конфлікту цінностей* у сфері публічної влади, поєднуючи нормативний підхід із критичним аналізом реальних політичних практик.

ЕТИКА ПРАЦІ – область *прикладної етики* та соціальної філософії, що аналізує моральні виміри трудової діяльності, відносин між працівниками та роботодавцями, умов праці, справедливого розподілу доходів, гідної винагороди, балансу між роботою й особистим життям, професійної відповідальності, колективних договорів, а також – впливу технологій (автоматизації, цифровізації etc.) на гідність працівника та соціальну рівність. З точки зору *Е.П.* сам процес праці є економічною діяльністю та соціальним вчинком, який має моральну складову, оскільки стосується поваги до гідності людини, свободи вибору, участі в ухваленні

рішень і формування умов, що впливають на життя окремих осіб і спільнот. Насьогодні вона інтегрує політичні, культурні та технологічні перспективи, щоби визначити, які норми, політики та практики забезпечують справедливі й етично виправдані умови праці.

ЕТИКА ПРИКЛАДНА – галузь етичної філософії, що конкретизує та застосовує загальні моральні принципи до реальних сфер людської діяльності, таких як медицина, бізнес, екологія, політика, технології, дослідження, правозастосування, формулюючи обґрунтовані моральні рекомендації для ухвалення практичних рішень і розв'язання конкретних моральних проблем, які виникають у ситуаціях зі складними моральними вузлами, *конфліктами цінностей* або неоднозначними наслідками дій. З огляду на сучасну етику *Е.П.* не обмежується простим переносом абстрактних теорій на практику; вона розвиває власну методологію, що включає аналіз кейсів, оцінювання наслідків, рефлексію щодо нормативних підстав і враховує культурний, соціальний та історичний контексти, у яких здійснюються конкретні вчинки.

ЕТИКА ПРОЗОРОСТІ – нормативний підхід у сучасній етиці, що підкреслює моральну необхідність відкритості, ясності та доступності важливої інформації в ухваленні рішень, комунікації, управлінні. Визнає, що відсутність *П.-ті* послаблює *довіру*, перешкоджає раціональному вибору і може спричинити несправедливість чи зловживання владою. Відкритість інформації не обмежується технічним доступом, а вимагає змістовної ясності, зрозумілості повідомлень і підзвітності посадових осіб, науковців, корпорацій і публічних інституцій, особливо – коли рішення мають наслідки для

громадського *добробуту*, прав людини чи *безпеки*.

ЕТИКА ПРОФЕСІЙНА – розділ моральної теорії та практики, що оцінює моральні зобов'язання та стандарти поведінки, характерні для представників конкретних професій. Формують норми, які регулюють співвідношення між професіоналом, клієнтом, колегами і суспільством, з акцентом на те, що фахівець несе відповідальність перед формальними правилами, мораллю власної спільноти та громадським добром. *Е.П.* охоплює питання конфіденційності, експертної неупередженості, уникнення *конфлікту інтересів*, поваги до автономії та гідності клієнта чи пацієнта, а також – соціальну підзвітність, підкреслюючи, що професійні рішення мають моральні наслідки, що виходять за межі технічної компетентності.

ЕТИКА ПУБЛІКАЦІЙ – спеціалізована ділянка *етики наукової*, академічної та професійної комунікації. Забезпечує моральні стандарти відповіді, *чесності*, точності та прозорості при підготовці й розповсюдженні публікацій, включно з *авторством*, добросчесним цитуванням, уникненням *плагіату*, *фабрикації* та *фальсифікації даних*, розкриттям *конфліктів інтересів* і справедливим рецензуванням. З огляду на академічну культуру, де результати досліджень мають вагомий соціальний, медичний та політичний наслідок, *Е.П.* виступає як базова умова *довіри* до наукових і професійних знань.

ЕТИКА РЕПРОДУКТИВНА – міждисциплінарна область *біоетики*, що вивчає моральні аспекти народження, продовження роду, розмноження та пов'язаних із цим медичних, соціальних, правових практик, включно з правом на репродуктивну автоно-

мію, репродуктивними технологіями (ДРТ, сурогатне материнство), пренатальною діагностикою, правами майбутніх дітей і етичними межами втручання в репродуктивні процеси. *Е.Р.* аналізує напругу між повагою до автономного вибору батьків, захистом *гідності* людського життя, соціальними умовами доступу до медичних послуг і потенційними формами *експлуатації* чи нерівності, що можуть виникати у глобальному контексті. Наголошує на тому, що моральна оцінка репродуктивних практик потребує одночасного врахування індивідуальних прав, суспільної справедливості та довгострокових соціальних наслідків.

ЕТИКА РІЗНОМАНІТТЯ – нормативний підхід у сучасній моральній та соціальній філософії, який виходить із визнання цінності людської відмінності за ознаками культури, мови, етнічності, статі, *гендеру*, віку, здібностей, світогляду, способу життя. Обґрунтовує вимогу поваги до цієї множинності як умови справедливого та *демократичного* співжиття. Протистоїть як уніформізації, так і ієрархізації відмінностей, наполягаючи на тому, що різноманіття є і фактом соціальної реальності, і моральним *благом*, яке потребує захисту від *дискримінації*, *маргіналізації* та символічного *виключення*. Водночас вона не зводиться до простого *толерування*, оскільки передбачає активне створення умов для рівної участі, визнання та взаємної відповідальності між різними групами в межах спільного соціального простору.

ЕТИКА СИТУАЦІЙНА – напрям нормативної етики ХХ ст., що стверджує відносність морального рішення до конкретної життєвої ситуації та відкидає безумовність *універсальних* норм, наголошуючи на тому, що моральний обов'язок визначається кон-

текстом, наміром і наслідками в кожному окремому випадку. У християнській теологічній версії, пов'язаній із Дж. Флетчером, центральним критерієм виступає *agape* як принцип *любові*, що перевершує формальне дотримання правил. *Е.С.* виникла як реакція на *ригоризм деонтології* та *формалізм казуїстики*, однак зазнала критики за потенційний *релятивізм* і суб'єктивізм, оскільки відсутність стабільних норм може ускладнювати моральну передбачуваність. У сучасних дискусіях співвідноситься з *контекстуалізмом*, *прикладною етикою*, *утилітаризмом* й етикою відповідальності, де пріоритет надається конкретному моральному розсуду та користі, на шкоду абстрактному правилу.

ЕТИКА СПІВТВОРЕННЯ – етична перспектива, що розглядає моральні відносини не як взаємодію ізольованих індивідів, а як спільний процес творення смислів, знань, рішень, соціальних практик, у якому всі залучені сторони мають право голосу, впливу та відповідальності. Вона підкреслює *взаємозалежність людей*, інституцій та технологій, стверджуючи, що справедливі та стійкі результати можливі лише тоді, коли рішення виробляються не «для інших», а «разом із ними».

ЕТИКА ТЕХНОЛОГІЙ – міждисциплінарна галузь, що досліджує моральні наслідки створення, впровадження та використання технологій, аналізуючи їхній вплив на *свободу*, *приватність*, *гідність*, працю, *безпеку*, нерівність і майбутнє людства. Поєднує питання відповідальності інженерів, розробників і корпорацій із ширшими соціальними проблемами, такими як *алгоритмічна упередженість*, цифровий контроль, автоматизація праці й екологічні ризики. Прагне виробити принципи відпо-

відального інноваційного розвитку, які би дозволили поєднати технічний прогрес із захистом людської автономії та *суспільного блага*.

ЕТИКА ТУРБОТИ ПРО СЕБЕ – моральна перспектива, що розглядає піклування про власне тіло, психіку, межі, *гідність* і життєві умови як етичний *обов'язок*. Виходить із того, що людина не може відповідально дбати про інших, якщо систематично руйнує себе. Поєднує античну традицію «турботи про себе» із сучасними уявленнями про психологічне *благополуччя*, *автономію* та *гідність*, наголошуючи, що самоповага та саморегуляція є умовами зрілої моральної дії. Також слугує критикою культури виснаження, продуктивістського тиску та норм, які змушують людей жертвувати власним *добробуттом* в ім'я роботи чи соціальних очікувань.

ЕТИКА ТУРБОТИ – напрям етичної думки, що ставить у центр моральних відносин *взаємну залежність людей*, *уразливість*, *емпатію* та практики підтримки, допомоги й відповідальності за інших. На відміну від суто формальних підходів, підкреслює значення конкретних стосунків, *контексту* й чутливості до потреб іншого, вважаючи, що моральність проявляється насамперед у здатності піклуватися, слухати та брати на себе відповідальність за тих, хто поруч. Має особливе значення у медицині, соціальній роботі, освіті, сімейних відносинах і політиці підтримки вразливих груп.

ЕТИКА УПРАВЛІННЯ – міждисциплінарне поняття, що описує моральні принципи, норми, оцінки, які керують поведінкою посадових осіб, менеджерів, державних службовців і керівників організацій у процесі ухвалення рішень, взаємодії з під-

леглими, партнерами, громадянами тощо. Зокрема – щодо *справедливості, підзвітності, прозорості, відповідальності* перед тими, на кого ці рішення впливають, і уникнення зловживання владою. Поняття розгортається і як набір формальних правил управління, і як практична *моральна рефлексія* над тим, яким чином інституційна влада повинна діяти для підтримки *довіри, загального добробуту та справедливого розподілу благ* і тягарів у суспільстві, враховуючи складність контекстів і можливі *конфлікти цінностей*.

ЕТИКА УЧАСТІ – етична перспектива, що акцентує увагу на моральних умовах, обов'язках і мотиваціях залучення людей до прийняття рішень у громадських, політичних, професійних або організаційних процесах. Підкресле, що справжня участь має бути не *формальною*, а ґрунтуватися на повазі, рівності голосів, урахуванні інтересів усіх сторін, відкритості діалогу, взаємній відповідальності. *Е.У.* розглядається як механізм розширення автономії індивідів і спільнот, зменшення асиметрії влади та ресурсів, а також – як засіб протидії *виключенню, маніпуляціям* і пасивності. Це робить її важливою в питаннях про громадянську відповідальність, *інклюзивність* політичних процесів і соціальне партнерство.

ЕТИКА ЦИФРОВА – широка ділянка *моральної рефлексії*, що аналізує специфічні етичні питання, які виникають у цифровому середовищі, включно з *алгоритмічною справедливістю, конфіденційністю даних, захистом приватності, прозорістю автоматизованих рішень, відповідальністю технологічних платформ, нерівністю доступу до цифрових благ* і впливом цифрових середовищ на автономію, соціальні відносини. З огляду на те, що цифрові технології глибоко

інтегровані в повсякденне життя сьогодні та часто опосередковують доступ до інформації, прийняття рішень і соціальні взаємодії, *Е.Ц.* намагається сформулювати моральні норми та практичні орієнтири для створення та використання цифрових систем, які поважають людську *гідність*, зменшують ризики *дискримінації* та сприяють *загальному благу*.

ЕТИКА ЧЕСНОТ – нормативний підхід у *етичній філософії*, який акцентує увагу на формуванні та розвитку морально ціннісних характеристик особистості, тобто *чеснот* (таких як *чесність, мужність, співчуття, поміркованість, справедливість, відповідальність*). Вона розглядає їх не як сукупність правил для виконання, а як якості характеру, що роблять можливими добрі дії у реальних життєвих контекстах. Сучасна етична парадигма постулює *мораль* як аналіз правильності окремих дій, але і як культуру поведінки та життєву практику, що формується через виховання, звички, рефлексію, взаємодію з іншими, і яка спрямована на добро для себе та спільноти.

ЕТИКА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ – спеціалізоване поле етичних досліджень, що аналізує моральні проблеми, створені та зумовлені розробкою й використанням систем штучного інтелекту (ШІ), зокрема – питання автономності рішень машин, *справедливості алгоритмів, відповідальності за наслідки автоматизованих рішень, ризику упередженості чи дискримінації даних, прозорості моделей, захисту приватності, впливу на працю та соціальну структуру*. А також – питань довіри та контролю над автономними агентами. У центрі уваги *Е.Ш.І.* стоїть уникнення шкоди й формування нормативних принципів, які дозволяють тех-

нологіям служити людським цілям, з повагою до *гідності, автономії, благополуччя* усіх зацікавлених сторін, включно з майбутніми поколіннями.

ЕФЕКТ ОРЕОЛУ – *когнітивне викривлення*, за якого загальне позитивне чи негативне враження про людину впливає на оцінку її окремих рис і вчинків.

ЕФЕКТ ПЕРЕВАГИ – *когнітивне викривлення*, що полягає у схильності людей переоцінювати власні якості, здібності, моральні характеристики порівняно з іншими, вважаючи себе «вище середнього», у зв'язку з успіхом, здобуттям влади, особливого становища. Під впливом *Е.П.* виникає також схильність приписувати власні успіхи винятково собі, ігноруючи вдачу, обставини, сторонню допомогу тощо.

ЕФЕКТ ПОДВІЙНИЙ – принцип моральної теології та *деонтологічної* етики, сформульований у томістичній традиції. Згідно з ним дія, що має водночас і добрий і поганий наслідок, може бути морально допустимою за умови, що сама дія не є внутрішньо злого, добрий ефект не досягається через злий, суб'єкт не має наміру спричинити *зло*, а існує пропорційно вагома підстава для допущення небажаного наслідку (*див. ЗЛО МЕНШЕ, ДОБРО БІЛЬШЕ*).

Принцип широко застосовується в *біоетиці* й *етиці війни*.

ЕФЕКТ ТОКВІЛЯ – соціально-політичний феномен, що полягає у зростанні суспільного невдоволення в періоди поліпшення умов життя та розширення прав і свобод; коли підвищення очікувань випереджає реальні трансформації інституцій.

ЕФЕКТ ФРЕЙМґУ – когнітивний і комунікативний ефект, який полягає в тому, що спосіб подання інформації (обрамлення, чи «фрейм») істотно впливає на сприйняття, оцінку та рішення суб'єкта, навіть якщо фактичний зміст повідомлення залишається ідентичним. Класичні експерименти Д. Канемана й А. Тверські показали, що люди порізному реагують на формулювання, пов'язані з виграшем або втратою – це пояснюється асиметрією ставлення до ризику та евристикою мислення. У політичній комунікації *Е.Ф.* використовується для структуривання суспільних дебатів, задавання інтерпретаційних рамок і зміщення акцентів, напр., подання соціальної допомоги як «підтримки» чи «тягаря». Етична проблема тут полягає у межі між легітимним структуруванням дискурсу та маніпулятивним впливом на автономію вибору. *Е.Ф.* демонструє, що раціональність людських рішень контекстуально зумовлена, а отже – моральна відповідальність за комунікацію включає врахування способів подання інформації.

Є

ЄВГЕНКА – сукупність ідей і практик, спрямованих на контроль або поліпшення спадкових характеристик людської популяції шляхом регулювання відтворення (*див. ЛЮДИНОВОДСТВО, ЕТИКА РЕПРОДУКТИВНА*), що історично сформувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. на перетині біології, соціальної теорії та політики; коротше: «селекція відносно людини». В етичному вимірі класична Є. зазнала критики через порушення прав людини, редукцію людської гідності до біологічних критеріїв, *дискримінацію* та зв'язок із насильницькими практиками, включно з примусовою стерилізацією та расовою політикою, зокрема – в Нацистській Німеччині. Водночас сучасні біомедичні технології знову актуалізують окремі питання Є.-ки в новому контексті, де обговорюються межі допустимого генетичного втручання, ризику соціальної нерівності та відповідальність за рішення, що впливають на майбутні покоління.

ЄЗУЇТСТВО – негативно забарвлений морально-оціночний термін, що позначає стиль мислення та поведінки, для якого характерні *лицемірство*, моральна дво-значність, хитрість, свідоме застосування *подвійних стандартів* і виправдання сумнівних або *аморальних* дій через формально витончені аргументи (*див. СОФІЗМ*). Є. асоціюється з підміною морального змісту процедурною коректністю, коли дотримання зовнішніх правил використовується для легітимації внутрішньо нечесних *намірів*. У сучасному вжитку термін функціонує як критика *казуїстичного* зловживання нормами, за якого моральні принципи не відкидаються відкрито, та систематично обходяться шляхом *риторичних*, логічних або ж інституційних *маніпуляцій*.

ЄРЕСЬ (*грец. αίρεσις* «напрямок») – відхилення від визнаного *догматичного* вчення певної релігійної традиції, що офіційно розглядається як помилкове чи навіть небезпечне для віровчення та морального порядку спільноти.

Ж

ЖАГА – інтенсивний стан прагнення чи внутрішнього потягу, що може мати як біологічне, так і психологічне чи екзистенційне походження та спрямовуватися на задоволення потреб, досягнення цілей, реалізацію цінностей. *Ж.* неоднозначна для етики, оскільки може бути джерелом життєвої енергії, творчості та розвитку. Та також здатна переростати у неконтрольовану пристрасть, що підпорядковує собі розум і моральні обмеження. У різних традиціях *Ж.* інтерпретується по-різному: від кореня страждання в *буддизмі* до рушійної сили волі в західній філософії, що підкреслює необхідність її постійного етичного осмислення та саморегуляції.

ЖАДОБА (ЖАДІБНІСТЬ) – стійка схильність до надмірного привласнення матеріальних або нематеріальних *благ, влади, ресурсів*, що виходить за межі розумної потреби та часто ігнорує інтереси інших. У *моральній філософії Ж.* традиційно розглядається як *порок*, оскільки руйнує міру, підриває *солідарність* і зводить людські стосунки до інструментальної вигоди. Тим не менше осмислюється не завжди як індивідуальна риса характеру; інколи – як структурне явище, закріплене в економічних моделях, культурних *наративах* успіху й інституційних практиках, що ставить питання про *колективну відповідальність* і межі моральної допустимості накопичення.

ЖАЛЬ – складна емоційно-моральна реакція, що поєднує співпереживання *стражданню* іншого з усвідомленням втрати, неправоти чи обмеженості власної дії. На відміну від *співчуття*, яке передбачає активну

емпатійну участь, *Ж.* може мати як *альтруїстичний*, так і дистанційований характер, іноді переходячи у форму патерналістського ставлення.

ЖЕНЬ (*кит.* «людяність») – категорія *конфуціанської* етики, що означає людяність, *гуманність*, доброзичливу співучасть у долі іншого.

ЖИЖЕК, СЛОВОЙ (нар. 1949) – словенський філософ, культурний теоретик і психоаналітик, один із найвідоміших сучасних представників континентальної філософії. Його інтелектуальна програма поєднує німецький ідеалізм (передусім *діалектику Г. Гегеля*), *марксистську* критику політичної економії та лаканівський психоаналіз. Міжнародне визнання здобув після публікації книги «Піднесений об'єкт ідеології», у якій запропонував оригінальну теорію *ідеології* як структури фантазматичного «прикриття» соціальної реальності. Доводить, що ідеологія функціонує і як система хибних переконань, і як несвідома матриця насолоди та віри, що організовує повсякденну практику навіть у ситуації цинічного дистанціювання суб'єкта. *Ж.* аналізує феномени глобального *капіталізму, масової культури, тоталітаризму*, політичної коректності та ліберальної *толерантності*, стверджуючи, що сучасний світ перебуває у стані «постідеологічної ілюзії»: коли механізми влади маскуються під нейтральні процедури та гуманістичну *риторику*. Він послідовно відстоює необхідність повернення до поняття «радикальної негативності» й «акту» як події, що розриває символічний порядок, розробляючи власну версію полі-

тичної онтології. У ній суб'єкт формується через розрив і нестачу, а *свобода* мислиться не як вибір між наявними опціями, стаючи здатністю поставити під сумнів саму рамку вибору. Його метод характеризується інтердисциплінарністю, активним залученням прикладів із кіно, літератури та попкультури, а також – полемічністю та провокативністю. Це зробило його одночасно впливовим теоретиком і суперечливою публічною фігурою. *Ж.* репрезентує напрям *фройдомарксизму*, який прагне поєднати аналіз символічних структур влади, економічних відносин і несвідомих механізмів бажання в єдиній критичній перспективі.

ЖОРСТОКІСТЬ – моральна влади-вість дій, інституцій, характеру особи, що полягає у навмисному чи свідомо байдужому спричиненні *страждання* (фізичного, психологічного, морального) іншій істоті,

особливо – коли це страждання є надмірним, непотрібним або інструменталізованим (див. **САДИЗМ**). В *моральній філософії Ж.* традиційно вважають однією з найсерйозніших *вад*, оскільки вона поєднує заподіяння *шкоди* з дефіцитом *співчуття* чи навіть із насолодою від страждання іншого. У *етиці чеснот* (від *Аристотеля* до сучасних авторів) протиставляється співчуттю, людяності та *милосердю* як риса характеру, що руйнує можливість моральної спільності. У *деонтологічних* теоріях розглядається як порушення фундаментальної заборони шкодити моральним суб'єктам. В *утилітаризмі* засуджується як практика, що продукує не виправданий надлишок страждання. У сучасній *прикладній етиці* поняття *Ж.-ті* є центральним у питаннях про *тортури*, смертну кару, війну, жорстоке поводження з тваринами та нелюдське покарання.

ЗАБОРОНЕНО – нормативна категорія, що позначає дії, практики, які прямо виключаються *моральними нормами, законами* або соціальними правилами і тому не допускаються до здійснення за жодних обставин.

ЗАДОВОЛЕННЯ – суб'єктивний позитивний афективний стан або переживання, пов'язане з реалізацією бажань, потреб, очікувань; а також – із отриманням того, що індивід вважає *благом*. З. описують як імовірну основу моральної цінності чи як складник людського *добробуту*. У *гедоністичних* теоріях воно розглядається як найвище благо чи фундаментальний критерій оцінки дій. Але також його часто відрізняють від *щастя*, сенсу життя й об'єктивних благ, вказуючи на можливість «хибних» або маніпульованих З.-нь. Дискусії довкола нього охоплюють питання моральної допустимості його максимізації, відмінності між «вищими» та «нижчими» З.-ми, а також проблеми залежності й *експлуатації*.

ЗАКОН – формально закріплена, інституційно підтримувана норма поведінки, що має обов'язкову силу в межах певної політичної спільноти та забезпечується механізмами *примусу*, а також претендує на моральну легітимність. У *філософії права* З. розглядається як точка перетину фактичної влади та нормативного виправдання. Це породжує класичну проблему співвідношення права та *моралі*: «чи є З. морально обов'язковим лише через свою чинність, або лише за умови відповідності принципам *справедливості*?» Етичні теорії аналізують його як інструмент соціальної координації, захисту прав і обмеження *шкоди*, але також і

як потенційне джерело несправедливості та структурного насильства.

ЗАКОНИ (КОДЕКС) ХАММУРАПІ – один із найдавніших збережених письмових кодексів *законів*, створений близько 1754 р. до н. е. у Вавилонському царстві та поширюваний на території Месопотамії. К.Х. має фундаментальне історичне значення як ранній приклад систематизованого поєднання права, моралі та сакралізованої влади, оскільки подається як божественно санкціонований порядок [96], покликаний забезпечити *справедливість* і соціальну стабільність. Основні морально-правові положення включають принцип *таліону* («око за око»), жорстку ієрархічну диференціацію відповідальності залежно від соціального статусу, ідею *колективної відповідальності* й уявлення про *справедливість* як відновлення порушеного порядку, а не як рівність перед законом. Тим не менше К.Х. містить елементи захисту слабших груп (вдів, сиріт), що свідчить про ранню форму нормативної турботи в межах авторитарної політичної структури.

ЗАКОНИ ДРАКОНІВСЬКІ – перша письмова кодифікація афінського права, здійснена законодавцем Драконом у VII ст. до н. е. Відома надзвичайною суворістю покарань, зокрема – застосуванням смертної кари навіть за незначні правопорушення, такі як крадіжка польових плодів. Звідси походить вислів «Д.-ські міри» як означення для непропорційної *жорсткості*; також говорили, що З.Д. писані кров'ю, а не чорнилами (δι' αἵματος, οὐ διὰ μέλανος, τοὺς νόμους ὁ Δράκων ἔγραψεν). Вони знаменують перехід від усної аристократичної традиції до

письмового права у Західному світі, що забезпечувало більшу визначеність і рівність перед законом у полісі. При тому вони виявили проблему співвідношення *справедливості* та *міри покарання*. Подальші реформи Солона пом'якшили систему, хоча й не скасовували її цілком, продемонструвавши еволюцію уявлень про пропорційність і *гуманність*.

ЗАКОНИ КЛАРКА – чотири формулювання, запропоновані британським письменником і футурологом А. Кларком. Описують епістемологічні межі знання, прогнозування та сприйняття технологічного розвитку. Перший закон стверджує, що коли видатний, але вже літній науковець заявляє, що щось можливе, він майже напевно має рацію, а коли заявляє, що щось неможливе, – то майже напевно помиляється, вказуючи на інерцію наукового мислення. Другий говорить, що єдиний спосіб з'ясувати межі можливого – ризикнути та спробувати зайти трохи далі. Третій, найвідоміший, формулює тезу про те, що будь-яка достатньо розвинена технологія є невідрізненною від «магії», тим самим підточуючи наївний раціоналізм. Цей закон у подальшому був переформульований у т. зв. *Закон По*, вагомий для епохи *Постмодерну*. Четвертий, доданий пізніше, застерігає, що кожна революційна ідея проходить шлях від абсурдності через заперечення до очевидності, описуючи соціальну долю новизни (*пор. ВІКНО ОВЕРТОНА*). У сукупності ці закони мають філософсько-етичний характер, бо спрямовані проти *догматизму*, самовпевненості та закритості мислення.

ЗАКОНИ МАНУ – давньоіндійський нормативно-релігійний текст, складений приблизно між II ст. до н. е. і II ст. н. е., що належить до жанру дгармашастр (книг закону) і претендує на кодифікацію косміч-

ного, соціального та морального порядку. *З.М.* поєднують релігійні приписи, правові норми й етичні настанови, вибудовуючи жорстко *ієрархічну* модель суспільства, де *моральний обов'язок* людини визначається її варною (кастою), статтю та життєвим етапом. Етика тут не універсальна, а диференційована: те, що є добродесністю для одного, може бути *гріхом* для іншого. Це робить *З.М.* показовим прикладом *контекстуальної* моралі, глибоко вкоріненої в сакральному уявленні про порядок світу. Вони легітимізують кастову нерівність, *дискримінацію* жінок, соціальний *примус* і є дуже жорстокими у сфері *покарань* порушників. Багато в чому вони подібні до *Законів Хаммурапі* та приписів Левіту і досі слугують неафішованим першоджерелом правових уявлень багатьох індійців.

ЗАКОН РОБОТОТЕХНІКИ ЗОЛОТІ – умовна назва базових нормативно-етичних принципів, що регулюють створення, програмування та використання роботизованих і автономних інтелектуальних систем з метою запобігання шкоді людині та суспільству. Вперше з'являються в художньо-філософській творчості А. Азімова, проте згодом стали відправною точкою для серйозних етичних, правових і технологічних дискусій у ХХ-ХХІ ст. Нині *З.Р.З.* розглядаються як нормативна модель морального контролю над штучною *агентністю*. Класичне їхнє формулювання наступне: 1) Робот не може завдати шкоди людині чи своєю бездіяльністю допустити, щоби людині було завдано шкоди; 2) Робот повинен підкорятися наказам людини, за винятком випадків, коли такі накази суперечать Першому закону; 3) Робот повинен дбати про власне існування настільки, наскільки це не суперечить Першому та Другому законам. Пізніше був розроблений і т. зв. «нульовий» закон, що витікає з першого та пріоритетніший за

нього: 0) Робот не може завдати шкоди людству чи своєю бездіяльністю допустити, щоби людству було завдано шкоди. Сучасні *деонтологічні* дослідження показують, що в самій суті законів є непереконлива суперечність (див. **АПОРІЯ ЕТИЧНА**), що полягає в діалектиці онтології та моралі зокрема, а також – у концепціях *меншого зла* та *більшого добра*.

ЗАКОН ОЛІГАРХІЇ ЗАЛІЗНИЙ – соціально-політична теза, сформульована Р. Міхельсом, згідно з якою будь-яка велика організація, навіть формально *демократична*, з часом неминуче породжує стійку керівну меншість, яка концентрує владу й інтереси окремо від рядових членів. Історично цей закон спирається на спостереження за партіями, профспілками та масовими рухами, де складність управління, потреба в експертах і контроль над інформацією поступово зміцнюють позиції лідерів. В етичному вимірі ставить під сумнів ідею чистої *демократії*, та слугує критичним інструментом для вимоги *прозорості*, *ротачії кадрів* і *підзвітності*. Етики наголошують, що проблема полягає не стільки в самому існуванні *еліт* у соціальній системі, скільки в механізмах, що дозволяють їм відриватися від спільноти, котру вони представляють.

ЗАКОН ПО – сучасний парафраз третього *закону Кларка*. Постулює неможливість відрізнити пародію на *фанатизм* від нього самого без чіткого означення цього. Інакше кажучи, жарт може сприйматися за правду, не перестаючи бути тільки жартом.

ЗАХИСТ ВИКРИВАЧІВ – етичний, правовий та інституційний принцип, спрямований на гарантування *безпеки*, прав і *недискримінації* осіб, які добросовісно повідомляють про серйозні порушення *закону*,

професійної етики чи публічного інтересу в організаціях або державах. Викриття розглядається як конфлікт між *лояльністю* до інституції й *обов'язком* запобігти шкоді третім особам. З позицій *прикладної етики З.В.* є необхідною умовою прозорості, *підзвітності* й інституційної довіри, а також – запобігання корупції та системним зловживанням. Без належного захисту викривання перетворюється на морально надмірно ризикований вчинок, що підриває саму можливість етичної відповідальності в організаціях.

ЗАХИСТ ДАНИХ – нормативно-етичний і правовий підхід до обробки персональної інформації, що ґрунтується на принципах поваги до *приватності*, *автономії* та людської *гідності*. Регулює збирання, зберігання, використання, передання персональних даних з метою *мінімізації шкоди*, запобігання зловживанням і забезпечення контролю суб'єкта над власною інформацією. *З.Д.* невіддільний від проблем цифрового нагляду, алгоритмічного управління, штучного інтелекту та великих даних. Він виходить за межі технічної безпеки й охоплює питання *справедливості*, *інформованості згоди*, *дискримінації*, асиметрії влади між інституціями й індивідами.

ЗВИЧКА – стабільна набута схильність до певного способу дії, мислення, реагування, що формується через повторення та часто здійснюється без свідомого рефлексивного вибору. *З.* має й етичне значення, оскільки саме через неї формується моральний характер особи, а *чесноти* та *вади* трактуються як закріплені *З.-ки* правильно чи хибно діяти. Але також підкреслюється її амбівалентність: *З.* може підтримувати моральну стабільність і сприяти некритичному відтворенню несправедливих практик.

ЗВІТ БЕЛЬМОНТСЬКИЙ – центральний етичний документ у сфері досліджень із участю людини, опублікований у 1979 р. Комісією Бельмонта з етики біомедичних і поведінкових досліджень у США. Сформулював три основні принципи – повагу до осіб, благодіяння та справедливості – як нормативну основу для оцінювання етичної допустимості наукових проєктів, насамперед – у медичній та поведінковій науці.

ЗГОДА – нормативно значуща форма волевиявлення, за допомогою якої особа дозволяє певну дію, втручання, взаємодію щодо себе чи інших, тим самим змінюючи моральний або правовий статус цієї дії. З. відіграє ключову роль у *легітимації* дій, що за відсутності такої вважалися би порушенням *автономії* чи завданням *шкоди*. Однак її моральна сила залежить від умов *добровільності*, *поінформованості*, відсутності *примусу* та здатності суб'єкта приймати рішення (*див. НЕОСУДНІСТЬ*). Етика та закон наголошують, що формальна чи *маніпульована* З. не завжди має виправдувальне значення, особливо – в умовах асиметрії влади, залежності, структурного тиску тощо.

ЗГОДА ІНФОРМОВАНА – етично та юридично значуща форма *згоди*, яка надається особою на основі достатньої, зрозумілої та правдивої інформації, без *примусу*, *маніпуляції* чи суттєвого тиску. Вона передбачає компетентність суб'єкта, *добровільність* рішення й усвідомлення можливих ризиків і *альтернатив*. Це поняття особливо актуальне сьогодні для *біоетики*, *медичної етики*, *дослідницької етики* й етики даних, слугуючи практичним втіленням принципу поваги до автономії особи.

ЗГОДА КЕРОВАНИХ – політико-етичний принцип, згідно з яким *легітимність* влади та політичних інституцій ґрунтується

на згоді тих, над ким ця влада здійснюється. Походить із традиції теорії *суспільного договору* та пов'язаний з ідеями *автономії*, самоврядування і відповідальності правителів перед громадянами.

ЗГОДА ПІСЛЯ ВТРУЧАННЯ – форма *згоди*, що надається після того, як дія чи втручання вже відбулося, і суб'єкт отримує інформацію *post factum*. Зазвичай вважається проблематичною, послабленою формою *згоди*, оскільки не повною мірою реалізує принципи автономії та *добровільного* вибору. Така може мати обмежене моральне чи правове значення у виняткових ситуаціях, але не прирівнюється до повноцінної *інформованої згоди*.

ЗДОРОВ'Я ГЛОБАЛЬНЕ – міждисциплінарне етико-політичне та практичне поле, зосереджене на покращенні здоров'я населення світу, зменшенні глобальних нерівностей у доступі до медичних ресурсів і запобіганні транснаціональним загрозам здоров'ю. Етично *З.Г.* порушує питання справедливого розподілу медичних благ, відповідальності багатших держав перед біднішими, моральної допустимості пріоритетів у кризових ситуаціях і співвідношення національних інтересів із глобальною *солідарністю*. Етика *З.Г.-го* активно розвивається у зв'язку з пандеміями, кліматичними змінами, біотехнологіями та міграцією.

ЗЛО – фундаментальна етична категорія, що позначає дії, наміри, риси характеру чи стани справ, які є морально неприйнятними через завдання серйозної *шкоди*, порушення гідності, радикальне заперечення моральної цінності інших. У філософській традиції З. осмислюється як протилежність *добру*, як дефіцит або викривлення *блага*, або як позитивна деструктивна

сила. Етика нині аналізує його також у формах «банального» чи структурного *З.-а*, пов'язаного з інституціями та системами, а не лише з індивідуальним *наміром*. Проблема *З.-а* є центральною для моральної *відповідальності*, *теодицеї*, *антроподицеї*, політичної етики та прав людини.

ЗЛО МЕНШЕ – етична концепція, що використовується для виправдання вибору морально неприйнятної дії в ситуації, де всі доступні *альтернативи* містять серйозну *шкоду*, і завдання полягає в мінімізації *зла*. Ця ідея відіграє важливу роль у *консеквенціалістських* теоріях, а також – у практичній *етиці війни*, медицини, політики та кризового управління, де інколи стверджується необхідність *зла*. Та концепція *З.М.-го* є предметом гострих *деонтологічних* критик (*див. РИГОРИЗМ ЕТИЧНИЙ*), які заперечують узагалі можливість морального виправдання певних дій незалежно від наслідків.

ЗЛОЧИНИ ВІЙСЬКОВІ – категорія серйозних правопорушень у міжнародному *гуманітарному праві й етиці війни*, що включає дії, які грубо порушують закони і звичай ведення війни: умисне вбивство цивільного населення, катування, зґвалтування, жорстоке поводження з військовополоненими, застосування заборонених засобів і методів ведення бою. У міжнародних трибуналах і кримінальних кодексах класифікуються як окрема категорія *злочинів проти людяності* і злочинів агресії, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність незалежно від рангу чи посадової позиції виконавця. Вони врегульовують питання про межі допустимого насильства, моральну відповідальність військових і політичних лідерів, а також механізми запобігання, розслідування і покарання за порушення основ-

них гуманітарних норм під час військових конфліктів.

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ – категорія особливо тяжких міжнародних злочинів, що охоплює систематичні чи масштабні акти насильства проти цивільного населення, включно з убивствами, *катуваннями*, депортаціями, рабством, сексуальним насильством, переслідуванням за політичними, етнічними, релігійними ознаками. На відміну від *військових злочинів*, ці діяння не обов'язково пов'язані з міжнародним чи неміжнародним збройним конфліктом, і можуть здійснюватися як у воєнний, так і в мирний час. Є радикальним запереченням людської *гідності* та моральної рівності всіх людей, оскільки спрямовані і проти окремих осіб, і проти самого принципу людяності як такого. Сучасна *філософія права* підкреслює, що відповідальність за ці злочини має універсальний характер і не може бути скасована посиланням на накази, суверенітет держави чи політичну доцільність. Особливо цю тему розробляла *Г. Арендт*.

ЗНЕЦІНЕННЯ – етичне, соціальне та психологічне явище, що полягає у зменшенні чи запереченні моральної, символічної чи людської цінності особи, дії, ідеї, спільноти. *З.* пов'язане з порушенням принципу *гідності* та часто виступає передумовою *дис-кримінації*, *насильства*, моральної *байдужості*. Воно може мати як індивідуальні форми (приниження, *дегуманізація*), так і системні – через мову, інституції, економічні, культурні практики *etc.*

ЗОМБІ ФІЛОСОФСЬКИЙ – мисленевий експеримент у філософії свідомості, що описує істоту, яка є фізично та поведінково ідентичною людині, однак повністю позбавлена суб'єктивного досвіду і

свідомих переживань, тобто *qualia*. Цей концепт використовується для аргументації проти редуктивного *фізикалізму*, оскільки, якщо *З.Ф.* логічно можливий, то свідомість не може бути зведена лише до фізичних процесів мозку. Тому *З.Ф.* підіймає питання морального статусу істот, позбавлених феноменальної свідомості, але здатних діяти як люди, що є актуальним у дебатах про штучний інтелект і автономні системи [34].

ЗОРОАСТРИЗМ (ПАРСИЗМ) – одна з найдавніших релігійно-філософських традицій світу, що сформувалася на іранському культурному ґрунті приблизно у I тис. до н. е. та пов'язана з ученням пророка Заратустри (Зороастра), чії гімни (гати) становлять найдавніший шар священного корпусу *Авести*, священної книги *З.-му*. Центральною особливістю цієї релігії є етично навантажена космологія, в якій буття розуміється як арена боротьби між принципом істини, порядку і світла (*аша*), уособленим верховним благом божеством Ахурою Маздою (Ормуздом), та принципом брехні, руйнації та хаосу (*друдже*), персоналіфікованим у постаті Ангра Майнью (Арімана). На відміну від радикального метафізичного дуалізму, ця протилежність має передусім моральний характер: *зло* не є рівновічним та рівносильним *добру*, а постає як результат хибного вибору, що робить людську свободу елементом космічного порядку. Людина в *З.-мі* мислиться як відповідальний співучасник творіння, покликаний через «добрі думки, добрі слова і добрі вчинки» активно підтримувати сторону істини. *Гріх* трактується не стільки як порушення заповіді, скільки як участь у друджі – неправді, обмані, насильстві, моральному розкладі, тоді як праведність має онтологічні наслідки для долі світу загалом. Вчення про індивідуальний посмертний суд (перехід душі через міст Чинват), винагороду праведних і

покарання нечестивих, а також про кінцеве відновлення космічного порядку (фрашкереті) формує одну з найраніших систем моральної відповідальності, що поєднує *свободу волі*, особисту провину й *есхатологічну справедливість*. Саме ці етичні явлення – лінійний час, моральний вибір, суд після смерті, відповідальність особи – справили глибокий і тривалий вплив на розвиток *юдаїзму* періоду Другого Храму, а через нього – на *християнську* й *ісламську* морально-правову традицію, що дозволяє розглядати *З.* як один із витоків західної етики.

ЗУМЕРИ (*англ.* Generation Z) – умовна соціокультурна генерація людей, народжених між серединою 1990-х і початком 2010-х років, що сформувалася в умовах цифрової глобалізації, широкого поширення *Інтернету* та соціальних мереж і характеризується специфічними ціннісними орієнтаціями, які дедалі частіше стають предметом етичного аналізу. Представники цього покоління виростили в середовищі постійної інформаційної взаємодії, що сприяє формуванню підвищеної чутливості до питань соціальної справедливості, *інклюзії*, прав людини й екологічної відповідальності. Але водночас породжує нові моральні виклики, зокрема – проблему цифрової залежності, фрагментації уваги та поляризації суспільних дискусій. У соціально-етичних дослідженнях *З.-ів* описують як «цифрових тубільців» (*digital natives*), для яких моральна комунікація значною мірою відбувається у віртуальному просторі. Це ж, у свою чергу, змінює форми *солідарності*, громадянської участі та моральної відповідальності. У контексті сучасної етики *З.* становлять приклад покоління, у якому традиційні моральні авторитети дедалі більше поступаються горизонтальним мережам взаємного визнання та колективного морального обговорення.

I

I (*кит.* «правда») – поняття китайської моральної філософії, що означає здатність діяти відповідно до *морального обов'язку*, навіть всупереч особистій вигоді. Водночас, *I* дає право нижчому за статусом не погодитися зі старшим і виправляти його помилки, уточнюючи тим самим норми *сяо*.

ІДЕАЛ. В етиці – нормативне уявлення про досконалий стан, *цінність* або спосіб буття, що виконує орієнтаційну функцію в моральному, політичному, культурному житті. *I* не обов'язково є досяжним у повному сенсі, та слугує критерієм оцінки дій, інституцій і характерів, спрямовуючи моральне самовдосконалення (*пор.* **ПОЛПАРХІЯ**). *I-ли* можуть бути індивідуальними чи колективними, історично змінними та внутрішньо суперечливими, що робить їх динамічними точками напруги між реальним і належним. У цьому сенсі *I* відіграє роль у формуванні моральної відповідальності та соціального прогресу.

ІДЕНТИЧНІСТЬ МОРАЛЬНА – сукупність уявлень *індивіда*, спільноти про себе як про морального суб'єкта, що включає усвідомлення власних *цінностей*, *обов'язків*, відповідальності та допустимих меж дії. Формується в процесі *соціалізації*, *рефлексії* та практики морального вибору і не зводиться ані до ролей, ані до декларованих норм.

ІДЕОЛОГІЯ – систематизований комплекс ідей, *цінностей*, символів, уявлень, за допомогою яких інтерпретується соціальна реальність, і водночас, *легітимуються* певні форми влади, соціального порядку чи прак-

тики дії. Вона описує світ і нормативно його структурує, тим самим викривляючи. Визначає, що вважається природним, *справедливим*, допустимим або неминучим у конкретному історичному й культурному контексті. *I* поєднує пізнавальну, оцінну та регулятивну функції, формуючи горизонти морального мислення індивідів і спільнот. Також *I* виконує подвійну роль в етиці: з одного боку, забезпечує колективні моральні орієнтири (цінності), стабілізує соціальні очікування та надає сенс суспільній дії; з іншого – може маскувати асиметрію влади, *структурну нерівність*, *насильство* чи *знецінення*, подаючи їх як природний порядок речей або необхідну умову *суспільного блага*. Саме тому вона часто діє не через пряме нав'язування норм, а формування «очевидностей», які перестають піддаватися моральному сумніву (*див.* **ПРОПАГАНДА**, **ВІКНО ОВЕРТОНА**). Інакше: розглядається як система переконань і практичний механізм моральної легітимації, що впливає на судження, *емоції* та дії суб'єктів. Критичний аналіз *I-ї* є інструментом *етичної рефлексії*, оскільки дозволяє виявляти приховані нормативні припущення, розрізняти декларовані цінності та фактичні наслідки соціальних практик, а також відновлювати простір моральної відповідальності там, де вона знімається апеляціями до системи, *традиції* чи ж історичної необхідності.

ІЄРАРХІЯ – форма упорядкування соціальних, моральних або символічних елементів за принципом підпорядкування та пріоритетності, де окремі позиції наділяються більшою владою, цінністю чи значу-

стістю. Може бути функціонально виправданою структурою координації дій, джерелом *домінації* та несправедливості, залежно від підстав її встановлення. Ключовим питанням *I.-ї* є те, чи заснована вона на обґрунтованих відмінностях відповідальності та компетентності, чи на *традиції*, силі та символічному насильстві.

ІЄРАРХІЯ ЦІННОСТЕЙ – нормативна модель, що встановлює відносну пріоритетність моральних, культурних, життєвих *цінностей* у процесі практичного вибору. Визначає, які цінності мають перевагу у випадку конфлікту, напр. між *свободою* і *безпекою* чи *справедливістю* і користю. *ІЦ-ей* можуть бути індивідуальними чи колективними, стабільними або *контекстуальними*, що робить їх предметом *етичної рефлексії* та критики, особливо – в плюралістичних суспільствах.

ІКС (англ. generation X) – соціально-демографічна когорта людей, народжених між 1965 і 1980 роками; сформувалася в період переходу від індустріального до постіндустріального суспільства та характеризується специфічними ціннісними орієнтаціями. Етичні установки цієї генерації формувалися під впливом низки історичних чинників: завершення Холодної війни, економічних криз 1970-1980-х років, поширення неоліберальної економіки, масового входження жінок до ринку праці, зростання розлучень і трансформації сімейних моделей, а також появи персональних комп'ютерів і перших цифрових технологій. На відміну від попереднього покоління післявоєнного демографічного вибуху, *бумерів*, представники «покоління X» характеризуються більшою *індивідуалістичністю*, *прагматизмом* і скепсисом щодо великих *ідеологій* та інституцій. У морально-культурному сенсі для

них типовими є такі орієнтації, як підвищена цінність особистої *автономії*, баланс між працею і приватним життям (*work-life balance*), толерантність до культурної різноманітності, а також – прагнення до самореалізації без повної ідентифікації з корпоративними структурами. У соціально-етичних дискусіях *I.* інколи розглядається як «перехідна» генерація між аналоговою та цифровою епохами: покоління виросло в доінтернетну добу, проте адаптувалося до цифрової трансформації суспільства. Це сприяло формуванню характерного поєднання технологічної компетентності з певною дистанційованістю щодо техноутопічних очікувань, притаманних молодшим поколінням.

ІММОРАЛІЗМ – філософська позиція й інтелектуальна установка, що свідомо заперечує загальноприйняті моральні норми чи радикально ставить під сумнів їхню універсальність, об'єктивність, безумовність, не обов'язково відкидаючи саму можливість морального оцінювання. На відміну від *аморалізму*, який ігнорує чи знецінює моральний вимір дії взагалі, *I.* зазвичай діє всередині морального поля – як критична, викривальна чи провокативна стратегія, спрямована проти конкретних норм, *ціннісних ієрархій*, домінантних етичних дискурсів. У класичній і модерній філософії його пов'язують передусім із *ніцшеанською* критикою «моралі рабів», *християнської* етики самозречення й універсалістських претензій моралі, які, за цією логікою, маскують волю до влади, *ресентимент* або соціальний контроль. У ширшому сенсі може виконувати евристичну функцію – виявляти внутрішні суперечності моральних систем, їхню історичну зумовленість, ідеологічну *заангажованість* або вибіркове застосування. У сучасній етиці та соціальній філософії *I.* постає не стільки як пропаганда «зла» чи

безпринципності, скільки як метод рішучої критики морального *догматизму*, *лицемірства* та норм, що легітимують насильство, *виключення* чи *знецінення* під виглядом «вищих» цінностей. Але він і не етично нейтральним, а завжди імпліцитно передбачає альтернативні критерії оцінки – життєствердність, автентичність, силу, творчість, відповідальність поза усталеними нормами etc.

ІМПЕРАТИВ КАТЕГОРИЧНИЙ – центральний принцип *деонтологічної* етики *І. Канта*, що формулює універсальний критерій моральності дії незалежно від її наслідків чи суб'єктивних цілей. На відміну від гіпотетичних імперативів, які мають умовний характер на кшталт «якщо хочеш X, то роби Y», *І.К.* висуває безумовну вимогу до волі як такої. Його класичні формулювання – вимога діяти лише за тими *максимами*, які можуть бути універсалізовані, та вимога ставитися до людства завжди як до мети, а не засобу – задають основу сучасних уявлень про *гідність* особи, моральну *автономію* та межі допустимого використання інших у практичній дії. Нині *І.К.* інтерпретується як нормативний тест моральної узгодженості та як фундамент правових і правозахисних концепцій.

ІМПЕРІАЛІЗМ – політична й економічна практика й *ідеологія*, що полягає у встановленні та підтримці влади однієї держави (групи держав) над іншими територіями, народами, економічними системами шляхом *примусу*, залежності або структурної нерівності. Розглядається ліберально-демократичними етиками як форма системної несправедливості, що поєднує *насильство*, асиметрію влади, моральне знецінення підкорених спільнот через риторику цивілізаційної місії, прогресу чи безпеки. Критика

І.-му в сучасній політичній філософії зосереджується на питаннях *колективної відповідальності*, постколоніальної шкоди, культурного знищення та тривалих структурних наслідків домінування, які зберігаються навіть після формального завершення колоніального панування (*див. КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ*).

ІНДИВІД – окремий людський суб'єкт як носій біологічної, соціальної та моральної унікальності, розглянутий незалежно від конкретних соціальних ролей чи колективних ідентичностей. Етично постає як базова одиниця моральної відповідальності, здатна до автономного вибору, *рефлексії* та самовизначення. Суперечність між *І.-ом* і спільнотою є одним із ключових сюжетів *моральної* та політичної філософії: від ліберального наголосу на правах і автономії до комунітарних і реляційних підходів, які підкреслюють соціальну зумовленість індивідуальної ідентичності. Поняття є наріжним для обговорення прав людини, *відповідальності*, *згоди* та *моральної агентності*.

ІНДУЇЗМ – багатовимірна релігійно-філософська традиція Південної Азії, що формувалася впродовж кількох тисячоліть на основі *ведичної* спадщини та подальших текстів, практик і шкіл, і не має єдиного засновника чи догматичного центру. В етичному вимірі *І.* ґрунтується на уявленні про космічно-моральний порядок («рата», пізніше – дгарма), який пронизує як природу, так і людське життя, задаючи нормативні межі поведінки. Дгарма означає конкретний *обов'язок*, співвіднесений із життєвим етапом, соціальним становищем і духовною метою *індивіда*, що робить *І.-ську* етику *контекстуальною*, а не *універсалістською*. Карма постає як принцип моральної причинності, за яким кожна дія, намір і навіть

думка мають наслідки, що визначають земне життя та подальші переродження душі (самсару), формуючи модель *відповідальності*, яка не потребує зовнішнього судді. Головною етичною чеснотою кількох найбільш зрозумілих для європейця напрямків *І.-му* є ахімса – *ненасильство* щодо всіх живих істот, що поєднується з ідеалами самоконтролю, правдивості, стриманості, *співчуття* та внутрішньої чистоти, тоді як головними моральними вадами для загальної системи вірувань вважаються неучтво (авідья), прив'язаність до матеріального світу (буддистські напрямки), *жадоба* й егоцентризм, які утримують людину в колі страждання чи не дають піднятися її душі до вищих світів. Покарання в *І.-мі* мислиться як єдино можливий наслідок порушення морального порядку, що реалізується через карму у цьому чи майбутніх життях. Найвищою метою часто визнається мокша – звільнення від самсари та подолання страждання через пізнання істинної природи реальності та себе, що може досягатися різними етичними шляхами: дією без прив'язаності до результату, знанням, відданістю, дисципліною самоперетворення. Найбільш масові та значимі для політико-соціальних процесів у світі напрямки *І.-му* – це вішнуїзм, брахмізм, джайнізм і шіваїзм. Історично виділився з нього і буддизм, який у подальшому зворотно вплинув на ряд принципів вішнуїзму, зокрема, це помітно в *Бхагавад-Гіті* та Катта-упанішаді.

ІНЖЕНЕРІЯ ГЕННА – сукупність наукових і технологічних методів цілеспрямованої модифікації генетичного матеріалу живих організмів, що порушує етичні питання про межі втручання людини в природу та неї саму. В *етиці науки І.Г.* розглядається крізь призму ризику, *відповідальності*, *справедливого доступу* та поваги до гідності,

особливо – у випадках редагування геному людини. Дискусії навколо неї охоплюють питання терапевтичного та немедичного використання технологій, потенційної *дискримінації*, міжпоколінної відповідальності та можливого відтворення нових форм соціальної нерівності. Вона стала одним із ключових полів сучасної *біоетики* та нормативної оцінки наукового прогресу.

ІНКЛЮЗІЯ – етичний і соціально-нормативний принцип, що полягає в активному залученні (включенні) всіх осіб до участі в суспільному житті незалежно від фізичних можливостей, походження, *гендеру*, віку, стану здоров'я чи інших несуттєвих відмінностей, які традиційно слугували підставою для *виключення*.

ІННОВАЦІЯ ВІДПОВІДАЛЬНА – інтегративний етично-політичний підхід до розробки та впровадження нових технологій і соціальних практик. Вимагає короткострокового і довгострокового прогнозування наслідків, залучення зацікавлених сторін, прозорості процесів і здатності адаптуватися до моральних, соціальних, екологічних викликів. У цьому підході інновація розглядається як технічне або комерційне досягнення і як соціально важлива діяльність, що має враховувати цінності *справедливості*, *безпеки*, *екологічної відповідальності* та прав людини. Він прагне знизити ризики та запобігати небажаним наслідкам, одночасно підтримуючи відкритий діалог між розробниками, користувачами, громадськістю і регуляторами. У науковій та політичній літературі підхід використовується для обґрунтування етичних рамок у сферах штучного інтелекту, *біоетики* й екологічних технологій.

ІНСТИНКТ – вроджений, біологічно зумовлений шаблон поведінки чи реагування, який проявляється без свідомого навчання та відіграє важливу роль у виживанні й адаптації організму. В етичній та філософській перспективі *I.* стає проблемним поняттям, оскільки порушує питання межі між природно зумовленістю та моральною відповідальністю: «чи можуть дії, продиктовані *I.-ми* імпульсами, бути предметом моральної оцінки?» Сучасна етика зазвичай розглядає *I.-ти* не як виправдання вчинків, а матеріал, що підлягає рефлексії, регуляції, трансформації в межах соціального та морального життя, особливо – у людини як істоти, здатної до самоконтролю та нормативного вибору [101].

ІНТЕЛЕКТ ЕМОЦІЙНИЙ – здатність розпізнавати, розуміти, регулювати власні *емоції* й емоції інших і ефективно використовувати цю інформацію у мисленні та поведінці.

ІНТЕЛЕКТ СОЦІАЛЬНИЙ – здатність розуміти соціальні ситуації, наміри, поведінку інших людей і діяти відповідно до соціального *контексту*.

ІНТЕЛЕКТ ШТУЧНИЙ – (англ. artificial intelligence) – сукупність технологій і методів, що дозволяють створювати системи, здатні виконувати завдання, які традиційно потребують людського *I.-ту* (навчання, розпізнавання, прийняття рішень). Концептуальні засади галузі *I.Ш.-го* були закладені, зокрема, А. Т'юрингом.

ІНТЕНЦІЯ – *див. НАМІР.*

ІНТЕРЕС ПУБЛІЧНИЙ – етична та правова категорія, що позначає сукупність *благ і цінностей*, значущих для суспільства в

цілому та таких, що мають пріоритет над приватними інтересами в умовах *конфлікту*. *I.П.* не зводиться до простої більшості чи користі, пов'язуючись натомість з поняттями *справедливості, безпеки, довіри* та захисту вразливих груп. Є ключовим у питаннях *свободи слова, викриття, доступу* до інформації та регулювання технологій. Але також потребує критичної перевірки, щоби уникнути зловживань ідеєю *загального блага*.

ІНТЕРНЕТ (МЕРЕЖА, англ. Internet) – глобальна децентралізована система взаємопов'язаних комп'ютерних мереж, що забезпечує передавання даних за допомогою стандартних протоколів зв'язку та сформувалася у другій половині XX ст. як науково-військовий проєкт обміну інформацією. Його витоки пов'язані з мережею ARPANET, створеною наприкінці 1960-х рр. у США, а подальший розвиток базувався на принципах пакетної передачі даних, відкритих протоколів (насамперед TCP/IP) і відсутності єдиного центру контролю, що забезпечило масштабованість і стійкість мережі. У базовому технічному сенсі *I.* є інфраструктурою, яка уможлиблює різноманітні сервіси – від електронної пошти та Всесвітньої павутини до соціальних мереж і хмарних обчислень. Однак у філософсько-етичному вимірі постає як соціотехнічне середовище, що трансформує способи комунікації, формування ідентичності, доступу до знання та здійснення влади. Для етики *I.* важливий як технологія і як простір, у якому виникають нові норми поведінки, асиметрії впливу та механізми контролю, що загострюють питання *приватності, свободи слова, інформованої згоди, маніпуляції увагою* та цифрової нерівності. Його мережева й алгоритмічно опосередкована природа змінює класичні уявлення про *відпові-*

дальність і шкоду, оскільки дії окремих агентів набувають масштабного, кумулятивного та часто відкладеного характеру, а межі між приватним і публічним, індивідуальним і колективним стають розмитими.

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ (від *лат.* *inter* «між») – властивість тексту вступати в множинні смислові зв'язки з іншими текстами через цитування, алюзії, ремінісценції, стилістичні запозичення чи жанрову гру. Внаслідок цього значення постає як мережа посилань у культурному полі. У ширшому теоретичному контексті *I.* означає, що жоден текст не є автономним, оскільки він формується в просторі попередніх *дискурсів* і *традицій*, а читання стає активним процесом розпізнавання та реконструкції цих зв'язків.

ІНТРОВЕРСІЯ – психологічна характеристика особистості, що описує спрямованість уваги й енергії переважно на внутрішній світ переживань, думок, рефлексії, на відміну від зовнішньо орієнтованої *екстраверсії*. В етичному контексті *I.* набуває значення як фактор морального мислення, зокрема – схильності до внутрішньої рефлексії, самоконтролю й автономного формування переконань. Етичні проблеми виникають тоді, коли соціальні норми чи інституції систематично привілейовують екстравертні моделі поведінки, що призводить до *знеціннення* інших форм *моральної агентності*.

ІНТУЇЦІЯ – форма безпосереднього схоплення смислу, істини чи значущості без розгорнутого дискурсивного міркування, що в етичному контексті відіграє роль первинного орієнтира оцінки ситуацій і вчинків. На відміну від *інстинкту*, *I.* передбачає попередній досвід і когнітивну обробку – апперцепцію, хоча й не усвідомлюється як ло-

гічний висновок. У філософії її розглядали і як джерело пізнання (інтуїтивізм), і як проблематичний, потенційно упереджений механізм. Часто виступає стартовою точкою *морального судження*, яке згодом потребує раціонального обґрунтування. Сучасні дискусії зосереджені на питанні її надійності в умовах *культурного плюралізму* та *психологічних викривлень*.

ІНТУЇЦІЯ МОРАЛЬНА – безпосереднє, допонятійне схоплення моральної значущості ситуації, що передує чи супроводжує раціональне обґрунтування *морального судження*. В теорії вона постає як важливе джерело морального знання, але водночас, і як потенційно упереджене та культурно зумовлене.

ІОАНН (ДАМАСКИН, VII-VIII ст.) – християнський богослов і філософ, один із найважливіших систематизаторів патристичної думки. Етико-догматична спадщина *Д.-на* поєднує античну філософію з християнським одкровенням. У своїх працях, зокрема в «Точному викладі православної віри», він розглядає моральне життя як шлях уподібнення Богіві через *свободу волі*, розум і *чесноти*, водночас визнаючи реальність *зла* як наслідку неправильного використання людської свободи [48]. *Д.* особливо наголошував на синергії божественної благодаті та людських зусиль, відкидаючи *фаталізм* і *детермінізм*, але також був *de facto* прихильником ортодоксального *формалізму* [99]. Його внесок у християнську етику полягає в чіткому розрізненні природного та надприродного порядків, а також – у визнанні тілесності й матеріального світу як носіїв моральної та духовної цінності.

ІОАНН (ЛІСТВИЧНИК, VI-VII ст.) – чернець, богослов і аскет, автор «Ліствици» – одного з центральних текстів східнохристиянської монашої традиції. У ній етика постає як тривалий, внутрішньо напружений шлях морального та духовного зцілення особи, що проходить через боротьбу з пристрастями, очищення помислів і поступове формування чеснот. Гріх у *І.Л.-ка* мислиться не стільки як порушення закону, скільки як екзистенційний стан відчуження від Бога та втрати внутрішньої цілісності (*пор. ДОРОФІЙ*). Тоді як покаяння розуміється терапевтично: це – відновлення правильного спрямування волі й уваги. *Чеснота* є результатом постійної праці над собою, смирення та послуху, та не механічного самоприниження, а глибокої моральної рефлексії над власними намірами, що робить етику внутрішньою та відповідальною. Вплив «Ліствици» важливий для православної моральної думки, зокрема – *ісихазму*.

ІРОНІЯ – риторична й екзистенційна фігура, що полягає у висловленні думки в формі, протилежній її буквальному змісту, з метою створення дистанції, критичного ефекту чи інтелектуальної гри. Може виконувати функцію м'якої критики, способу демаскування самовпевненості чи *догматизму*.

ІСИХАЗМ (від *грец.* ἡσυχία «спокій») – містико-аскетична традиція східного християнства, що сформувалася у візантійському чернецтві пізньої античності та Середньовіччя і набула класичного оформлення у богослов'ї XIV ст. завдяки Г. Паламі. Її осердям є практика внутрішньої тиші, мовчанства, зосередженої уваги та безперервної молитви, спрямованої на цілісне преображення людини, «становлення Богом за бла-

годаттю». *І.* розуміє духовне життя як внутрішній шлях очищення, що передбачає глибоке самозаглиблення, уважність до рухів душі та тривалу духовну працю над власними *намірами, бажаннями й афектами*. У моральному вимірі акцентує увагу на очищенні серця від *пристрастей*, які трактуються як викривлені форми людської волі та сприйняття, що затемнюють здатність особи до розрізнення *добра і зла*. Смирення, послух і радикальний самоконтроль постають як зовнішня дисципліна та внутрішній стан згоди між розумом, волею та духовною метою людини. Самоконтроль у цій традиції означає не репресію тілесного чи психічного, та їхнє упорядкування й інтеграцію у цілісну духовну орієнтацію, де кожна дія оцінюється з огляду на її вплив на внутрішній стан людини. *Гріх у І.-мі* мислиться екзистенційно: це – стан відчуження від божественного світла, втрати внутрішньої цілісності та духовної ясності (*пор. ДОРОФІЙ, ЛІСТВИЧНИК*). Такий підхід зміщує акцент із формальної відповідальності за вчинок на глибинний аналіз наміру, внутрішнього настрою та духовного спрямування особи. Відповідно, *покарання в І.-кій* етиці має передусім терапевтичний, лікувальний характер: спонукає відновлювати, зцілювати спотворену внутрішню структуру особистості через покаяння, духовну працю та наставництво. Як форма православного містицизму, має значний вплив на етичні та культурні уявлення східнохристиянського світу. У першому кварталі XX ст. він був надзвичайно поширений у інтелектуальному середовищі Східної Європи, зокрема – серед богословів, філософів і релігійних мислителів, які шукали альтернативу як раціоналістичному моралізму, так і секулярним етичним моделям (*пор. ЮРКЕВИЧ, КОРДОЦЕНТРИЗМ*).

ІСЛАМ – монотеїстична релігія, що виникла у VII столітті на Аравійському півострові та ґрунтується на вірі в єдиного Бога (Аллаха) і пророче послання Мухаммада. *І* є передусім нормативною системою життя, де *мораль* і *право* тісно поєднані (див. **ШАРІАТ**). Центральними етичними поняттями є *справедливість*, *милосердя*, *відповідальність* перед Богом і спільнотою, а ключовими *чеснотами* – правдивість, стриманість, *щедрість* і турбота про нужденних (див. **П'ЯТЬ СТОВПІВ ІСЛАМУ**). *Гріх* є свідомим порушенням божественного припису, але можливість *покаяння* займає основне місце, тоді як *покарання* має як земний, так і есхатологічний вимір. *І-ка* етика підкреслює єдність *наміру*, дії та наслідку, формуючи цілісну модель моральної відповідальності.

ІСОКРАТ (436-338 до н. е.) – афінський ритор і педагог, сучасник Платона, який розвивав концепцію виховання через риторику як форму громадянської доблесті та політичної відповідальності. На відміну від філософської діалектики, наголошував на *практичній мудрості* та здатності переконувати як необхідних *чеснотах* політичного діяча. У його творах обґрунтовується ідея єдності елінів і моральної ролі освіти у формуванні характеру, що поєднує інтелектуальну підготовку з вихованням етичної поміркованості. *І-ва* концепція риторики підкреслює відповідальність слова перед по-

лісом, оскільки переконання без морального орієнтури може перетворитися на *софістику*.

ІСТИНА АБСОЛЮТНА – уявлення про *І-ну* як універсальну, незмінну та незалежну від людських переконань, культурних контекстів або історичних умов. В абсолютному сенсі *І* мислиться як така, що має силу завжди й усюди, навіть якщо вона не визнається чи не пізнається суб'єктами. Ця концепція відігравала центральну роль у класичній метафізиці, теології та раціоналістичній філософії, де *І* часто пов'язувалася з божественним розумом, природним законом, об'єктивною структурою реальності тощо. Слугує підґрунтям для універсальних моральних норм і прав людини, але породжує ризик *догматизму*, коли конкретні історичні інтерпретації оголошуються остаточними та недоторканими.

ІСТИНА КОНВЕНЦІЙНА – концепція *І-ни*, згідно з якою істинність тверджень визначається не їхньою відповідністю незалежній (об'єктивній) реальності, а прийнятими домовленостями, мовними правилами, соціальними нормами чи практиками спільноти. Така *І* є стабільною доти, доки зберігається відповідний *консенсус*, і може змінюватися разом зі зміною *дискурсу*, наукової *парадигми* чи культурного *контексту*. Характерна риса *Метамодерну*.

ЇМА (ДЖИМА, ДЖАМШИД) – легендарний цар і культурний герой іранської традиції, знаний як пращур людства та законодавець у священних текстах зороастризму, насамперед – у *Vīdevdātī*. Він постає як перший смертний правитель, обраний божеством Ахурою Маздою для збереження та примноження життя. Відмовляється бути пророком істинної віри й натомість бере на себе функцію світського охоронця творіння [58, р. 11-12], завдяки чому в його «золотому віці» не існує хвороб, старості та смерті, а земля кількаразово розширюється, щоби вмістити зростаюче людство [ibid., р. 13-15]. Також саме він ря-

тує живих істот у прихистку (варі) спершу від лютої зими, що настала у легендарній прабатьківщині аріїв – Айр’яна-Ваеджі, а потім – від талих вод [ibid., р. 16 et seq.]. Морально-міфологічний образ Їми амбівалентний: за найдавнішими інтерпретаціями це – ідеальний володар, лікар-жрець і справедливий суддя, який будує укриття (вару) від катастрофічної зими, що символізує відповідальність правителя за життя підданих і підтримання космічного порядку *аші*. Та пізніше йому почали приписувати падіння через гординю та неправдивість, передсмертну втрату божественної благодаті.

Й

ЙОВ – біблійний праведник і центральний персонаж однойменної книги, один із найвідоміших образів страждання і випробування віри в юдейській і християнській релігійній традиції, чий образ є розвитком середньовавилонської поеми «Про невинного страдника» [111, с. 197 et seq.]. Згідно з біблійним оповіданням, *Й.* був багатим і благочестивим чоловіком, «непорочним і праведним», який жив у землі Уц. Його життя різко змінюється після того, як Бог дозволяє Сатані випробувати його праведність, позбавивши майна, дітей і здоров'я. Центральною темою книги є проблема *теодицеї* – пояснення того, як існування зла і страждання узгоджується з ідеєю справедливого і всемогутнього Бога. У тривалих діалогах *Й.-ва* з друзями розгортається етична полеміка про природу *справедливості*: друзі відстоюють традиційну доктрину відплатної справедливості, згідно з якою страждання є наслідком гріха (*пор.* **ТАЛПОН**), тоді як *Й.* наполягає на власній невинності і ставить під сумнів просте пояснення людських страждань моральною провиною. Кульмінацією оповіді стає промова, у якій громовий голос відповідає *Й.-ву* й іншим не прямим поясненням його страждань, а

демонстрацією величі та таємничості божественного задуму, що перевершує людське розуміння [54, р. 271 et seq.]. У морально-філософському сенсі образ *Й.* символізує парадокс праведного страждання, проблему людської віри в умовах несправедливості світу та суперечність між людським прагненням до моральної раціональності та трансцендентною природою божественного порядку. В історії релігійної етики він став символом терпіння, духовної витривалості, *екзистенційного* протесту проти безглуздя страждання (*пор.* **МІФ СИЗИФІВСЬКИЙ**). Багато мислителів, зокрема С. Кіркероп, К. Г. Юнг і Е. Візель, розглядали його історію як символічний аналіз моральної драми людського існування.

ЙОКАІ – загальна назва надприродних істот у японській культурі, як добродічних, так і шкідливих.

ЙОТУНИ – міфологічна група велетнів у скандинавській традиції, що уособлюють первісні, хаотичні сили природи та космосу, які часто протистоять богам, але й перебувають із ними у родинних і космологічних зв'язках.

К

QUALIA (від лат. *qualis* «який») – термін у філософії свідомості, що позначає суб'єктивні, феноменальні аспекти досвіду, тобто те, як саме відчувається *біль*, колір, смак або *емоція* для конкретного суб'єкта. *Q.* описують якісну сторону переживань, яка не зводиться до функціональних або нейрофізіологічних характеристик. В етичному вимірі проблема *Q.* має значення для визначення морального статусу істот, нездатних до *страждання* чи *насолоди*, а також – для дискусій про свідомість у тварин і штучних агентів. Саме через апеляцію до *Q.* часто обґрунтовується неможливість повного об'єктивного опису морально значущого досвіду.

КАЗУЇСТИКА (від лат. *casus* «випадак») – метод морального міркування, що полягає в аналізі конкретних випадків з метою практичного застосування загальних норм або принципів. Історично вона була розроблена в християнській моральній теології як інструмент вирішення складних *етичних дилем*, але з часом набула негативної *конотації* через асоціацію з *формалізмом* і виправданням сумнівних дій. Нині *К.* реабілітується як контекстуально чутливий підхід, що протистоїть абстрактному моралізму та дозволяє враховувати складність реальних моральних ситуацій, зберігаючи зв'язок між нормою та практикою.

КАКІСТОКРАТІЯ (від грец. *κακιστος* «найгірший») – поняття політико-етичної критики, що означає форму правління чи стан управління, за якого влада зосереджується в руках найгірших, найменш компетентних або морально деградованих

осіб. В *етиці* та політології використовується для опису системного розриву між владою та моральною відповідальністю, коли негативні якості – *цинізм*, *жорстокість*, *брехливість*, *корупція* – не тільки *толеруються*, а й стають інституційно заохочуваними. Це поняття функціонує переважно як нормативно-критичне, а не як формальна теорія держави, і застосовується для аналізу деградації політичних *еліт*, знецінення *чеснот* і підміни компетентності *лояльністю*.

КАМПАНЕЛЛА, ТОММАЗО (1568-1639) – італійський філософ, теолог і *утопіст* епохи Відродження. Його політико-етична думка комбінує риси християнської теології, натурфілософії та радикального соціального реформізму. У своєму головному творі «Місто Сонця» змальовує ідеальне суспільство, засноване на спільності майна та жінок, вихованні, підпорядкуванні індивідуальних інтересів *загальному благу*, *людиноводстві*, та раціонально організованій моральній дисципліні. Його етика має колективістський і *телеологічний* характер: *чеснота* розуміється як відповідність природному та божественному порядку, а *свобода* – як усвідомлене підкорення розумній необхідності. Але утопізм *К.-ли* критикується за контроль, *ієрархію* та придушення індивідуальної автономії в ім'я абстрактного загального *щастя*.

КАМЮ, АЛЬБЕР (1913-1960) – французький філософ-*екзистенціаліст* і письменник, Нобелівський лауреат з літератури. Його етика зосереджена довкола проблеми *абсурду*, *бунту* та людської відповідальності

в світі без трансцендентного сенсу. К. відкидав як релігійні, так і *ідеологічні* виправдання *насильства*, пропонуючи етику міри, *солідарності* та морального спротиву. Основною для нього є ідея, що визнання абсурдності буття не веде до *нігілізму*; а навпаки – до посиленої відповідальності за людське життя тут і зараз [8]. Його філософія має значний вплив на сучасну західну моральну думку, особливо – в дискусіях про насильство, політичну відповідальність і межі виправдання *зла*. Головні етичні твори: «Міф про Сизифа», «Бунтівна людина», роман-притча «Чума».

КАНТ, ІММАНУЇЛ (1724-1804) – німецький філософ доби Просвітництва, засновник критичної філософії й одна з ключових постатей *нормативної етики* Нового часу, чия моральна теорія сформувала класичну *деонтологічну* парадигму. У центрі етики *К.-та* перебуває автономний раціональний суб'єкт, здатний самостійно визначати для себе моральний закон незалежно від емпіричних схильностей, інтересів або наслідків дії. Моральність визначається філософом формою волі, що діє з обов'язку відповідно до *категоричного імперативу* – універсального принципу, який вимагає чинити лише так, *щоби максима дії* могла стати загальним законом, а також ставитися до «людства-в-собі» й у іншому завжди як до мети, а не як до засобу [див. 52]81. К. радикально розмежує *мораль* і *щастя*, вважаючи, що *добро* не може бути зведене до користі чи *задоволення*, а гідність особи ґрунтується на її здатності до морального самозаконотворення. У правовій і політичній філософії К. розробляє концепцію формальної справедливості, громадянської свободи та правової держави, де покарання, включно зі смертною карою, обґрунтовується не *утилітарно*, а як вимога *відплатної справедливості*

(*ретрибуції*). К.-ська етика є фундаментальною для західної дискусії про права людини, *відповідальність*, моральну рівність і межі допустимого використання особи в інституційних практиках. Основні етико-політичні твори: «Критика практичного розуму», «Підвалини метафізики моральності» «До вічного миру».

КАПІТАЛ – сукупність матеріальних, символічних і соціальних ресурсів, що здатні відтворювати самі себе через процеси накопичення, обміну та влади. Поняття пов'язується з питаннями *справедливості, експлуатації, нерівності* та моральної легітимації багатства. Особливо значущим є аналіз *К.-лу* як безособової сили, що підпорядковує людські цілі логіці прибутку, трансформуючи моральні *цінності* у функції ефективності та вигоди. У цьому сенсі він виступає структурним чинником моральної деформації соціальних відносин, де відповідальність розмивається між ринком, інституціями й анонімними механізмами обігу.

КАПІТАЛІЗМ – соціально-економічна система, що історично сформувалася в Новий час і ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва, ринковому обміні, вільному наймі праці й орієнтації економічної діяльності на прибуток і накопичення *капіталу*. Етично К. породжує напругу між індивідуальною свободою економічного вибору та структурною нерівністю доступу до ресурсів, влади, можливостей, а також – між формальною добровільністю ринкових відносин і фактичною примусовістю умов живання. Критика *К.-му* в моральній філософії охоплює проблеми *експлуатації, знецінення праці, інструменталізації* людини та підпорядкування соціальних благ логіці ринку, тоді як його захисники апелюють до інноваційності, ефективності та розширення

індивідуальної автономії. Сьогодні *К.* розглядається як економічний механізм і нормативний режим, що формує *цінності*, уявлення про успіх, *відповідальність* і допустимі межі *соціальної нерівності*.

КАПІТАЛІЗМ ДИКИЙ – публіцистичне й аналітичне позначення форм *капіталістичного* устрою, у яких ринкові механізми функціонують за мінімального правового, соціального й етичного регулювання, що призводить до різкого загострення нерівності, нестабільності та соціального знецінення. Цей тип *К.-му* характеризується слабкістю інституцій, пріоритетом короткострокового прибутку над довгостроковими соціальними наслідками, толеруванням корупції, фактичним усуненням моральної відповідальності бізнесу за людські й екологічні втрати й *імперіалізмом*. *К.Д.* постає як приклад системної *аморальності*, де індивідуальні вчинки формально легальні, але колективно продукують *шкоду*, яку неможливо звести до провини окремих агентів.

КАРА СМЕРТНА – форма кримінального покарання, що передбачає умисне позбавлення життя державою як відповідь на тяжкий злочин і є однією з найконтраверсійніших практик у *моральній* та *правовій філософії*. Етичні аргументи на її захист зазвичай спираються на ідеї *відплатної справедливості*, стримування злочинів або символічного утвердження цінності порушеного життя. Тоді як критика наголошує на незворотності судових помилок, порушенні права на життя, *дегуманізації* покарання та відсутності переконливих доказів превентивного ефекту. Дедалі більше утверджується позиція, що *К.С.* є несумісною з принципами людської *гідності* та *відновного правосуддя*.

КАРАЛЬНИЙ – характеристика правових або соціальних практик, орієнтованих передусім на *покарання*, *репресію*, *відплату*, а не на відновлення порушених зв'язків, реабілітацію чи моральне виправлення суб'єкта. *К.-на* логіка зосереджується на минулій провині та контролі, часто ігноруючи соціальні причини злочинів і перспективу зміни поведінки, що робить її об'єктом критики з боку *гуманістичних*, терапевтичних і відновних моделей етики й права.

КАТЕГОРІЯ – філософське поняття, що позначає найзагальніші форми мислення та структурування досвіду, за допомогою яких людина пізнає й осмислює реальність.

КІБЕРБЕЗПЕКА – сукупність технічних, організаційних і нормативних практик захисту цифрових систем, даних і комунікацій від несанкціонованого доступу, втручання чи знищення, яка в сучасному світі набула виразного етичного виміру. Проблематика *К.-ки* охоплює питання балансу між захистом приватності та наглядом, відповідальністю за алгоритмічні рішення, колективною вразливістю мережевих інфраструктур і правами користувачів у цифровому середовищі. Постає і як технічна необхідність, і як сфера моральних рішень щодо допустимих меж контролю, ризику та *довіри* в *інформаційному суспільстві*.

КІНІЗМ (від грец. κίνω «пес») – давньогрецька філософська школа сократиків-моралістів, пов'язана насамперед з іменами Антисфена та *Діогена Синопського*, що переосмислила етику як практику життя, а не теоретичну доктрину. *К.-ки* виходили з переконання, що *чеснота* є єдиним *благом* і полягає у житті згідно з природою, тобто у звільненні від штучних соціальних норм, багатства, *влади*, слави й умовностей – від

цього і заклик: «жити, ніби справжній пес». *К.-на* етика мала виразно *антиномічний* і провокативний характер: через зухвалі жести, публічні скандали та тілесну аскезу *К.-ки* викривали *лицемірство* суспільної моралі та залежність людини від зовнішніх благ. Важливо, що *К.-ий аморалізм* був не запереченням етики, а радикальною критикою фальшивої моральності, що підмінила чесноту соціальним престижем. *К.* справив значний вплив на *стойцизм*, християнство і пізнішу традицію морального радикалізму.

КІРКЕГОР (К'ЄРКЕГОР, КІРКЕ-ГААРД), СЬОРЕН (1813-1855) – данський філософ, теолог і письменник, один із засновників *екзистенційної* традиції в європейській філософії. Його концепція стала прямим викликом системному раціоналізму XIX ст. завдяки своїй антиспекулятивності та спрямованості проти знеособлення людини в абстрактних теоріях, передусім – у *гегелівській* філософії історії та моралі. *К.* відстоює ідею, що істина в питаннях існування є не об'єктивною відповідністю поняттям, а суб'єктивною пристрасною, способом життя та внутрішнім вибором конкретного індивіда, після чого пропонує концепцію трьох стадій існування: естетичної, етичної та релігійної. Естетична стадія характеризується життям у площині *насолоди*, випадковості й уникання відповідальності; етична – пов'язана з прийняттям обов'язку, стабільності та відповідальності за власні вчинки. Релігійна ж виходить за межі універсальної етики й означає безпосередній, особистий стосунок індивіда з Богом. Ці стадії не є історичними етапами чи об'єктивною ієрархією; радше – можливими екзистенційними позиціями, між якими людина здійснює стрибок через рішення без логічного примусу. Центральним для *К.-кої* етики є поняття вибору як акту, що конститує саму

особистість. Людина через нього стає тим, ким вона є. Вибір завжди супроводжується тривогою (страхом), оскільки відкриває радикальну свободу і водночас радикальну відповідальність. Саме тому *К.* аналізує страх як фундаментальний екзистенційний стан, у якому людині відкривається можливість як *добра*, так і *гріха*. Поняття гріха та *провини* займають особливе місце у його думці. Гріх не зводиться до порушення закону; стаючи екзистенційним розривом між людиною і Богом, наслідком зловживання свободою. Відповідно, провина має не лише юридичний чи соціальний характер, а передусім внутрішній, духовний вимір. Це робить моральну відповідальність персональною і такою, що не може бути повністю знята жодними інституціями чи виправданнями. Найбільш контроверсійною і впливовою є *К.-ка* концепція «теологічного призупинення етичного», роз'яснена на прикладі біблійної історії Авраама. Тут *К.* стверджує, що в релігійному вимірі можливі ситуації, коли індивідуальний обов'язок перед Богом вступає в непримиренний конфлікт із загальнолюдською етикою Богом і встановленою. Цей парадокс не скасовує етику, але показує її межі та драматичну напругу між загальним і одиничним. Саме тут з'являється фундаментальна для філософа теза, що «віра є парадоксом, у якому індивідуальне вище за етичне». У пізніх творах *К.* дедалі більше зосереджується на темах *відчай*, віри й автентичності. Відчай визначає як хворобу духу, що виникає тоді, коли людина не бажає бути собою чи, навпаки, прагне бути собою без відношення до Бога. Таким чином, відчай стає універсальним станом людського існування, прихованим навіть у зовнішньо «нормальному» житті, і водночас, доказом безсмерття душі та її пекельним прокляттям – «хворобою до смерті». Віра ж постає екзистенційним актом довіри та самовід-

дання, що не має раціональних гарантій. Завдяки цим глибоко індивідуалістичним ідеям *К.* став ключовою фігурою для екзистенціалізму ХХ ст., вплинувши на *М. Гайдеггера, К. Ясперса, Ж.-П. Сартра, П. Тілліха* та багатьох інших мислителів. Його етика залишається наріжною для осмислення моральної напруги між свободою і відповідальністю, вірою і розумом, універсальними нормами й унікальністю людського існування. Головні етичні твори: «Страх і трепет», «Хвороба до смерті», «Поняття страху», «Або-Або», «Євангеліє страждань», «Філософські крихти».

КЛІМАТ ЕТИЧНИЙ – сукупність домінуючих *моральних норм, цінностей*, очікувань і практик, що фактично регулюють поведінку в певній організації, спільноті, соціальному середовищі, незалежно від формально задекларованих правил. Визначає, які дії вважаються прийнятними, заохочуваними або толерованими, як розуміється *відповідальність, лояльність, справедливість і шкода*, а також яким чином реагують на порушення норм. У *прикладній етиці* поняття використовується для пояснення системних моральних збоїв: навіть формально етичні інституції можуть продукувати аморальні практики, якщо неформальні *стимули, ієрархія* та механізми покарання винагородити підтримують *знецінення, конформізм* або замовчування *зла*.

КНИГА МЕРТВИХ ЄГИПЕТСЬКА – умовна назва корпусу заупокійних текстів Давнього Єгипту, сформованого в період Нового царства на основі більш ранніх Текстів пірамід і Текстів саркофагів. Складається з гімнів, заклият і моральних формул, покликаних забезпечити померлому благополучне існування в потойбіччі й успішне проходження суду Осіріса. Голов-

ним етичним елементом *К.-и* є так звана негативна сповідь, у якій померлий заперечує вчинення конкретних аморальних дій, апелюючи до принципу *маат* як універсального порядку істини, *справедливості* та міри. Перелік цих заперечуваних злочинів дуже нагадує *Кодекс Хаммурані*, юдейські та християнські *згріхи*: порушення міри, богохульство, вбивство etc. *К.* фіксує ранню форму нормативної етики, де моральна поведінка має соціальне та космічно-юридичне значення, а посмертна доля людини прямо залежить від її дотримання морального за-кону за життя.

КНИГА МЕРТВИХ ТИБЕТСЬКА – традиційна назва *буддійського* тексту Бардо Тгодол, що належить до тибетської школи нїнгма й описує проміжні стани свідомості між смертю і новим народженням. Текст слугує практичним керівництвом для поми-раючого чи нещодавно померлого з розпізнавання ілюзорної природи страхітливих і мирних видінь. *К.* ґрунтується на буддійському вченні про карму, відповідальність і співвідношення свідомості та моральної практики, де посмертний досвід розглядається як прямиий наслідок етичних і ментальних установок, сформованих за життя. Вона репрезентує модель моралі без зовнішнього судді, у якій сам суб'єкт стає носієм і виконавцем морального закону чез-резу усвідомлення.

КНИГИ ЄУ – корпус із двох гностичних текстів, збережених у коптських манускриптах. Містить складні космологічні, сотеріологічні та ритуальні вчення, що складають таємне знання-гнозис (γνῶσις). Часто називаються «християнськими *книгами мертвих*», але на відміну від канонічних християнських текстів, *К.Є.* акцентують увагу не на віровизнанні, а на знанні як умові спасіння.

Ці тексти репрезентують альтернативну модель моральності, в якій етична досконалість пов'язується з пізнанням космічного порядку, звільненням від матеріальної зумовленості та персональною відповідальністю за духовне самовдосконалення.

КОДЕКС ЕТИКИ – формалізований нормативний документ, що систематизує базові моральні принципи, професійні обов'язки та стандарти поведінки для членів певної організації, професії, інституції. Він виконує водночас регулятивну, освітню та легітимізаційну функції: окреслює межі допустимого, формує очікування щодо відповідальної поведінки та слугує підставою для оцінювання і санкцій. В етичній теорії підкреслюється, що різноманітні *К.Е.-ні* не замінюють морального судження і не гарантують етичності самі по собі. Без *етичної компетентності* та відповідного *морального клімату* вони можуть перетворюватися на інструмент *формалізму* чи прикриття системних порушень.

КОДЕКС НЮРНБЕРЗЬКИЙ – сукупність етичних та юридичних принципів, ухвалених після Нюрнберзьких процесів над лікарями та вченими нацистської Німеччини у 1947 р., що визначають основні вимоги допустимості експериментів з людьми. Ключовими установами цього *К.-у* є принцип добровільної та *поінформованої згоди*, пропорційності ризику, наукової обґрунтованості досліджень, можливості відмови без шкоди для учасника, а також – обов'язок припинити дослідження, якщо ризик перевищує потенційну користь, що стало відповіддю на тяжкі порушення прав людини в медичних експериментах часів Другої світової війни.

КОЛАБОРАЦІЯ – 1) форма співпраці з ворожою чи окупаційною владою, яка в морально-етичному сенсі оцінюється залежно від контексту примусу, ступеня добровільності, характеру дій і їхніх наслідків для інших. Розглядається як спектр практик – від вимушеного виживання до активного сприяння *насильству, репресіям, знеціненню людської гідності*. 2) Будь-яка співпраця задля досягнення спільної мети та розробки більш якісного та складного продукту, без негативних конотацій, напр., *К.* у музиці.

КОЛОНА П'ЯТА. У сучасному значенні – метафора внутрішніх груп, осіб, які діють в інтересах ворожої сили, підриваючи політичну, інформаційну чи безпекову стабільність своєї держави. Звинувачення у *К.П.-ій* може слугувати як інструментом викриття реальної співпраці з агресором, так і засобом дискредитації політичних опонентів.

КОМБАТАНТ (*фр.* combattant «той, хто воює») – особа, яка законно бере участь у збройному конфлікті як член регулярних збройних сил або організованих воєнізованих формувань і має право безпосередньо вести бойові дії. Статус *К.-та* пов'язаний із принципами справедливої війни: він несе *відповідальність* за дотримання правил розрізнення, пропорційності та військової необхідності, а порушення цих принципів (напр., атаки на цивільних) не виправдовуються самим фактом участі у війні.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЕТИЧНА – здатність особи розпізнавати морально значущі аспекти ситуацій, здійснювати обґрунтовані етичні судження та відповідально діяти в умовах моральної невизначеності чи *конфлікту цінностей*. Вона охоплює знання норм, принципів і розвинене моральне мис-

лення, *емпатію*, рефлексивність, здатність до самокритики й усвідомлення наслідків власних рішень. Розглядається як центральна професійна якість у сферах медицини, науки, управління, освіти та технологій, де стандартні правила не покривають усіх *моральних дилем*.

КОМПЛАЄНС (англ. compliance «відповідність») – відповідність до норми, припису, порядку.

КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ – психологічне й етично значуще поняття, введене в аналітичну психологію *А. Адлером* для позначення стійкого почуття власної неповноцінності, що впливає на самооцінку, мотивацію та поведінку індивіда. Розглядається як джерело компенсаторних стратегій – *агресії, домінування, знецінення* інших або нав'язливої покорі, – які можуть мати деструктивні моральні наслідки як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Поняття застосовується також до аналізу групової та національної ідентичності, коли почуття приниженості трансформуються у виправдання *насильства, ресентимент* або моральну мімікрію.

КОМПРОМІС МОРАЛЬНИЙ – ситуація чи стратегія прийняття рішення, за якої суб'єкт свідомо відступає від певних моральних принципів з метою уникнення *більшого зла*, досягнення практично значущого *блага* чи збереження можливості дії в обмежених умовах. Чи не найдискусійніша тема *нормативної етики*, оскільки порушує питання меж допустимого, *ієрархії цінностей*, різниці між *трагедійним вибором* і моральною капітуляцією. *Деонтологічні* теорії схильні розглядати його як загрозу принциповості, тоді як *консеквенціалістські* підходи визнають неминучим у реальній моральній практиці. Сучасна етика аналізує

К.М. як форму відповідальності в умовах структурного зла та моральної невизначеності.

КОМУНІЗМ – соціально-політична й етично-нормативна доктрина, що остаточно оформилася у Європі XIX ст. в контексті індустріалізації та критики *капіталізму*. Має на меті усунення приватної власності на засоби виробництва, класового поділу й *експлуатації* людини людиною задля створення безкласового суспільства, заснованого на принципах рівності, *солідарності* та *колективної відповідальності*. У класичному *марксистському* варіанті *К.* спирається на матеріалістичне розуміння історії, в якому моральні норми непостійні та пов'язані з економічними відносинами, а *справедливість* мислиться як усунення структурних умов відчуження та нерівності. Етично розглянутий *К.* поєднує сильний *емансипаційний* імпульс – ідеал звільнення людини від примусової праці, злиденності та соціальної залежності – з глибоко проблематичним питанням засобів досягнення цієї мети, що історично призвело до виправдання *насильства, репресій*, придушення політичного *плюралізму* та *знецінення* індивідуальної автономії в режимах т. зв. «реального соціалізму». Суперечливість *К.-му* полягає в конфлікті між *колективним благом* і моральною цінністю окремої особи, особливо – тоді, коли індивід редукується до функції класу, історичної необхідності чи «матеріалу» для майбутнього суспільства. Критики *К.-му* наголошують на небезпеці підміни моральної відповідальності *телеологічною* логікою історії, у якій *зло* теперішнього виправдовується обіцянним *добром* майбутнього, тоді як прихильники *К.-ної* етики апелюють до несправедливості капіталізму, системного насильства ринку та морального обов'язку солідарності з пригноб-

леними. Нині *К.* радше функціонує не як цілісна практична модель, а як радикальний критичний горизонт, що змушує переосмислювати межі соціальної нерівності, експлуатації, власності та відповідальності за колективні умови людського життя.

КОНВЕНЦІЇ ЖЕНЕВСЬКІ – комплекс міжнародних договорів, ухвалених у 1949 р. та доповнених протоколами 1977 і 2005 рр., що становлять ядро сучасного міжнародного *гуманітарного права* і регулюють захист поранених і хворих військовослужбовців, військовополонених, цивільного населення під час збройних конфліктів. Чотири *К.Ж.* закріплюють принципи гуманності, розрізнення та пропорційності, встановлюючи мінімальні стандарти поведінки навіть у ситуації війни, а контроль за їхнім дотриманням історично пов'язаний із діяльністю Червоного хреста. Інституціоналізують ідею, що навіть у стані збройного протистояння існують моральні межі *насилства*, а людська *гідність* не втрачається зі зміною статусу *комбатанта* чи цивільної особи. Є нормативним орієнтиром для оцінки *воєнних злочинів* і відповідальності держав.

КОНИСЬКИЙ, ГЕОРГІЙ (1717-1795) – український православний архієпископ, богослов, філософ і культурний діяч доби пізнього Бароко та раннього Просвітництва; випускник і викладач Києво-Могилянської академії. Відіграв важливу роль у формуванні освітньої та богословської традиції на теренах України та Білорусі, поєднуючи схоластичну спадщину з елементами раціоналізму та морального повчання. У своїх проповідях і лекціях він акцентував увагу на моральній дисципліні, *чеснотах*, відповідальності духовенства та мирян, захищав автономію православної

традиції в умовах конфесійної конкуренції Речі Посполитої та Російської Імперії. В етичному аспекті його спадщина репрезентує модель християнської нормативності, де моральний порядок заснований на поєднанні божественного закону, природного розуму й освітнього виховання. *К.* також розглядав освіту як засіб морального вдосконалення суспільства, підкреслюючи зв'язок між знанням і чеснотою. Це ж наближає його до просвітницького ідеалу моральної педагогіки Європи загалом.

КОНОТАЦІЯ (від *лат. connotare* «приписувати») – додатковий, асоціативний або оцінний зміст слова, поняття, що супроводжує його основне, денотативне значення та формується культурним, історичним і моральним контекстом. В етичному аналізі *К.-ї* відіграють вагому роль, оскільки часто визначають емоційне сприйняття явищ, моральні інтуїції та приховані оцінки, що впливають на судження незалежно від формально нейтрального змісту термінів. Усвідомлення власних *К.-ї* є необхідною умовою *етичної рефлексії*, особливо – в політичному та медійному дискурсі, де мова може *легітимувати насилство, знецінення, дискримінацію* без прямого їх проголошення.

КОНСЕКВЕНЦІАЛІЗМ (від *лат. consequens* «наслідок») – напрям *нормативної етики*, згідно з яким моральна оцінка дій, правил, інституцій визначається передусім їхніми наслідками, а не *намірами* чи відповідністю обов'язку. Більшість сучасних політичних і юридичних приписів за формою *К.-ні*. Найпоширенішою формою *К.-му* є *утилітаризм*, однак сучасні версії включають правило-утилітаризм, пріоритетизм та інші моделі оцінки *добра* й *шкоди*. Сила *К.-му* полягає в його увазі до реального

впливу дій на *добробут* інших, тоді як головна критика стосується можливості виправдання морально проблемних засобів – *насильства*, обману, порушення прав – заради кращих результатів і *спільного блага*.

КОНСЕНСУС – стан узгодженості позицій між індивідами чи групами, досягнутий через комунікацію, переговори, поступки та взаємне визнання аргументів як прийнятних.

КОНСПИРОЛОГІЯ – сукупність уявлень, інтерпретацій і псевдотеоретичних побудов, що пояснюють суспільні події, історичні процеси, політичні рішення через припущення існування таємних змов впливових груп, які приховано керують реальністю. Як культурний і пізнавальний феномен *К.* характеризується тенденцією до редукції складних причинно-наслідкових зв'язків до намірів обмеженого кола *агентів*, недовірою до офіційних джерел знання та схильністю до інтерпретації випадковостей як результату свідомого планування.

КОНТЕКСТ – сукупність смислових, історичних, культурних, мовних і соціальних умов, у межах яких певне висловлювання, дія, норма набувають свого значення. В етиці поняття *К.-ту* послаблює універсалістські претензії абстрактних норм, наголошуючи на тому, що моральні оцінки неможливо повністю відокремити від конкретних обставин, *інтенцій* і практик. Проте апеляція до *К.-ту* не скасовує моральної відповідальності, а ускладнює її, змушуючи балансувати між *релятивізмом* і *догматизмом*.

КОНТЕКСТУАЛІЗМ – підхід у моральній філософії й етиці, що стверджує залежність моральних суджень, норм і рішень

від конкретних історичних, культурних, соціальних або ситуаційних умов, у яких вони формуються та застосовуються, тобто *контексту*. *К.* не обов'язково заперечує існування загальних цінностей, але наголошує на тому, що їхнє значення та застосування не можуть бути коректно зрозумілими поза конкретним життєвим досвідом.

КОНТРАКТ СОЦІАЛЬНИЙ – *див. ДОГОВІР СУСПІЛЬНИЙ 1).*

КОНФЛІКТ – форма соціальної взаємодії, за якої сторони усвідомлюють несумісність інтересів, *цінностей* або цілей і вступають у протиборство. Може мати як деструктивний, так і конструктивний характер. Етично відрізняється від *агресії* тим, що не обов'язково передбачає намір *шкоди*, а може бути врегульований через право, діалог або інституційні процедури.

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ – ситуація, за якої особисті, професійні, фінансові чи групові інтереси суб'єкта можуть впливати або сприятися як такі, що впливають, на його неупередженість, рішення чи виконання моральних і соціальних обов'язків. Не обов'язково означає фактичне зловживання, але створює загрозу підриву *довіри*, *справедливості* та *відповідальності*, особливо – в публічній службі, науці, медицині, бізнесі.

КОНФОРМІЗМ – схильність *індивіда* пристосовувати свої переконання, судження, поведінку до *норм*, очікувань і тиску соціальної групи, навіть усупереч власним моральним переконанням або раціональній оцінці ситуації.

КОНФУЦІАНСТВО – давньокитайська етико-філософська традиція, що сформу-

валася на основі вчення Конфуція (Кун-цзи) і зосереджується на моральному самовихованні, гармонії соціальних відносин і впорядкованості світу через дотримання ритуалу та *чеснот*. Центральними поняттями *К.-ї* етики є *жень* (людяність), *лі* (ритуальна належність і соціальна форма), *і* (моральна справедливість), а також *сяо* (синівська шанобливість), які разом формують модель відповідальної особистості, здатної підтримувати моральний порядок без *примусу*. На відміну від західних індивідуалістичних етичних систем, *К.* розглядає *моральність* як реляційне явище, вкорінене у взаємних обов'язках і ролях, що зробило його фундаментом політичної культури Східної Азії на тисячоліття. Основний твір етики *К.-ва* – записані учнями вислови Конфуція, *Лунь Юй*.

КОРАН – священна книга *ісламу*, яку мусульмани вважають безпосереднім словом Бога (Аллаха), переданим пророку Мухаммаду через янгола Джібріла (Гавриїла) у VII ст. н. е. *К.* є не лише релігійним текстом, це – база ісламської *етики, права*, політичної думки та духовної практики. Він формує нормативний образ людини як відповідальної істоти, що постійно перебуває під моральним випробуванням вибору між праведністю і збоченням з праведного шляху. Центральними моральними цінностями є *справедливість, милосердя, стриманість, благочестя, відповідальність за наміри та вчинки*. Концепція Судного дня надає етичному життю есхатологічної напруги (див. **СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЕСХАТОЛОГІЧНА**). Разом із тим *К.* поєднує *універсальні моральні принципи* з конкретними соціальними приписами, що зумовлює постійні дебати щодо їхньої історичної інтерпретації та сучасного застосування.

КОРДОЦЕНТРИЗМ – філософсько-антропологічна й етична концепція, що розглядає серце (у символічному, духовному сенсі) як центр пізнання, морального судження та духовного життя людини. В українській філософській традиції пов'язаний насамперед з *Г. Сковородою* та *П. Юркевичем*, які протиставляли «живе серце» абстрактному раціоналізму. В етичному вимірі *К.* підкреслює пріоритет внутрішнього морального переживання, совісті, любові та щирості над формальним дотриманням норм. Моральний акт оцінюється ним за її внутрішнім джерелом, що зближує *К.* із християнською етикою, *екзистенціалізмом*, персоналізмом і містиккою *ісихазму*, з якої він походить.

КОРИСЛИВІСТЬ – морально негативна установка чи мотивація, що полягає у прагненні до особистої вигоди, особливо – матеріальної, без урахування інтересів інших або *моральних норм*.

КОРИСТЬ – етична категорія, що позначає позитивний результат дії чи явища з точки зору задоволення *потреб*, досягнення *блага*, підвищення *добробуту* тощо.

КОСМОЕТИКА – міждисциплінарний напрям етичної думки, що розглядає моральні засади взаємодії людства з космічним простором, позаземними формами життя, космічними ресурсами та технологіями освоєння Всесвіту. Формувалася на перетині філософії, астроетики, *біоетики, екологічної етики* та філософії техніки. Проблемами *К.-ки* є моральний статус потенційного позаземного життя, відповідальність за планетарний захист, допустимість колонізації інших планет, справедливий розподіл космічних ресурсів, а також – ризики мілітаризації космосу. У ширшому сенсі пов'язана

з космологічним світоглядом і космічним гуманізмом, який надає людству статус *морального агента* планетарного та міжпланетарного масштабу.

КОСМОПОЛІТИЗМ – етико-філософська та політична доктрина, згідно з якою всі люди належать до єдиної моральної спільноти, незалежно від національних, культурних, релігійних, державних відмінностей. Першим *К.-том* себе назвав *Диоген*.

КРАСА – фундаментальна естетична та філософська категорія, що позначає особливий спосіб ціннісного переживання форми, гармонії, цілісності, смислової виразності явищ. У класичній філософії розглядалася як об'єктивна властивість буття (*Платон, Аристотель*), пов'язана з ідеєю порядку й *досконалості*, тоді як у новочасній *естетиці* (*Кант*) осмислюється як результат вільної гри пізнавальних здібностей *суб'єкта*. В *етиці К.* часто постає як моральний орієнтир, що поєднує істину та *добро*, але і може входити з ними в конфлікт, коли естетичне виправдовує *аморальне*. Сучасна філософія розглядає *К.-су* і з естетичного боку, і як соціально та культурно сконструйовану *цінність*, що має значний вплив на ідентичність, владу та моральні уявлення.

КРИТИКА ПРАКТИЧНОГО РОЗУМУ (*Kritik der praktischen Vernunft*) – друга «Критика» *І. Канта*, у якій систематично викладено його *деонтологічну* етику й обґрунтовано автономію морального закону як апріорного принципу практичного розуму. Якщо в «Критиці чистого розуму» *К.* досліджує межі теоретичного пізнання, то тут показує, що практичний розум сам встановлює безумовний моральний закон, який виражається в *категоричному імперативі*

(*kategorischer Imperativ*) – вимозі діяти лише за такою максимальною засадою (*максимую*), яку можна водночас бажати як загальний закон. Основним у праці є поняття доброї волі (*guter Wille*) як єдиного безумовного *блага* й *обов'язку* (*Pflicht*), що визначає моральну цінність вчинку не за наслідками, а за мотивом поваги до закону. *Свобода* постає як автономія волі (*Autonomie des Willens*), тобто здатність розумної істоти самій давати собі *закон*, і саме через моральний закон людина усвідомлює себе вільною. У структурі практичного розуму *К.* вводить також постулати чистого практичного розуму (*Postulate der reinen praktischen Vernunft*) – свободи, безсмертя душі й існування Бога, які не є предметами теоретичного знання, проте необхідні як умови можливості найвищого блага (*das höchste Gut*), тобто єдності *чесноти* та *щастя*.

КРІНЖ (*англ.* cringe «соромитися») – сучасний культурно-етичний неологізм, що позначає гостре відчуття *сорому* чи ніяковості, викликане спостереженням за порушенням неявних раціональних, соціальних і *моральних норм* з боку іншого суб'єкта.

КСЕНОФОБИЯ (від *грец.* ξένος «чужинець») – стійка установка страху, ворожості чи відчуження щодо представників іншої національності, культури, релігії, соціальної групи, що має як психологічні, так і соціально-етичні виміри. Розглядається як форма морального викривлення, яка підмінює оцінку індивідуальних дій колективними стереотипами та заперечує принцип моральної рівності осіб. Часто *легітимують*ся через *ідеологію*, міфологію загрози чи апеляцію до «природного порядку», що робить її особливо небезпечною в політичному контексті. Критика *К.-ї* є центральною

для космополітичної, правозахисної та між-культурної етики.

КУЛЬТ ОСОБИСТОСТІ – політико-ідеологічний феномен, що полягає у систематичному возвеличенні лідера держави чи руху, наділенні його надлюдськими рисами, сакралізації його образу та монополізації публічного простору його символами. Формується через контроль над медіа, освітою, мистецтвом і репресивним апаратом. Він заперечує принципи *автономії* та критичного мислення, підмінюючи моральну відповідальність колективу беззастережною *лояльністю* до «вождя». Супроводжується міфологізацією історії, викривленням фактів і придушенням інакodomства.

КУЛЬТУРА ЕТИЧНА (КУЛЬТУРА МОРАЛЬНА) – сукупність усталених *моральних норм, цінностей*, практик і способів їх передавання, що формують *етичну чутливість* індивідів і спільнот у конкретному історичному та соціальному контексті. Включає формалізовані кодекси, закони та неявні правила взаємної поваги, відпові-

дальності, солідарності та меж допустимого. *К.Е.* визначає, які дії вважаються морально значущими, які порушення – серйозними, а які – вибачними.

КУЛЬТУРА МАСОВА – сукупність символічних продуктів і практик, що створюються індустріально (масово, потоково) й орієнтовані на широку аудиторію, формуючись у контексті модерної медіаекономіки, урбанізації, комерціалізації мистецтва. Теоретичне осмислення феномену пов'язане з критикою індустрії культури у працях Т. Адорно та М. Горкгаймера, які вбачали в *К.М.-ій* механізм стандартизації свідомості та відтворення соціальної *конформності*, тоді як пізніші дослідники культурни наголошували на її здатності продукувати нові форми ідентичності та символічного спротиву. Етично пов'язана з питаннями *маніпуляції*, відповідальності медіа, комерціалізації смислів і меж автономії споживача, оскільки як демократизує доступ до символічних ресурсів, так і створює ризики поверхневого, фрагментованого морального досвіду.

Л

ЛАКСИЗМ (від *лат.* *laxus* «попушений») – морально-теологічна позиція, що допускає поблажливість у питаннях людського *сумління*.

ЛАМЕТРІ (ЛА МЕТРІ), ЖУЛЬЄН ОФРЕ (1719-1751) – французький філософ і лікар доби Просвітництва, відомий як радикальний матеріаліст і автор концепції «людини-машини» [33]. В етичному плані *Л.* заперечував безсмертну душу та трансцендентні моральні підстави, зводячи психіку та моральні стани до фізіологічних процесів. *Моральність*, на його думку, є природним феноменом, пов'язаним із прагненням до *задоволення* й уникнення *страждання* (див. **ГЕДОНІЗМ**), а не з божественним законом. Його позиція викликала різку критику сучасників, але стала важливою ланкою в розвитку натуралістичної та секулярної етики. Поборник *лібертинажу*.

ЛАРОШФУКО (ЛА РОШФУКО), ФРАНСУА (1613-1680) – французький мораліст і письменник, автор «Максим», у яких здійснив аналіз людських мотивів. Етика *Л.* зосереджена на викритті самолюбства (*amour-propre*) як прихованого джерела більшості морально схвальних дій. Він показує, що *чесноти* часто є соціально прийнятними формами *егоїзму*, а моральна риторика маскує прагнення до визнання, влади й користі. Попри репутацію *циніка*, *Л.* не заперечує моральності як такої, а радше пропонує її психологічну демістифікацію, що мало свій вплив на пізнішу моральну психологію й *етику підозри*.

ЛЕВІТ (КНИГА) – третя книга П'ятикнижжя (Тори), що входить до єврейського Танаху та християнського Старого Завіту. Сформувалася впродовж I тис. до н. е. й була нормативною передусім для стародавнього Ізраїлю. Книга присвячена ритуальним, культовим і морально-правовим нормам, які регулюють відносини між Богом, спільнотою й *індивідом*. В центрі *Л.*-ту перебуває ідея релігійної та тілесної чистоти як нормативного ідеалу життя, що охоплює і культ, і соціальну справедливість. Як дуже давній морально-правовий документ *Л.*, з точки зору сьогодення, є жорстким і безкомпромісним; він багато в чому повторює принципи давніших *Законів Хаммурані*, очевидного впливу яких зазнав.

ЛЕГІЗМ (ФА-ЦЗЯ) – політико-етична школа Стародавнього Китаю IV ст. до н. е., пов'язана насамперед з реформаторською діяльністю Шан Яна в царстві Цінь. Стала ідеологічною основою першої централізованої китайської держави. *Л.* виходить із радикально песимістичного уявлення про людську природу як *егоїстичну* та схильну до безладу, що зумовлює відмову від морального виховання на користь жорсткої системи законів (фа), покарань і винагород. На відміну від *конфуціанської етики чеснот*, *Л.* розглядає *мораль* як політично небезпечну ілюзію, а стабільність – як результат *страху* перед неминучою карою. Етично він репрезентує крайній варіант інструменталізації людини державою (див. **ЕТАТИЗМ**), де закон не служить справедливості, а використовується як технологія контролю. Європейським аналогом *Л.*-му є *мак'явелізм*.

ЛЕГТИМНІСТЬ (від *лат.* *lex, legis* «закон») – визнання влади, норм, інституцій як правомірних і таких, що заслуговують на підкорення. У *політичній* та *моральній філософії Л.* разом із формальною законністю, включає питання обґрунтування, *згоди* та відповідності базовим *цінностям* спільноти. *М. Вебер* класично розрізняв традиційну, харизматичну та раціонально-правову *Л.*, показуючи, що стабільність влади залежить не стільки від примусу, скільки від переконання у її виправданості.

ЛЕГТИМНІСТЬ МОРАЛЬНА – етична якість норм, рішень або дій, котра полягає у їхньому моральному виправданні незалежно від формальної законності чи *примусу*. Ґрунтується на уявленнях про *справедливість*, повагу до гідності особи, згоду та відсутність необґрунтованої *шкоди*.

ЛІ (*кит.* «звичай») – поняття *конфуціанської* етики, що означає ритуал, належну форму поведінки, соціально санкціонований порядок дій і символічні норми, які регулюють стосунки між людьми та гармонізують суспільство. В інтерпретації *Лунь юй, Л.* тлумачиться зовнішньо: як обряд, і внутрішньо - як засвоєна культура моральної самодисципліни, що формує шляхетну особу (*цзюнь-цзи*) і забезпечує відповідність людської поведінки космічному порядку (*Дао*). Тому воно включає в себе також гуманність-*жень* і справедливість-*і*, оскільки без внутрішньої доброчесності ритуал перетворюється на *формалізм*, а без ритуальної форми моральна *інтенція* втрачає соціальну визначеність.

ЛІБЕРАЛІЗМ – політично-філософська й етично-нормативна традиція, що сформувалася в Новий час і ґрунтується на ідеях індивідуальної *свободи*, прав людини, рів-

ності перед законом і обмеженої влади. *Л.* виходить із пріоритету автономії особи та принципу невтручання, якщо дії індивіда не завдають *шкоди* іншим. Але також *Л.-на* етика стикається з внутрішніми напруженнями між свободою та *соціальною справедливістю*, нейтральністю держави та колективними *цінностями*. Критика *Л.-му* зосереджується саме на його індивідуалізмі та недостатній увазі до спільнотних і морально-символічних вимірів життя.

ЛІБЕРТАРІАНСТВО – політико-філософська доктрина, що ставить у центр індивідуальну свободу, недоторканність приватної власності та мінімізацію державного втручання, обґрунтовуючи *легітимність* влади лише в межах захисту від *насилля* та *шахрайства*: «державна – нічний сторож». Сучасні теоретичні засади *Л.-ва* сформульовані Р. Нозіком у книзі «Анархія, держава й утопія», проте проглядалися почасти вже у традиції класичного лібералізму *Дж. Лока*. Етично ця доктрина спирається на принцип самодостатності та свідомості особи, добровільний обмін послугами й економічну доцільність стабільності й *довіри*.

ЛІБЕРТИНАЖ (ЛІБЕРТИНІЗМ) – інтелектуальна та культурна течія остаточно сформована у Франції XVIII ст., пов'язана з вільнодумством, критикою релігійної ортодоксії та морального *догматизму*, а також – із *емансипацією* тілесності й *задоволення*. Це не просто *гедонізм*, а саме радикальний полюс гедоністичного *аморалізму*: він виступає як форма протесту проти *моралі та закону*, набуваючи розповсюдження в часи *терору, цензури, революцій і війн*. Найвпливовішими представниками були *Ж.-О. Ламетрі та Д. А. Ф. де Сад*.

ЛІДЕРСТВО ЕТИЧНЕ – концепція влади й управління, у якій ефективність дії невіддільна від моральної відповідальності, а лідер розглядається першочергово як джерело нормативного прикладу для спільноти. *Л.Е.* передбачає повагу до гідності інших, готовність відповідати за наслідки власних рішень і відмову від інструменталізації людей навіть заради вищих цілей, що різко відрізняє його від харизматичних або *авторитарних* моделей, де результат виправдовує засоби.

ЛОГІКА ДЕОНТИЧНА – розділ логіки, що досліджує структуру нормативних висловлювань, пов'язаних із поняттями *обов'язку*, дозволу, заборони та *відповідальності*, і слугує аналітичним інструментом для осмислення моральних, правових, соціальних норм. На відміну від класичної логіки істинності, *Л.Д.* зосереджується не на тому, що є, а на тому, що повинно бути, дозволено чи заборонено, що робить її особливо важливою для *етики*, теорії права та філософії норм. Дозволяє формалізувати моральні конфлікти, парадокси *обов'язку* та суперечності між нормами. А також – виявляти обмеження будь-якої спроби звести мораль до суто формальних схем, оскільки реальні етичні ситуації завжди містять *контекст*, *наміри* та *відповідальність*, які не повністю піддаються логічній редукції.

ЛОКК (ЛОК), ДЖОН (1632-1704) – англійський філософ Нового часу, один із засновників *лібералізму* та модерної *політичної етики*. Його думка суттєво вплинула на формування ідей прав людини, *конституціоналізму* та громадянського суспільства, педагогіку. У морально-політичному вимірі *Л.* виходить із концепції природного стану, в якому люди є вільними та рівними, але пов'язаними природним законом, що за-

бороняє шкодити життю, *свободі* та власності інших. Держава, за *Л.-ом*, виникає через *суспільний договір* як морально обмежений інструмент захисту цих природних прав, а будь-яка влада, що їх порушує, втрачає легітимність [92]. Головні етико-політичні твори: «Два трактати про врядування», «Листи про віротерпимість», «Кілька роздумів про виховання».

ЛОКУС КОНТРОЛЮ – психологічне поняття, що означає індивідуальну схильність приписувати причини власних успіхів і невдач внутрішнім факторам (інтернальний, внутрішній *Л.*) або зовнішнім обставинам (екстернальний, зовнішній *Л.*).

ЛОЯЛЬНІСТЬ – моральна установка чи *чеснота*, що виражається у стійкій прихильності до особи, групи, інституції, принципу та готовності підтримувати їх навіть у складних або ризикованих обставинах. *Л.* перебуває в напруженні з універсалістськими вимогами *справедливості*, оскільки може вступати в конфлікт із правдою, критикою чи *моральним обов'язком* чинити опір несправедливості. Саме тому вона є амбівалентною чеснотою: з одного боку, підтримує *довіру*, *солідарність* і стабільність соціальних зв'язків; з іншого – може перетворюватися на сліпу відданість, співучасть у зловживаннях або моральну *конформність*.

ЛУЛЛІЙ, РАЙМУНД (бл. 1235 – 1315) – середньовічний філософ, теолог і містик. Відомий спробою створити універсальний раціональний метод пізнання та доведення істин віри. Його етична думка тісно пов'язана з проєктом «величного діяння» (*ars magna*), у межах якого моральні *чесноти* розглядалися як об'єктивні атрибути божественного порядку, доступні раціональному осмисленню та логічному комбіну-

ванню. Для *Л.-я мораль* не є суто суб'єктивним вибором чи *традицією*, перетворюючись наа вкорінену в структурі буття, де *любов, справедливість* і мудрість мають онтологічний статус. Імовірно, мав вплив на *Гегеля* чи був його предтечею.

ЛУНЬ ЮЙ – класичний *конфуціанський* текст, що фіксує висловлювання та діалоги Конфуція з учнями й формує один із фундаментів етичної думки Східної Азії. У книзі *мораль* постає практикою щоденного самовдосконалення у стосунках між людьми. Центральними у *Л.Ю.* є поняття *жень* (людяність, гуманність), *лі* (ритуальна впорядкованість поведінки) й *і* (моральна доброчесність), які разом утворюють модель етики, зорієнтованої на гармонію соціального цілого через внутрішню роботу особи над собою. Моральна *досконалість* не досягається героїчними вчинками чи радикальними жестами, а виявляється у вірності соціальним ролям, повазі до старших, стриманості та відповідальності за наслідки власних слів і дій [86].

ЛЮБОВ (КОХАННЯ) – складне етичне й екзистенційне явище, що поєднує *афективний* потяг, ціннісне визнання іншого та готовність до відповідальності за його *вразливість*. У філософській етиці *Л.* розглядається і як почуття, і як форма ставлення до іншого, яка може бути творчою силою морального зростання чи, навпаки, джерелом *залежності* та моральної сліпоты. Від античних концепцій *еросу* та *філії* до християнської *агапе* та модерних екзистенційних інтерпретацій *Л.* постає як діалектика між самоздійсненням і самовіддачею, між *бажанням* і *турботою*. Її етична цінність визначається не інтенсивністю емоцій, а здатністю визнавати *автономію* іншого, не редукуючи його до об'єкта задоволення чи про-

екції власних потреб (див. **БУБЕР**, **ФРОММ**).

ЛЮДИНОВОДСТВО – *антиутопічне* поняття, що позначає практику цілеспрямованого біологічного та соціального конструювання людей відповідно до наперед заданих функцій, здібностей або професійних ролей, як це змальовано у романах Є. Замятіна «Ми» й О. Гакслі «Чудовий новий світ». У такій моделі людське життя розглядається як ресурс без самоцінності, а тому підлягає оптимізації, селекції (див. **ЄВГЕНІКА**), стандартизації, а мораль підмінюється технічною доцільністю й *утилітарною* ефективністю. *Л.* прямо заперечує ідею *свободи*, індивідуальної гідності та моральної відповідальності, оскільки знімає з суб'єкта право на самовизначення, перетворюючи його на продукт системи. В етичному вимірі це поняття слугує граничним застереженням проти редукції людини до біологічної чи соціальної функції.

ЛЯЙБНЦ, ГОТФРІД ВІЛЬГЕЛЬМ (1646-1716) – німецький філософ, математик, логік і винахідник, один із найуніверсальніших мислителів раннього Нового часу, чия етика невіддільна від метафізики монад, принципу достатньої підстави та вчення про передвстановлену гармонію. Світ у *Л.-ца* не є механізмом у грубому сенсі, а радше раціонально впорядкованою множинністю духовних субстанцій – монад, кожна з яких відображає ціле з власної перспективи, що має безпосередні моральні наслідки: індивід не є гвинтиком системи; він стає носієм унікального погляду на загальний порядок. Оптимізм філософа ґрунтується на логіко-метафізичному твердженні, що Бог, як досконалий розум і *благо*, обирає для актуалізації світ з максимальною сумою реальності, порядку та *добра*, навіть

якщо він містить *зло* як необхідний наслідок обмеженості створеного. У «Теодицеї» Л. розрізняє метафізичне, фізичне та моральне зло, наполягаючи, що жодне з них не заперечує божественної доброти, оскільки моральне зло пов'язане зі свободою розумних істот. Етична дія, за Л.-цем, визначається *наміром* і раціональним пізнанням структури добра, причому благо має ієрархічний характер – від приватного до загального, що зближує його з традицією раціонального *евдемонізму*. Важливим є його внесок у формування моральної психології: він запроваджує поняття *апперцепції* як усвідом-

леного сприйняття, що дозволяє пояснити відповідальність суб'єкта за власні дії. Л. також відіграв велику роль у розвитку символічної логіки, мріючи про *characteristica universalis* – універсальну мову раціонального розв'язання суперечок, що має і виразний етичний сенс як проєкт заміни *насильства* аргументацією. Його етична спадщина справила провістила німецьку класичну філософію, але стала мішенню різкої сатиричної критики (зокрема – у Вольтера) молодших сучасників, яка, однак, часто спрощувала реальну складність його позиції.

М

МААТ – давньоєгипетський етичний і космічний принцип, що уособлює істину, *справедливість*, міру та впорядкованість світу, будучи і моральною нормою й онтологічною основою буття. Також: ім'я богині, що персоніфікувала це поняття. *М.* не перевершує людські закони та соціальні домовленості, оскільки мислиться як універсальний порядок, підтримання якого є *моральним обов'язком* як фараона, так і кожної людини. *Порушення М.* означає етичну провину та загрозу космічній рівновазі одночасно, що надає моралі сакрального і відповідального характеру.

МАЗОХІЗМ – поняття, що походить від імені австрійського письменника Л. фон Захер-Мазоха, і в сучасному гуманітарному знанні має кілька рівнів значення: від клінічно-психологічного до культурно-етичного. У психоаналізі, передусім – у *З. Фрейда*, *М.* описано як спрямування *потягу до болю*, приниження, *страждання* на власне «Я», що може виконувати як деструктивну, так і компенсаторну функцію в психіці суб'єкта. В етичному та філософському сенсі *М.* виходить за межі сексуальності й означає парадоксальну готовність приймати страждання як джерело сенсу, очищення чи моральної вищості. Це ж дозволяє інтерпретувати його в контексті *аскетичних практик*, жертвенної моралі чи *ідеологій*, які *легітимують* самопожертву. У сучасній критиці культури *М.* деколи використовується як метафора соціальних структур, де індивіди внутрішньо приймають насильницькі норми та *репресії* як заслужені, необхідні (*див. ГОББС, ЕТАТИЗМ, ПАНОПТИКУМ* etc.).

МАКІАВЕЛЛІ (МАК'ЯВЕЛЛІ), НІККОЛО (1469-1527) – італійський політичний мислитель епохи Відродження. Реалістична філософія *М.* радикально змінила уявлення про зв'язок *моралі* та *влади*. У трактаті «Державець» *М.* вперше послідовно відокремлює політичну раціональність від традиційної *етики чеснот*, стверджуючи, що збереження держави та примноження *блага* народу може вимагати дій, які в традиційному сенсі вважалися би морально неприйнятними. А саме: стратегії «лисиці» – підступ, *обман, маніпуляції*; та «лева» – силове спонукання до виконання власної волі чи фізичне знищення «шкідників» і конкурентів. Розрізнення між тим, як люди живуть, і тим, як вони повинні жити, вводить у філософію реалістичну модель політичної етики, де успіх, стабільність і контроль над насильством стають морально релевантними критеріями. *М.*, всупереч розповсюдженій думці, не пропагує *зло* заради зла, а аналізує трагізм влади як сфери, де *моральний вибір* завжди обмежений обставинами, що робить його мислення фундаментальним для сучасної політичної етики, теорії легітимного *насильства* та державного суверенітету [104]. Його вважають засновником теорії *еліта-ризму* в гуманістичному сенсі.

МАКСИМА – коротке, нормативно насичене формулювання принципу дії чи судження, яке в етиці виконує функцію внутрішнього правила поведінки суб'єкта.

МАЛЬТЕЇЗМ (від *лат. malus* «поганий») – концепція, близька до *дистеїзму*, що стверджує існування божества, яке є злим за своєю природою та свідомо прагне *шкоди*.

Причому світ розглядається як продукт або арена реалізації цього злого *наміру*. На відміну від *мізотейзму*, *М.* не обов'язково характеризується емоційною ворожістю до Бога, а саме формулює онтологічну тезу про його моральну зловмисність.

МАНДЕВІЛЬ, БЕРНАРД (1670-1733) – англо-нідерландський філософ, економіст і сатирик, відомий насамперед завдяки праці «Байка про бджіл» і обширними коментарями до неї, де висунув провокативну для свого часу тезу про те, що особисті *вади* можуть породжувати публічні вигоди. *М.* критикує традиційну моральну філософію, стверджуючи, що багато соціальних інститутів – економіка, розкіш, прогрес – виникають не з *чеснот*, а з *егоїзму*, *марнославства* та *пристрастей* [36]. Його позиція не є прямою апологією *аморальності*, а радше радикальною критикою морального *лицемірства* й ідеалізованих уявлень про людську природу, що зробило *М.-ля* одним із попередників морального реалізму, економічного лібералізму, теорій спонтанного порядку та *постдемократії* [100] разом із *Ларшфуко* та *Макіавеллі*. Етично його спадщина залишається проблемною, оскільки ставить під сумнів саму можливість узгодження індивідуальної моралі з колективним добром.

МАНДЕЇЗМ – давня *гностична* релігійна традиція, пов'язана з іменем Іоанна Хрестителя, що сформувалася в Месопотамії та зберіглася донині у невеликих громадах по всьому світу, насамперед – в Іраці й Ірані. Має традиційну для гностиків космологію строгого дуалізму світла та темряви, *добра* та *зла*, духу й матерії, вищих і нижчих божественних сутностей (*див.* **АРХОНТИ, ЕОНИ**). Центральним етичним мотивом *М.-лю* є уявлення про матеріальний світ як

простір падіння та змішування, з якого душа має визволитися через знання (гнозисманду), ритуальну чистоту та праведне життя. Священні книги мандеїв – *Гінза-Р'ба* та *Діяння Йоанна* – містять космогонічні міфи, моральні настанови, гімни й описи посмертної долі душі, де етика постає як шлях повернення до світу Світла, а не як соціальний закон. На відміну від біблійних релігій, *М.* підозріло ставиться до історії, влади та творіння як такого, що формує глибоко антисистемну мораль, зорієнтовану на *пацифізм* і внутрішню вірність істині, а не на політичний або колективний порядок. Прихильники релігії, мандеїв, традиційно пов'язують із *коранічними* саббіями [117, с. 12 et seq.], що є ханіфами, єдинобожниками, а тому – «людьми писання», яких не можна *дискримінувати*. На ділі ж, історично, це – одна з найстражденніших локальних релігій в традиційному мусульманському регіоні.

МАНПУЛЯЦІЯ – форма впливу на свідомість, рішення, поведінку людини, яка здійснюється приховано, асиметрично та з порушенням її *автономії*, часто – під виглядом турботи (*див.* **АБ'ЮЗ, ГАЗЛАЙТИНГ**), раціонального аргументу чи «очевидної вигоди». *М.*, з точки зору етики, проблематична не лише через можливу *шкоду* результату, а насамперед – через спосіб дії, який підміняє вільний вибір керованим, *експлуатуючи* когнітивні упередження, *емоції* чи інформаційну нерівність. Сьогодні *М.-ю* аналізують у контексті політики, реклами, цифрових платформ і *біоетики*, показуючи, що навіть м'які форми впливу можуть підтримувати моральну відповідальність суб'єкта, якщо вони позбавляють його можливості усвідомленого рішення. Вона є одним із центральних принципів *популізму*, *демагогії*, *елітаризму*, *макіавеллізму* та *постдемократії*.

МАНІХЕЙСТВО – дуалістична релігійна система *гностичного* напрямку, заснована пророком Мані (дав.-ір. «Мудрець» пор. санс. «Муні») у III ст. *Сенкретично* поєднала елементи *християнства, зороастризму та буддизму* й набула значного поширення від Римської імперії до Китаю, ставши «світовою *єрессю*». *М.-ка* етика вибудовується на космічному протистоянні світла та темряви, де моральна поведінка трактується як участь у визволенні світла з матеріального світу. *Закон* і моральні приписи мають суворо аскетичний характер і спрямовані на мінімізацію *шкоди* світлу, ув'язненому в тілесності.

МАРГІНАЛЬНИЙ (від *лат. marginalis* «крайній, межовий») – 1) характеристика *індивіда, групи чи явища, що перебуває на периферії соціальних, економічних, культурних структур* і не має повного доступу до ресурсів, визнання чи політичного голосу. *М.* не є просто описовим статусом, означаючи систематичну вразливість, зумовлену структурними умовами, а не особистим вибором. *Філософія моралі* та соціальна етика описують *М.-цію* як моральну проблему *справедливості, відповідальності* та видимості, оскільки саме *М.-ні* досвіди часто виявляють приховані норми, *виключення та насильство*, замасковані під нейтральний порядок. 2) Тим не менше, цей термін має і негативне значення: *декласований елемент, що відкинутий суспільством справедливо. М.-лами.* називають злодіїв, ідейних безхатків, формально законслухняних *шахраїв* та всіх, незалучених до чи шкідливих для політичних і соціальних процесів людей.

МАРКС, КАРЛ (1818-1883) – німецько-єврейський філософ, економіст і соціальний теоретик, чия думка сформувала одну з найрадикальніших і найвпливовіших критик

модерного суспільства та його моральних самообґрунтувань. Вихідною точкою *М.-а* є переконання, що *мораль, право, релігія та філософія* не існують як автономні сфери «чистого розуму», а є формами суспільної свідомості, що історично зумовлені матеріальним способом виробництва *благ*. Саме тому він говорить про мораль як про частину *ідеологічної «надбудови»*, що відображає та водночас легітимізує реальні економічні відносини, «*базис*». Це не означає, що *М.* заперечує моральність як таку. Навпаки, його аналіз *капіталізму* пронизаний сильним етичним пафосом, спрямованим проти відчуження людини від власної праці, продукту цієї праці, інших людей і самої себе як родової істоти. В своїх працях він показує, що за умов приватної власності праця перестає бути самореалізацією та перетворюється на *примус*, а тому моральні ідеали *свободи, гідності* й саморозвитку стають порожніми деклараціями. Відповідно, ключове для нього поняття *експлуатації* має і економічний, і моральний виміри: *додаткова вартість, привласнювана капіталістом, є формою системного привласнення чужого життєвого часу та чужої праці, що не може бути виправдане жодними апеляціями до «чесного контракту» чи формальної рівності сторін.* Тому він вважає *ліберальну мораль буржуазного суспільства лицемірною*: вона проголошує рівність і свободу, але реально відтворює нерівність і примус через ринок праці. Історичний матеріалізм *М.-а* пояснює, чому економічне для нього зумовлює мораль: не тому, що люди погані чи *цинічні* за своєю природою, а тому що способи виживання та виробництва формують горизонти можливого мислення, уявлення про *справедливе, нормальне* й допустиме. Моральні норми, за ним, не є вічними істинами; вони розглядаються як історично змінні форми, які відповідають інтересам

панівного класу і подають ці інтереси як загальнолюдські. Звідси випливає критика абстрактного *гуманізму*: співчуття до *страждання* без аналізу його соціальних причин є морально безплідним. Водночас *комунізм* у *М.-а* не зводиться до суто економічного проєкту. Це – нормативний ідеал суспільства, в якому зникають умови, що продукують відчуження, а мораль перестає бути інструментом виправдання панування і стає формою вільної саморегуляції соціальних індивідів. Тим не менше, історичні спроби реалізації проєктів *М.-а* у чистому вигляді закінчилися невдачею, масовим насильством і катастрофами, а тому вимагали ревізії *Бернітайна*, *А. Грамші*, Ш. Муф та інших. *М.-зм* історично вплинув на здобуття робочим класом і жінками багатьох прав, оскільки загалом висвітлював прагнення свого часу: справедливу та людяну працю, політичну участь, гендерну рівність. Головні праці (написані у співавторстві з Ф. Енгельсом): «Капітал», «Маніфест Комуністичної партії», «Анти-Дюринг».

МАРСИЛІЙ (ПАДУАНСЬКИЙ *кін. XIII – перша серед. XIV ст.)* – середньовічний філософ і політичний мислитель, автор трактату «Захисник миру» (*Defensor Pacis*), в якому переосмислює джерела політичної та моральної *легітимності*. *М.* стверджує, що влада походить не від божественного призначення чи благовоління, а від народу як сукупності свідомих громадян. Саме він є автором першого проєкту поділу влади на автономні *гільки*, що обмежують і врівноважують одна одну. В етичному плані обґрунтовує пріоритет громадянського миру над теологічними претензіями, вважаючи, що моральне *зло* полягає не в *ересі* як такій, а в *насильстві*, котре руйнує політичну спільноту.

МАСКОТ – сучасний культурний і цифровий феномен, що позначає персоніфікований образ – людини, тварини, істоти чи гібридної фігури, – який репрезентує спільноту, бренд, рух, онлайн-ідентичність і виконує функції символічної ідентифікації, емоційного залучення та нормалізації *цінностей*. У цифровій культурі *М.* виходить за межі маркетингового персонажа й набуває рис *архетипу* чи меметичної фігури, через яку спільнота артикулює уявлення про своє та чуже, прийнятне й неприйнятне, бажане й іронічно проблематичне.

МАСКУЛІЗМ – соціально-політичний та ідеологічний рух і дискурс, що зосереджується на проблемах, правах і соціальних ролях чоловіків.

МАСКУЛІНІЗМ – сукупність культурних, соціальних і символічних уявлень про *маскулінність* як нормативний ієрархічний стандарт, що визначає, якими мають бути «справжні» чоловіки, та водночас структурує *владу*, працю, *насильство* й моральні очікування в суспільстві. На відміну від *маскулізму* як руху, *М.* є аналітичним і критичним терміном, що використовується для опису домінуючих моделей мужності – агресивних, контролюючих, емоційно *репресивних* – і їхнього етичного впливу на індивідів обох статей. Його пов'язують із нормалізацією насильства, знеціненням вразливості та редукцією моральної цінності особи до сили, успіху чи здатності до *домінування*.

МАСКУЛІННІСТЬ – сукупність культурно, історично та соціально сформованих уявлень, норм, практик, що визначають, якими рисами, поведінкою та моральними очікуваннями має володіти чоловік у певному суспільстві. Вона не є біологічною

даністю, а нормативною конструкцією, яка включає ідеали сили, *автономії*, раціонального самоконтролю, здатності до конкуренції та *домінування*. Водночас пригнічуючи *вразливість*, залежність і емоційну відкритість. *М.* функціонує як дисциплінарний режим: вона формує уявлення про гідну поведінку, легітимізує певні форми *насильства* чи самопожертви та створює асиметрії відповідальності між статями в окремих ситуаціях.

МЕЖІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ – поняття, що означає граничні умови, за яких індивід, група, інституція можуть вважатися морально чи юридично відповідальними за наслідки своїх дій чи бездіяльності. Це поняття виникає у зв'язку з проблемами колективної дії, *структурної несправедливості*, технологічних систем і складних ланцюгів причинності, де встановлення прямого причинного зв'язку між дією та наслідком є утрудненим. У *моральній філософії М.В.* аналізуються через критерії *наміру*, контролю, передбачуваності та можливості альтернативної дії. Дискусії особливо загострюються у сферах штучного інтелекту, екологічної шкоди та глобальних криз, де відповідальність розподіляється між багатьма агентами і поколіннями. У цьому контексті поняття *В.М.* допомагає уникати як необґрунтованого зняття провини, так і надмірної моральної інквізиції.

МЕЙНСТРИМ (*англ.* mainstream «центральний потік») – домінуючий культурний, соціальний, *ідеологічний* потік, тренд, що визначає межі прийнятного, видимого та легітимного в публічному просторі певного суспільства. *М.* не тотожний істині чи більшості в арифметичному сенсі: він формується через інституції медіа, освіти, експертного знання та символічної влади, задаючи

нормальний горизонт мислення й оцінювання. В етичному аспекті *М.* має характер амбівалентний: може стабілізувати спільні *цінності* та запобігати хаосу, проте й маргіналізує альтернативні голоси, знецінює *девіації* та маскує владу під нейтральний консенсус. Інакше: мода.

МЕМ (*англ.* meme) – одиниця культурної інформації, що поширюється шляхом наслідування, трансформації та реплікації, особливо – в цифрових середовищах, де *М.-ми* набувають форми зображень, фраз, шаблонів, персонажів. Первісно введене Р. Докінзом як аналітична метафора культурної еволюції, поняття *М.-му* в сучасній етиці описує спосіб швидкого, іронічного та часто некритичного поширення цінностей, установок і норм. *М.* активно формує моральні інтуїції, нормалізує *знецінення*, *насильство* чи *солідарність*.

МЕНТАЛЬНІСТЬ (від *лат.* mens, mentis «норов, звичай») – відносно стійкий спосіб колективного сприйняття світу, мислення, оцінювання й емоційного реагування, що формується історичним досвідом, мовою, релігією, соціальними практиками та повсякденними нормами. Не зводиться до *ідеології* чи свідомих переконань, оскільки діє на дорефлексивному рівні, задаючи інтуїтивні уявлення про справедливе, нормальне, допустиме, ганебне.

МЕРИТОКРАТІЯ (від *лат.* meritum «досягнення») – соціально-політичний принцип організації суспільства, за яким статус, влада та винагороди розподіляються відповідно до індивідуальних заслуг, здібностей, досягнень, а не походження чи привілеїв. З одного боку *М.* апелює до справедливості, рівності шансів і визнання особистої праці; з іншого – схильна ігнорувати

структурну нерівність стартових умов і морально легітимувати соціальну нерівність як заслужену. Критика *М.-ї* вказує на те, що вона може перетворювати успіх на моральну *чесноту*, а невдачу – на форму *провини*, що призводить до знецінення *солідарності* та співчуття в суспільстві.

МЕРКАНТИЛІЗМ – економіко-політична доктрина раннього модерну, що отожднює багатство держави з нагромадженням у ній грошей і дорогоцінних металів та виправдовує активне втручання влади в господарське життя задля позитивного торговельного балансу.

МЕТАЕТИКА (грец. μετά «після») – галузь *етичної філософії*, що досліджує значення, статус і підстави самих моральних суджень, понять, норм. Аналізує питання об'єктивності моральних *цінностей*, природи моральної істини, співвідношення фактів і норм. Інакше: етика як теоретична дисципліна, сама по собі.

МЕТАІРОНІЯ (від грец. εἰρωνεία «вдавання») – за формою жартівливий вислів, який виражає дійсність; правдивий жарт і жартівлива правда. Напр., коли інтелектуальна, відповідальна та культурна людина зізнається своїм колегам у алкоголізмі з невимушеним або іронічним виглядом. Суперечливість характеристик і специфіка лексики породжують протест слухача й ефект комізму, попри істинність твердження. Одна з найхарактерніших рис *Метамодерну* як культурної епохи.

МЕТАМОДЕРН І МЕТАМОДЕРНІЗМ (від грец. μεταζῆ «коливання») – відповідно, культурно-філософська епоха та пов'язані з нею напрями мислення й творчості останніх років ХХ – початку ХХІ ст.,

концептуалізовані насамперед у працях Т. Вермюлена та Р. ван ден Аккера. Вони описують зсув чутливості після *постмодерну* й відмову як від модерністської віри в лінійний прогрес і раціональний *універсалізм*, так і від *постмодерністської* тотальної *іронії*, *релятивізму* й недовіри до будь-яких «фундаментальних» сенсів; і констатують: історія продовжилася після свого «кінця», а людина не втратила надії. Центральною характеристикою *М.-му* є принцип осциляції – постійне смислове коливання між протилежностями: коли суб'єкт одночасно усвідомлює умовність власних переконань і все ж наважується діяти так, ніби сенс можливий, а істина – хоч і крихка – заслуговує на зусилля (*див. КАМЮ, МІФ СИЗИФІВСЬКИЙ*). У культурі це виявляється у поверненні нарративу, емоційної щирості, екзистенційної серйозності та на-віль духовного пошуку, але вже без претензії на остаточність, із постійною саморе-флексією та знанням про ризик наївності. В мистецтві – у поєднанні іронічної дистанції з емоційною залученістю; в політиці – в прагненні до етичної позиції без віри в ідеальні системи; у філософії – в обережному поверненні до нормативних питань після тривалого домінування *деконструкції*. В етичному вимірі *М.* означає зміну статусу *моралі*: вона більше не подається як універсальний кодекс або як суто дискурсивна гра, а постає як відповідальне, *контекстуальне* та завжди тимчасове рішення, прийняте з повним усвідомленням власної вразливості та можливості помилки. Моральна дія тепер не гарантує правоти, але відмова від дії сприймається як етична поразка.

МИЛОСЕРДЯ – моральна настанова та практична *чеснота*, що полягає в активному *співчутті* до страждання іншого та готовності діяти на його полегшення, навіть коли

цього не вимагає формальна *справедливість*. У релігійних і *гуманістичних* традиціях *М.* часто виступає як корекція суворого закону, вводячи в мораль вимір людської крихкості та незавершеності. Водночас воно не є просто *емоцією*, а передбачає усвідомлене рішення не редукувати людину до її *провини*, статусу чи користі, що робить *М.* одним із найбільш напружених і суперечливих понять *етики*.

МІЗАНДРІЯ (від *грец.* μίσος «ненависть» і ἀνήρ «чоловік») – вороже упередження ставлення до чоловіків.

МІЗОГІНІЯ (від *грец.* γυνή «жінка») – вороже упередження ставлення до жінок.

МІЗОТЕЇЗМ – позиція чи настанова ворожості до Бога, що поєднує визнання його існування з моральним неприйняттям або ненавистю до нього. На відміну від *дистеїзму* та *мальтеїзму*, *М.* не обов'язково формує систематичну доктрину про злу природу самого Бога, проте виражає екзистенційний протест проти *страждання*, несправедливості світових порядків або досвіду покинутості.

МІЛЕНІАЛИ (*англ.* generation Y) – покоління людей, народжених приблизно між 1981 і 1996 роками, яке сформувалося на межі аналогової та цифрової епох і отримало свою назву через досягнення повноліття на рубежі нового тисячоліття. *М.* пережили ключові глобальні події – поширення *Інтернету*, фінансову кризу 2008 року та трансформацію ринку праці, що сформувало їхні уявлення про нестабільність економічних і соціальних інституцій. У соціально-етичному вимірі це покоління характеризується прагненням до балансу між професійним життям і особистим розвитком, підвищеною

увагою до питань соціальної справедливості, різноманітності й етичного споживання. Вони часто описуються як проміжна ланка між більш традиційними цінностями попередніх генерацій і новими цифровими практиками молодших, сприяючи переосмисленню *трудової етики*, корпоративної відповідальності та ролі особистої ідентичності в суспільстві.

МІЛЬ (МІЛЛЬ, МІЛ), ДЖОН СТЮАРТ (1806-1873) – британський філософ, економіст і політичний мислитель, один із представників *ліберальної* традиції й *утилітаризму*. Сформулював принцип *шкоди* (harm principle), згідно з яким єдиною підставою для обмеження свободи індивіда є запобігання шкоді іншим – «Держава – нічний сторож». Також розвинув етичну доктрину до такої, де моральна правильність дії визначається її здатністю сприяти найбільшому *цастю* найбільшої кількості людей (*див.* **УТИЛІТАРИЗМ**), водночас уточнивши якісну відмінність «вищих» і «нижчих» задоволень. *М.* також виступав за рівноправність жінок, розширення демократичної участі та *свободу слова* як умову інтелектуального й морального прогресу. Його етична концепція поєднує індивідуальну автономію з утилітарною відповідальністю, намагаючись узгодити особисту свободу та *суспільне благо*. Головні етико-політичні твори: «Про свободу», «Утилітаризм», «Роздуми про представницьку владу», «Підпорядкованість жінок», «Автобіографія».

МІРКУВАННЯ МОРАЛЬНЕ – когнітивний і нормативний процес, у межах якого суб'єкт оцінює дії, *наміри*, наслідки з погляду *добра* та *зла*, належного і неналежного, спираючись на норми, *цінності* та контекст. Включає логічне зважування аргумен-

тів та *інтуїцію*, *емоції*, соціальний досвід і уявлення про *відповідальність*, тому не зводиться до формального алгоритму. *М.М.* завжди є ситуативним, але не довільним, оскільки розгортається в полі протиставлення між загальними принципами й унікальністю конкретної ситуації.

МІФ ЕДИПІВСЬКИЙ (ТРАГЕДІЯ ЕДИПА) – один із центральних міфів давньогрецької культури, зафіксований у трагедіях Софокла, що оповідає про фіванського царя Едипа, який, не знаючи свого походження, убиває батька Лая й одружується з власною матір'ю Йокастою, від якої має чотирьох дітей. Після розкриття істини Йокаста накладає на себе руки, а Едип, усвідомивши скоєне, осліплює себе й добровільно вирушає у вигнання, супроводжуваний доньками. Подальша доля його нащадків також має трагічний характер, оскільки сини гинуть у братовбивчій боротьбі за владу, а доньки помирають, не створивши родини. У давньогрецькому світогляді Едип постає як носій скверни та винуватець, незалежно від суб'єктивної відсутності *наміру*, що відповідає архаїчному уявленню про об'єктивну, ритуальну відповідальність. Подібні інтерпретації насьогодні притаманні східним і далекосхідним суспільствам. У західноєвропейській культурі, починаючи з Відродження, інтерпретація *М.-фу* зазнає трансформації, і Едип дедалі частіше постає як невинний страдник, символ абсурдної провини й екзистенційної відповідальності без вини. Ця зміна інтерпретацій виявляє глибоку різницю між колективістськими й індивідуалістичними моделями моральної оцінки.

МІФ СИЗИФІВСЬКИЙ – один із найвідоміших сюжетів давньогрецької міфології, що описує долю царя Коринфа Сизифа, покараного богами за хитрість, зухва-

лість і неодноразове порушення встановленого космічного порядку. За різними версіями *М.-фу*, Сизиф викривав таємниці богів, зраджував їхні задуми, а головне – кількаразово обманював смерть: спочатку закував бога Танатоса, а згодом, уже перебуваючи в Аїді, домогся повернення у світ живих. За ці дії він був приречений на вічну кару: котити важкий камінь на вершину крутої гори, звідки той щоразу скочувався вниз, змушуючи Сизифа починати все знову. У міфологічному контексті це покарання символізує марність зусиль, спрямованих проти божественного чи космічного закону, а також *гіbris* – надмірну самовпевненість людини, яка намагається перевершити свою міру. На відміну від інших міфічних кар, сизифівська мука не має кульмінації чи можливості завершення: вона позбавлена як прогресу, так і катарсису, що надає їй особливої екзистенційної гостроти. Філософське осмислення *С.М.-фу* виходить за межі античності та набуває особливої інтенсивності в європейській думці Нового часу та модерну. Починаючи з доби Відродження, образ Сизифа дедалі частіше трактується як алегорія людського становища – праці без гарантії сенсу, зусиль без остаточного виправдання, життя без трансцендентної мети. Цей зсув інтерпретації від теологічно-морального до антропологічного відкриває шлях до сучасного *екзистенціалізму*. Класичне філософське формулювання *С.М.-у* як екзистенційної притчі належить *А. Камю*, який присвятив йому однойменне есе [9]. Для Камю Сизиф стає символом людського життя в умовах *абсурду*, тобто радикального розриву між прагненням людини до сенсу та «мовчанням» світу. Абсурд виникає не в самій людині та не в реальності, а в їхньому зіткненні. Сизиф, усвідомлюючи безглуздість своєї праці та неминучість повторення, не тікає від долі й не шукає ілюзорного ви-

правдання – він приймає її [ibid., p. 164]. Ключовим моментом такої інтерпретації є твердження, що свідомість перетворює покарання на форму свободи. Саме в момент спуску з гори, коли Сизиф знає, що камінь знову впаде, але все одно повертається до нього, він стає вищим за свою долю. Камю доходить до парадоксального висновку: «Слід вважати Сизифа щасливим» [ibid., p. 166], оскільки його *щастя* полягає в самому *бунтівному* прийнятті абсурдного існування без самозаперечення. Етично С.М. постає як модель негарантованої відповідальності, де дія не виправдовується ані нагородою, ані кінцевим сенсом. Він ставить під сумнів *телеологічні* концепції моралі й утворює цінність самої дії, зусилля та стійкості перед обличчям безнадії (*пор.* **МЕТАМОДЕРНІЗМ**). У цьому сенсі Сизиф – не просто жертва; це – фігура екзистенційного бунту, яка відмовляється як від самогубства фізичного, так і від філософського.

МОВА ВОРОЖНЕЧІ – форма публічного мовлення, що принижує, *дегуманізує* чи стимулює ворожість щодо осіб, груп на підставі їхніх *акцедентальних* характеристик, таких як етнічність, релігія, стать, соціальний статус. Її етична проблема полягає і в образливому змісті, і в здатності створювати символічне середовище, де *насилство* стає мислимим і морально виправданим.

МОДЕРН – культурно-історична й інтелектуальна епоха, що триває від раннього Нового часу (приблизно з XVII ст.) і до середини XX ст., передуючи *Постмодерну* та *Метамодерну*. Характеризується утвердженням раціональності, наукового знання, індивідуалізму й ідеї прогресу. Витоки *М.-ну* пов'язані з науковою революцією, Просвітництвом і становленням індустріального суспільства, а його філософське підґрунтя роз-

робляли такі мислителі як *Р. Декарт*, *І. Кант* і *Г. Гегель*. У центрі *М.-го* світогляду перебуває віра в здатність розуму осягнути й раціонально впорядкувати світ, а також – у можливість історичного прогресу, що реалізується через розвиток науки, техніки, права та політичних інституцій. У політичному вимірі він пов'язаний із формуванням національних держав, *прав людини* й ідеї суверенітету народу (*див.* **ДЕМОКРАТІЯ**), тоді як у етичному – з *універсалістськими* моральними теоріями, зокрема *деонтологією* й *утилітаризмом*. Та сам *М.* містить внутрішні суперечності, пов'язані з раціоналізацією життя, бюрократизацією та відчуженням, що стали предметом критики у працях *М. Вебера*, *К. Маркса* та *М. Фуко*. У культурі проявляється як прагнення до новизни, автономії мистецтва і розриву з *традицією*. У подальшій філософії осмислюється як незавершений проєкт (*Габермас*), що відкрив можливість *емансипації* і породив нові форми контролю та кризи сенсу, які зумовили перехід до *постмодерного* мислення.

МОЇЗМ (МО ЦЗЯ) – давньокитайська філософсько-етична школа, заснована мислителем Мо-цзи у V ст. до н. е. в період Чжаньго, що поширювалася як альтернатива *конфуціанству*. Головним моральним принципом *М.-му* є «всеосяжна турбота» (цзянь ай) – вимога рівного морального ставлення до всіх людей незалежно від родинних, соціальних або політичних зв'язків. Мо-цзи різко критикував ритуалізм, аристократичні привілеї та марнотратство, оцінюючи дії за їхньою користю для *загального блага*, що наближує *М.* до ранніх форм етичного *консеквенціалізму*. Моральність у цій традиції має об'єктивний характер і санкціонується Небом [35, p. 70 et seq.] (тянь), яке виступає арбітром і джерелом винагороди та пока-

рання (див. СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЕСХАТОЛОГІЧНА).

МОНАРХІЯ (від грец. *μόνος* «єдиний») – форма правління, за якої верховна влада належить одній особі (монарху), що здебільшого отримує її спадково. Історично варіювалася від сакралізованих давніх царств до конституційних моделей сучасних держав. У класичній політичній філософії (Платон, Аристотель) розглядалася як одна з «правильних» форм правління за умови орієнтації на *спільне благо*; її деградацією вважалася *тиранія*. У середньовіччі *М.* легітимувалася через божественне право, тоді як модерна епоха виробила конституційні обмеження та принцип підзвітності. *М.* ставить питання про персоніфікацію влади: «чи може моральна *чеснота* правителя гарантувати справедливості порядку?» і «чи достатньо особистої *добročесності* для легітиматії політичної влади?» Сучасні конституційні *М.-ї* інтегрують символічну роль монарха з демократичними інститутами, демонструючи історичну трансформацію моральних підстав влади від сакральності до правової раціональності.

МОРАЛЬ (від лат. *moralis* «норов, звичай, поведінка»), – сукупність норм, *цінностей*, ідеалів, практик, за допомогою яких люди оцінюють дії, *наміри* і способи життя з погляду *добра* і *зла*, належного і неналежного. На відміну від *права*, *М.* не має централізованого механізму *примусу* і спирається на внутрішнє переконання, соціальні очікування і *совість*. Розглядається не як статичний кодекс, а динамічний простір конфліктів, інтерпретацій і критичного переосмислення, особливо – в умовах культурного різноманіття та технологічних змін.

МОНТЕСКЬО (МОНТЕСК'Є), **ШАРЛЬ-ЛУЇ** (1689-1755) – французький філософ, правник і політичний мислитель доби Просвітництва. Етико-політична концепція *М.* сформувалася на перетині моральної антропології, історичного аналізу та теорії права. У своїй головній праці «Про дух законів» (*De l'esprit des loix*) він виходить із переконання, що моральні та правові норми не можуть бути абстрактно універсальними, оскільки залежать від «духу» конкретного народу, який формується кліматом, економікою, традиціями, релігією й історичним досвідом (див. **КОНТЕКСТ**). Він розрізняє республіканську, монархічну й деспотичну форми правління, пов'язуючи кожна з них із домінантною моральною *чеснотою* чи *пороком* (*чесність*, *честь*, *страх*). Найзначнішим внеском *М.* стала продумана доктрина поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, яка має інституційне та моральне значення, оскільки покликана стримувати зловживання *владою* та захищати *свободу* як основну цінність людського співжиття. Його етика є поміркованою, антиабсолютистською й такою, що відмовляється від насильницького нав'язування єдиного *блага*.

МОР, **ТОМАС** (1478-1535) – англійський гуманіст, філософ, юрист і державний діяч, близький друг *Е. Роттердамського*, автор етико-політичного трактату «Утопія», що поєднує соціальну критику, моральну філософію та політичну сатиру. У ньому *М.* змальовує уявне суспільство, в якому відсутня приватна власність, панує загальна праця, рівний доступ до *благ* і підпорядкування особистих інтересів спільному *добру*. Залишаючи відкритим питання, чи є така модель нормативним ідеалом, чи іронічним викриттям людської природи [109]. Його етика балансує між християнським

аскетизмом і ренесансним гуманізмом: з одного боку, він наголошує на моральному обов'язку, смиренні та *совісті*, з іншого – захищає раціо-нальність, освіту та гідність земного життя. Власна біографія *М.-ра*, який відмовився визнати верховенство короля над церквою (*див. ЦІЗАРОПАПІЗМ*) і був страчений, перетворила його фігуру на символ конфлікту між державною лояльністю та моральною вірністю переконанням, що надало його етичним ідеям екзистенційної ваги.

МОРАЛФАГІЯ (*їм.*, від *грец. φαγῆν «їсти»*) – *пейоративний* неологізм, що використовується для позначення специфічного типу надмірної, агресивної або демонстративної моралізації, за якої моральні норми застосовуються некритично, вибірково, інструментально з метою символічного домінування над іншими. У етичному і соціально-філософському контексті *М.* описує практику морального «споживання», коли етичні принципи слугують засобом самоствердження, стигматизації чи публічного осуду без рефлексії щодо власної позиції та контексту ситуації. Термін має виразно негативну *конотацію* і фокусується передусім на якостях суб'єкта, а не на змісті проголошуваних норм, оскільки поєднує ревне декларування моральних вимог із відсутністю *самокритики*, *емпатії* та готовності до діалогу. У цьому сенсі поняття частково перетинається з класичними етичними типажми *фанатизму* і *ханжества*, але не зводиться до них, адже акцентує саме процес споживання і використання моралі як ресурсу. Історично термін набув поширення в англомовному Інтернет-дискурсі наприкінці 1990-х і на початку 2000-х років, звідки був запозичений у публіцистику та неформальну комунікацію в країнах Центрально-Східної

Європи і пострадянського простору. У сучасному вжитку *М.* поступово виходить за межі жаргонного контексту і використовується в науково-популярних та аналітичних текстах для критичного опису деяких форм публічної моралізації. Хоча її статус як усталеного академічного терміну залишається дискусійним.

МОРАЛЬНІСТЬ – якісна характеристика людської поведінки, *намірів* і способу життя, що вказує на міру їхньої відповідності моральним *цінностям*, але не зводиться до формального дотримання *норм*. Якщо *мораль* може існувати як система приписів і заборон, то *М.* стосується внутрішнього стану суб'єкта, його здатності діяти з переконання, а не зі страху чи користі, що має антропологічний і екзистенційний вимір. Класично *М.* пов'язували з чеснотою характеру, у модерній думці – з автономією волі та відповідальністю, у критичних традиціях – із практикою опору несправедливості.

МОРАЛЬ ГОТТЕНТОТСЬКА – історичний термін із європейської філософії що використовувався (переважно критично чи іронічно) для позначення уявно релятивістської, ситуативної, «перевернутої» моралі, в якій *добро* та *зло* визначаються винятково з позиції власної вигоди чи групової *лояльності*. Назва походить від колоніальних уявлень про народи південної Африки, але в етичній теорії функціонує як полемічна фігура, що критикує моральний партикуляризм і *подвійні стандарти*. Сьогодні термін розглядається як приклад євроцентричного та колоніального мислення і використовується для аналізу історії *морального релятивізму* й ідеологічних упереджень.

МОТИВ – внутрішня причина чи спонукання дії, що поєднує *бажання*, переконання, *емоцію* й усвідомлену чи неусвідомлену мету. Відіграє ключову роль у моральній оцінці вчинків. В етиці *М.* як смислове ядро дії, оскільки одна й та сама поведінка може мати протилежну моральну цінність залежно від того, чи зумовлена вона *співчуттям, страхом*, користю, *обов'язком*. Особливої ваги поняття набуває у *кантивській* традиції, де моральність пов'язується з дією з обов'язку. А також – у сучасних дебатах між *деонтологією* та *консеквенціалізмом*, присвячених тому, що саме є визначальним для морального судження – *намір* чи наслідок. Поняття, введене *А. Шопенгауером*.

МУДРІСТЬ ПРАКТИЧНА (РОЗУМ ПРАКТИЧНИЙ) – поняття що означає здатність людини орієнтуватися в конк-

ретних життєвих ситуаціях і приймати обґрунтовані рішення щодо належної дії, виходячи не з абстрактних правил, а з розуміння *контексту*, цілей і наслідків. У класичній традиції, починаючи з *Аристотеля, М.П.* (φρόνησις) відрізняється від теоретичного знання тим, що вона не доводить істини, а саме формує здатність правильно міркувати та діяти, поєднуючи розум, досвід і *моральну чутливість*. У новочасній філософії, особливо – в *Канта*, набуває нормативного сенсу як джерело морального закону [81], автономної волі й *обов'язку*, тобто як здатність визнавати безумовну обов'язковість моральної норми. У сучасній етиці поняття *М.П.* розгортається як альтернатива жорсткому нормативізму, підкреслюючи, що моральне життя не зводиться до алгоритмів, потребуючи відповідального судження в умовах невизначеності.

Н

НАГЛЯД – систематичне спостереження за поведінкою індивідів або груп з метою контролю, регуляції, корекції чи ситуативного втручання. У соціально-етичному та політико-філософському контексті *Н.-вий* характер мають інституції та практики, які передбачають асиметрію влади між тим, хто спостерігає, і тим, за ким спостерігають, включно з державним управлінням, пенітенціарними системами, медициною, освітою, корпоративним менеджментом і цифровими платформами. *Н.* не зводиться до пасивного споглядання: він формує поведінкові норми, внутрішню дисципліну та самоконтроль суб'єкта, який починає діяти так, ніби за ним постійно спостерігають. *Н.-вість* породжує напругу між *безпекою* та *свободою*, *турботою* й контролем, легітимним втручанням і прихованим *примусом*.

НАГЛЯДАТИ ТА КАРАТИ (*Surveiller et punir*) – книга *М. Фуко*, опублікована 1975 року. У ній розгортається генеалогічний аналіз трансформації форм *покарання* і *влади* в європейському суспільстві від публічних тілесних кар до сучасних дисциплінарних інституцій. Фуко показує, що перехід від вдовещного *насильства* до «гуманізованих» форм покарання не означає зменшення контролю, та його інтерналізацію через мережу дисциплінарних практик, що формують «слухняні тіла» (*corps dociles*) і регулюють поведінку *індивідів* на мікрорівні. Центральним концептом твору є модель *паноптикуму* (*panoptique*), розвинена з проекту *Дж. Бентама*, яка слугує метафорою сучасного суспільства *нагляду*: постійна можливість бути спостережуваним змушує індивіда самостійно дисциплінувати себе,

перетворюючи зовнішній контроль на внутрішній механізм саморегуляції. У цій перспективі влада постає як *репресивна* сила і продуктивна мережа відносин, що пронизує соціальні інститути – тюрми, школи, лікарні, армію – та формує знання, норми й ідентичності. Етичне значення цієї концепції полягає в критичному переосмисленні модерних уявлень про свободу, покарання і *гуманність*: філософ розкриває, що навіть раціоналізовані й нібито гуманні форми соціального порядку можуть приховувати механізми контролю та нормалізації.

НАКЛЕП – поширення завідомо неправдивих відомостей про особу з метою заподіяння шкоди її *честі*, *гідності* чи ділової репутації (*пор.* ПРЕСА ЖОВТА).

НАЛЕЖНЕ – нормативна категорія етики, яка позначає те, що повинно бути чи має бути здійснене відповідно до *моральних норм*, *обов'язків*, *ідеалів*.

НАМІР – *див.* МОТИВ.

НАРАТИВ (від *лат. kn. narrare* «оповідати») – спосіб організації досвіду, знання й ідентичності у формі оповіді, який надає подіям смислову цілісність, причинний зв'язок і моральну інтерпретацію. У філософії та гуманітарних науках *Н.* розглядається як форма конструювання реальності, що завжди містить оцінки, акценти й замовчування. В етиці він має особливе значення, оскільки моральне саморозуміння людини часто формується через історії про себе й інших, де визначається, хто є жертвою, хто винним, а хто – героєм. *Н.-на* етика підкреслює, що мо-

ральні рішення неможливо повністю звести до правил, адже вони вписані в життєві історії, *традиції* та колективну пам'ять, які задають горизонти відповідальності та сенсу.

НАСИЛЬСТВО (НАСИЛЛЯ) – умисне застосування фізичної, психологічної, символічної, структурної, інституційної сили з метою заподіяння *шкоди, примусу*, підкорення чи обмеження *свободи* іншої особи або групи осіб. *Н.* може мати пряму форму – фізичний примус, завдання тілесної шкоди – чи непрямую: погроза, залякування, системне пригнічення, *дискримінаційні* практики). Монополію (нероздільне право) на *Н.* має виконавча гілка влади у державі.

НАСИЛЬСТВО (НАСИЛЛЯ) СИМВОЛІЧНЕ – поняття соціальної й етичної теорії, що позначає приховану, нематеріальну форму домінування, яка здійснюється через мову, символи, культурні норми й системи значень і сприймається як природна та легітимна.

НАЦИЗМ (від *нім.* Nationalsozialismus «національний соціалізм») – тоталітарна ідеологія та політична практика, що сформувалася в Німеччині у першій половині ХХ ст. і поєднала радикальний *расизм*, біологічний детермінізм, *антисемітизм*, ультранационалізм, культ *насильства*, елементи соціалізму й *антигуманізм* у єдину систему світогляду. В етичному сенсі *Н.* являє собою приклад повного руйнування універсальної *моральної норми*, оскільки заперечує рівну гідність людей, підмінює етику принципом расової доцільності та легітимізує масове знищення як форму «очищення» й історичної необхідності. *Мораль* у *Н.-кій* системі редукується до *лояльності* режиму та біологічної «корисності», що знімає особисту відповідальність і перетворює зло-

чини на службовий обов'язок – «баналізує зло»), за *Г. Арендт*.

НЕЙТРАЛЬНЕ ЕТИЧНО – категорія, що позначає дії або явища, які не мають моральної оцінки, оскільки не пов'язані з *наміром, відповідальністю* чи значущими наслідками для інших. *Н.Е.* перебуває поза сферою морального схвалення й осуду і включає дії, що не зачіпають морально релевантних інтересів. У *філософії моралі* ця категорія важлива для розмежування сфери *етики* та позаморальних аспектів людського життя.

НЕКОМБАТАНТ (НОНКОМБАТАНТ) – особа, яка не бере безпосередньої участі у воєнних діях і тому користується особливим моральним та правовим захистом під час збройних конфліктів. До *Н.-ів* належать цивільне населення, медичний персонал, духовенство, гуманітарні працівники й інші категорії, чия діяльність не спрямована на завдання *шкоди* супротивнику. Розрізнення між *комбатантами* й *Н.-ми* є одним із фундаментальних принципів *справедливої війни*, покликаним обмежити *насильство* та зберегти мінімальні умови людяності навіть у ситуації війни.

НЕКРОФІЛІЯ (від *грец.* νεκρός «мертвий») – концепт, що означає відразу людини до життя та живого, ненависть до природи та прагнення до знищення інших форм буття і самого себе. Протилежність *біофілії*. Термін популяризовано Е. Фроммом.

НЕНАЛЕЖНЕ – етична категорія; означає те, що суперечить *моральним нормам, обов'язкам* або принципам і тому не повинно здійснюватися.

НЕНАСИЛЬСТВО – принцип дії й етична позиція, що передбачає свідому відмову від застосування *насильства* навіть у

ситуаціях *конфлікту*, несправедливості чи загрози. *Н.* не є пасивністю: воно включає активні форми опору, *громадянську непокору*, моральний тиск і солідарні дії. У філософському та політичному вимірах пов'язується з ідеями джайнізму, *М. Ганді*, *М. Л. Кінга* та розглядається як альтернатива насильницькій революції та покірному прийняттю зла.

НЕОМАРКСИЗМ – узагальнювальний термін для сукупності філософських, соціально-теоретичних і критичних підходів ХХ – ХХІ ст., що розвивають, переосмислюють або радикально критикують класичний марксизм, зокрема – в працях представників Франкфуртської школи (*М. Горькаймер*, *Т. Адорно*, *Г. Маркузе*), західного марксизму (*А. Грамші*), пізніших культурних і постколоніальних студій. На відміну від ортодоксального марксизму, *Н.* зосереджується не стільки на економічних відносинах, скільки на *ідеології*, культурі, мові, медіа та формах символічного домінування. Він формує потужну традицію критичної етики, спрямованої на викриття *структурного насильства*, відчуження, маніпуляції свідомістю та нормалізації несправедливості в пізньому *капіталізмі*, а також – обґрунтовує моральний обов'язок *емансипації*, *солідарності* та суспільної трансформації.

НЕОСУДНІСТЬ – психічний або психолого-правовий стан особи, за якого вона тимчасово чи стійко не здатна усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. *Н.* виключає кримінальну відповідальність, але може передбачати застосування примусових заходів медичного характеру.

НЕОФАШИЗМ – політично-ідеологічне явище другої половини ХХ – початку

ХХІ ст., що відтворює й адаптує ключові елементи класичного *фашизму* – культ сили, антидемократизм, ієрархізацію людської цінності, *ксенофобію* – у нових соціальних, медійних і політичних формах, часто маскуючись під *популізм*, традиціоналізм і анти-системний протест. *Н.* кидає виклик фундаментальним нормам сучасної моралі, таким як людська *гідність*, *рівність*, *автономія* індивіда та *відповідальність*, оскільки *леґітимізує виключення*, *дегуманізацію* й *насильство* як допустимі чи необхідні інструменти політики.

НЕПОКОРА ГРОМАДЯНСЬКА – форма публічного, свідомого та, зазвичай, *ненасильницького* порушення закону з метою привернення уваги до несправедливих норм або політичних рішень. Концептуально осмислена в працях *Г. Д. Торо*, *М. Ганді*, та *Дж. Ролза*. Альтернативно до революційного насильства, *Н.Г.* апелює до моральної совісті суспільства і влади. Це поняття фіксує граничну ситуацію конфлікту між законністю та *моральною легітимністю*, обґрунтовуючи *право*, а іноді – й *обов'язок*, особи чинити опір *несправедливості*, якщо правова система системно порушує базові принципи ліберально-демократичного співжиття.

НЕРІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – структурна асиметрія в розподілі ресурсів, можливостей, влади та символічного визнання між індивідами й групами в суспільстві. Зумовлена економічними, політичними, культурними й історичними чинниками. Вона охоплює доходи, освіту, доступ до медицини, політичне представництво та соціальний статус. Є центральним поняттям для теорій справедливості, оскільки ставить питання про моральну допустимість відмінностей, *межі відповідальності* суспільства за вразливі групи та критерії *спра-*

ведливого розподілу благ, що особливо виразно постає у працях Дж. Ролза й А. Сена.

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ – стан або дія, що порушує визнані у спільноті принципи *справедливого розподілу благ, відповідальності*, визнання, а також суперечить уявленням про належне ставлення до особи. У філософській етиці *Н.* розглядається не лише як відсутність справедливості, а і як позитивне *зло*, що має структурний характер і може бути закріплене в *праві*, інститутах, звичаях. Вона набуває особливої ваги в теоріях соціальної та *політичної етики*, де постає питання про моральну відповідальність суспільства за системні форми утиску та про межі законності, коли право легітимуює *Н.-вий* порядок.

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ СТРУКТУРНА – форма несправедливості, що виникає не внаслідок окремих злочинних дій, а через стабільне функціонування соціальних, економічних і правових інститутів, які системно відтворюють нерівність і утиск. Вона не потребує злого наміру з боку конкретних *агентів* і часто залишається легітимованою правом та суспільними нормами. Пов'язана з проблемою *колективної відповідальності*, меж індивідуальної провини й обов'язку опору несправедливим інституційним порядкам. Поняття є основним для сучасної соціальної етики, *феміністичної* теорії та критичних підходів до права.

НІГЛІЗМ (від *лат.* nihil «нічого») – філософська позиція чи культурна настанова, що заперечує об'єктивну значущість і обґрунтованість *моральних норм, цінностей*, смислів; часто пов'язана з досвідом руйнування традиційних авторитетів і світоглядних основ. Означає відмову від універсальних критеріїв *добра* та *зла* взагалі та безапеляційно.

НІЦШЕ, ФРІДРІХ (1844-1900) – німецький філософ, радикальний критик традиційної європейської *моралі*, релігії та метафізики. Його творчість стала одним із джерел формування некласичної етики та філософії цінностей. Центральним об'єктом аналізу *Н.* є мораль як історично сформований механізм влади, що маскується під універсальний закон. У працях «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Так казав Заратустра», «Антихрист» він розрізняє «господську» і «рабську» мораль, пов'язуючи першу з втіленням життя, сили, творчості, а другу – з *ресентиментом*, почуттям образи та прагненням моральної помсти. Християнська мораль постає у нього як форма духовної дисципліни, що культивує *провину*, слухняність і самозаперечення, підмінюючи етику життєствердності етикою аскези. Проте *Н.* не пропонує заперечення моралі як такої, а закликає до «переоцінки всіх цінностей» і творення нових моральних орієнтирів, відповідальність за які покладається на саму людину, а не на «вищі сили». Його етична позиція пов'язана з ідеєю надлюдини (Übermensch), волі до влади та вірності земному життю, що робить *Н.* переламною постаттю для історії дискусій про *автономію*, авторство моральних норм і меж *нормативної етики* у модерному та *постмодерному* контекстах.

НОРМИ МОРАЛЬНІ – усталені правила, приписи, заборони, що регулюють поведінку *індивідів* у межах спільноти та визначають уявлення про *належне* і *неналежне*. Формуються історично, культурно та соціально, не зводяться до правових норм і можуть вступати з ними в конфлікт. *Н.М.* є предметом рефлексії щодо їхньої обґрунтованості, універсальності та здатності зобов'язувати, що становить ядро *нормативної етики* та *метаетики*.

О

О (МОДАЛЬНІСТЬ). Також інколи: V – деонтична модальність необхідності. Умовимось, що S означає «служити» (англ. serve). O/V (S) – «необхідно, щоби S», тобто «необхідно (O/V) служити (S)». Також – що p і q – конкретні індивіди. Тому: O/V (S (n, q)) – «необхідно, щоби n виконав щодо q дію S», тобто «необхідно (O/V) щоби підданий (n) служив (S) королю (q)».

ОБОВ'ЯЗОК – нормативна вимога до дії чи ж утримання від дії, що сприймається як така, що підлягає виконанню незалежно від особистих бажань суб'єкта. Поняття тісно переплетене з правом, соціальними ролями й інституційними очікуваннями, але не зводиться до них. У філософській етиці О. постає як центральна категорія *деонтологічних* теорій, де моральна значущість дії визначається її відповідністю саме *нормі*, а не наслідкам.

ОБОВ'ЯЗОК МОРАЛЬНИЙ – внутрішньо переживана нормативна вимога діяти відповідно до уявлень про *належне*, що не залежить безпосередньо від правових санкцій або зовнішнього примусу. М.О. апелює до *совісті, відповідальності й автономії* суб'єкта та може вступати в конфлікт із позитивним правом і соціальними очікуваннями. У класичній етиці, зокрема – в *кантивській* традиції мислиться як універсальний і безумовний, тоді як у сучасних підходах він дедалі частіше розглядається в контексті ситуаційності, соціальних ролей і практичної відповідальності.

ОБУРЕННЯ – емоційно-моральна реакція на сприйняту *несправедливість*, пору-

шення *норм, приниження гідності*, що поєднує *афективний імпульс* із нормативною оцінкою. В етиці розглядається як почуття, і як форма *морального судження*, через яку суб'єкт артикулює уявлення про *належне* та межі *допустимого*. Воно може виконувати конструктивну роль, стаючи джерелом критики несправедливих практик, але і несе ризик перетворення на сліпу моральну агресію, відірвану від *відповідальності та рефлексії*.

ОЛІГАРХІЯ (від грец. *ὀλίγος* «нечисельний») – 1) форма правління, за якої політична влада зосереджена в руках небагатьох, передусім – заможних, і використовується в їхніх власних інтересах. У політичній філософії *Аристотеля* О. є викривленою формою правління, що протиставляється *аристократії* як правильному устрою, орієнтованому на *спільне благо* [64]. Визначальним критерієм тут є не кількість правителів, а мета влади: О. морально дефектна, оскільки підміняє загальний інтерес особистою вигодою та консервацією владних *еліт*. 2) У сучасному соціально-економічному розумінні термін позначає також панівний клас, який поєднує концентрацію власності, контролю над ресурсами та непропорційний вплив на політичні рішення, формально зберігаючи демократичні інститути (див. **ПОСТДЕМОКРАТІЯ**).

ОПЛАТА СПРАВЕДЛИВА – принцип винагороди за працю, що передбачає відповідність між вкладом, зусиллями, відповідальністю й отриманою винагородою. А також – повагу до людської гідності працівника. У класичній етиці та політичній філософії *О.С.* невіддільна від ідей *розпо-*

дільчої справедливості, недопущення експлуатації й моральних меж ринку.

ОПОРТУНІЗМ (від *лат.* *opportunistus* «зручний») – модель поведінки, за якої суб'єкт керується ситуативною вигодою, ігноруючи стабільні моральні принципи, *зобов'язання* чи *солідарність*. Синонім: пристосуванство, *конформізм*.

ОРИХОВСЬКИЙ, СТАНІСЛАВ (1513-1566) – українсько-польський мислитель доби Ренесансу, публіцист, політичний теоретик і оратор. Інколи також називається Роксоланом і «руським Демосфеном». Перебував під впливом *гуманізму* й реформаційних дискусій свого часу. Його трактати й промови, політичні орації до польського короля та шляхти виражали гострі конфлікти епохи довкола церковної юрисдикції, духовенського *целібату*, прав знаті і призначення монарха як морального взірця та захисника державних кордонів [113]. *О.* відстоював пріоритет світської влади у політичних питаннях, обмеження церковних привілеїв та підпорядкування духовної влади законам держави, що викликало прецеденти з Римом. У його політичній концепції король не є абсолютним сувереном, а лише носієм делегованої влади, відповідальним перед політичною спільнотою. Закон має стояти вище правителя та бути виразом *справедливості* та *спільного блага*. *О.* презентує ранньомодерну модель шляхетсько-республіканської етики, де громадянська доблесть, участь у публічному житті й оборона правового порядку постають *моральними обов'язками*. Він підкреслює, що підданий повинен бути вірним державі, але не зобов'язаний підтримувати сваволу, а отже *легітимність*

влади залежить від її відповідності праву та моральному закону.

ОСВІТА ЕТИЧНА – цілеспрямований процес формування моральної свідомості, здатності до нормативного судження та відповідальної поведінки. Охоплює засвоєння моральних норм, розвиток автономії, критичного мислення, *емпатії* та здатності до моральної аргументації. В історії етики та педагогіки *О.Е.* описувалася як умова становлення добродесного громадянина (*vir bonus*), здатного діяти відповідно до принципів *справедливості* та поваги до гідності іншого. У сучасному контексті вона перетинається з правами людини, демократичною культурою та професійною відповідальністю, де моральна компетентність стає елементом суспільної безпеки та правового порядку.

ОСОБИСТІТЬ – індивід як носій самосвідомості, *автономії*, *відповідальності* та здатності до морального вибору. У філософській традиції поняття пов'язане з уявленням про *гідність* і правосуб'єктність, що лежить в основі сучасної етики прав людини. *О.* мислиться не тільки як психологічна індивідуальність. Першочергово, це *моральний агент*, здатний визнавати *норми*, брати на себе *обов'язки* й відповідати за наслідки власних дій.

ОСТРАКІЗМ – повне соціальне *виключення*, бойкот, що може мати як морально виправданий характер у випадку захисту спільноти від *шкоди*, так і форму несправедливого стигматизування та *маргіналізації*.

ОСУД – негативна моральна оцінка дії, *наміру*, особи, яка виражає їхню невідповідність *моральним нормам*, принципам чи *цінностям*. Протилежність *схвалення*.

ОХЛОКРАТІЯ (від *грец.* ὄχλος «натовп») – поняття політичної теорії, що означає владу натовпу як деградовану форму народовладдя. Термін пов'язаний насамперед із Полібієм, який описував виродження форм правління: *монархії* в *тиранію*, *аристократії* – в *олігархію*, *демократії* – в *О.*-ю. Якщо демократія передбачає участь громадян у межах закону, то *О.* означає панування афектів, демагогії та колективної імпульсивності, коли рішення ухвалюються під тиском пристрастей, а не відповідно до принципів *справедливості* та *права* [див. 14]. У класичній традиції це – стан, за якого зни-

кає розрізнення між свободою та сваволею, а народ, втрачаючи нормативні орієнтири, сам руйнує власну політичну спільноту. В етичному вимірі *О.* порушує проблему легітимності: формальна участь більшості не гарантує моральної виправданості влади, якщо вона нехтує правами меншин, процедурною справедливістю та верховенством закону. У сучасних дискусіях поняття використовується для аналізу *популістських* режимів, інформаційних *маніпуляцій* і колективних *моральних панік*, де демократичні механізми перетворюються на інструмент емоційної мобілізації (див. **ПОСТПРАВДА**).

П

Р (МОДАЛЬНІСТЬ) – визначена аксіологічно-темпоральна модальність «було; трапилося так що...»: Р (q), тобто «трапилося так, що q».

POST FACTUM (лат. «після зробленого») – вираз використовується для позначення дії, оцінки, здійсненої вже після настання якоїсь події, а не до.

ПАВЛО (АПОСТОЛ) – визначальний ранньохристиянський мислитель і місіонер I ст., автор корпусу новозавітних послань, що стали фундаментом християнської моральної теології [99]. Поєднав юдейську правову свідомість із елліністичною культурою й універсалістським баченням нової громади (*церкви*). У його посланнях центральними є теми закону, благодаті, віри, *свободи*, *гріха* і праведності. Він радикально пересмилює роль Тори, стверджуючи, що цінність людини ґрунтується не на виконанні приписів, а на вірі, *намірі* та внутрішньому оновленні. Але також він і не заперечує нормативності як такої: моральне життя християнина має виражатися в *любви-агапе*, стриманості, праці, дисципліні та відповідальності перед громадою. *П.* розробляє складну модель співвідношення свободи й *обов'язку*: свобода у Христі не означає сваволі, але передбачає добровільне служіння іншим [39]. Важливим є і його вчення про ставлення до державної влади, зокрема – в Посланні до Римлян, де підкреслюється необхідність підпорядкування владі як встановленій Богом, що згодом стало предметом тривалих дискусій щодо меж політичної лояльності та права на опір. Етична система *П.* поєднує есхатологічне очікування з конкретними пора-

дами поведінки в сім'ї, громаді та суспільстві, формуючи модель внутрішньо мотивованої *моральності*, де закон переходить від зовнішнього *примусу* до внутрішньої *совісті*.

ПАМ'ЯТЬ – здатність зберігати, відтворювати й інтерпретувати минулий досвід, що має й моральний вимір. *П.* пов'язана з *відповідальністю*, *првиною*, *прощенням* і колективною ідентичністю. Індивідуальна *П.* забезпечує безперервність особистості та можливість морального самозвіту, тоді як колективна формує нормативні орієнтири спільноти через інтерпретацію історичних подій. Питання про обов'язок пам'ятати злочини, геноциди та несправедливості стало домінуючим у сучасній етиці *П.-ті* та політиці історії. Вона тут виступає не нейтральним збереженням фактів, а моральним актом.

ПАНІКА МОРАЛЬНА – соціальний феномен, описаний у соціології ХХ ст., що означає ситуацію колективної тривоги та перебільшеної реакції суспільства на подію чи групу, котрі сприймаються як загроза моральному порядку. Вона демонструє, як колективні *емоції* можуть тимчасово підмінити раціональні норми справедливості, породжуючи непропорційні санкції, «ворогів народу» й обмеження прав; оголює крихкість морального порядку, коли *страх* стає джерелом нормативних рішень.

ПАНОПТИКУМ (від *грец.* *πάν* «усе» та *ὄπτικός* «зорючий») – архітектурна модель тюремної споруди, запропонована *Дж. Бен-тамом* наприкінці ХVІІІ ст., що передбачає

можливість постійного спостереження за ув'язненими з центральної вежі. У філософії ХХ ст., насамперед у працях *М Фуко*, *П.* став метафорою дисциплінарної влади, де контроль інтерналізується суб'єктом. В етичному контексті *П.* порушує питання меж *нагляду, приватності й моральної автономії*, показуючи, як системи спостереження формують поведінку без прямого *насилства*. Поняття широко застосовується у дискусіях про цифровий контроль, штучний інтелект, державну безпеку та моральну ціну прозорості.

ПАНТЕЇЗМ – релігійно-філософська позиція, згідно з якою Бог і природа тотожні чи ж Бог розчинений у всьому суцюзому, так що трансцендентний особистісний творець замінюється іманентною, всеосяжною реальністю. Класичне філософське формулювання *П.-му* асоціюється з метафізикою *Б. Спінози*, який отождив Бога з єдиною субстанцією, що проявляється у безлічі модусів, і тим самим радикально переглянув традиційне розуміння божественної волі та морального закону. В етичному сенсі *П.* зміщує акцент із послуху трансцендентному законодавцеві на пізнання необхідності природного порядку і життя відповідно до розуміння цієї необхідності, що в інтерпретації Спінози означає свободу як усвідомлену необхідність. У модерніших версіях *П.* поєднується з *екологічною етикою*, підсилюючи ідею сакральності природи та моральної відповідальності за довкілля. Хоча критики вказують на ризик розмивання особистісного виміру відповідальності та моральної адресності.

ПАРАДИГМА Й ЕПІСТЕМА – поняття філософії науки й історичної епістемології ХХ ст., що описують глибинні структури знання в певну епоху. *П.* у «Структурі

наукових революцій» Т. Куна означає сукупність теоретичних припущень, методів і зразків розв'язання проблем, які поділяє наукова спільнота; зміна *П.-м* відбувається через наукові революції. *Е.* у «Словах і речах» *М. Фуко* – це історично змінна структура мислення, яка визначає умови можливості знання в конкретну епоху, включно з гуманітарними та соціальними *дискурсами* [21]. Вважається, що Фуко сконструював своє поняття на основі твору Куна, тому часто це – синоніми з пріоритетом *П.-ми*. Обидва поняття мають і нормативне значення, оскільки демонструють історичну зумовленість моральних категорій і критеріїв раціональності; ставлять під сумнів уявлення про позаісторичну універсальність норм, але спонукають і до рефлексії щодо відповідальності інтелектуалів у формуванні доміантних дискурсів (*пор. ГРАМШІ*).

ПАРАДОКС ВЛАДИ – 1) етико-політичний принцип, згідно з яким найбільш гідні влади особи не прагнуть її чи навіть уникають, тоді як найменш придатні до неї активно шукають і здобувають її. 2) Соціально-психологічна й етична концепція, що описує суперечність між тими позитивними якостями, які сприяють здобуттю влади – *емпатія, співпраця, довіра*, – і тими негативними, які можуть проявитися після її отримання: *егоцентризм, домінування, зниження чутливості до інших*.

ПАРАЛОГІЗМ ЕТИЧНИЙ – логічна помилка чи хибний умовивід у сфері морального міркування, що виникає внаслідок некоректного переходу від описових тверджень до нормативних (*див. ГЛІЙОТИНА Г'ЮМА*), підміни понять, прихованих передумов або емоційної аргументації. У класичній логіці *П.* відрізняється від *софізму* тим, що не є свідомим обманом; це – не-

свідома помилка мислення. В етиці типовими прикладами є натуралістична помилка, коли з факту існування певної практики виводиться її моральна допустимість, або редукція складного морального конфлікту до одного критерію без урахування релевантних обставин. *П.Е.*-ні особливо небезпечні в публічному дискурсі, де вони можуть легітимувати *дискримінацію, насильство* чи *несправедливість* під виглядом «очевидних» норм. Аналіз *П.Е.*-го є частиною *метаетики* та критичної етики аргументації.

ПАРТИКУЛЯРИЗМ ЕТИЧНИЙ – позиція, згідно з якою моральна оцінка дій не може бути повністю зведена до *універсальних* принципів або правил, а залежить від конкретного *контексту* та сукупності обставин. Найпоширеніше ця позиція обгрунтована Дж. Денсі, який заперечує необхідність загальних моральних законів для правильного судження, стверджуючи, що одна й та сама характеристика може мати різне моральне значення залежно від ситуації (*див. КОНТЕКСТ*). *П.* протистоїть принципіалізму й *деонтології*, наголошуючи на чутливості до морально релевантних деталей. У ширшому політичному сенсі термін також означає пріоритет локальних або групових інтересів над універсалістськими вимогами. Етичне значення сучасного *П.*-му полягає у визнанні складності морального досвіду та критичному ставленні до спрощених нормативних схем. Але він також і викликає питання про можливість морального навчання й аргументації без опори на загальні принципи.

ПАРТИСИПАЦІЯ (ПАРТИЦИПАЦІЯ) ЕТИЧНА – активна участь індивідів або груп у процесах ухвалення рішень, управління та формування публічної політи-

ки й *моралі*. Розглядається як умова легітимності влади.

ПАСКАЛЬ, БЛЕЗ (1623-1662) – французький математик, фізик і релігійний мислитель. Його етична спадщина пов'язана передусім із твором «Роздуми» й участю в *янсеністському русі*. *П.* критично ставився до раціоналістичного оптимізму свого часу, наголошуючи на парадоксальності людської природи, поєднанні величі й нищоті. Його відоме «парі» пропонує прагматичне обгрунтування віри як раціонально виправданого вибору в умовах невизначеності. У моральному вимірі підкреслював роль благодаті, внутрішнього навернення та щирості серця, виступаючи проти *формалізму* та моральної *казуїстики*. Він розглядав *справедливість* і *закон* як історично змінні та залежні від звичаю, що виявляє елемент *морального скепсису* щодо людських установлень.

ПАСТИР ГЕРМИ – ранньохристиянський твір II ст., що відноситься до літератури Мужів Апостольських. Написаний у Римі грецькою мовою та надзвичайно поширений у перших християнських громадах як практичний етичний довідник; інколи навіть включався до біблійних кодексів. Складається з видінь, заповідей і притч, що мають виразний морально-настановчий характер. Центральними темами є *покаяння*, можливість другого шансу після *гріха*, суворого вимога моральної чистоти та вірності спільноті. Текст формує образ *Церкви* як духовної вежі, що будується з праведників [110, с. 207 et seq.], і наголошує на відповідальності кожного за моральний стан громади. В етичному сенсі *П.Г.* репрезентує ранню форму християнської нормативності, де моральне життя розуміється як безперервний процес

очищення, дисципліни та очікування *есхатологічного суду*.

ПАТЕРИК (ОТЕЧНИК) – жанр ранньохристиянської аскетичної літератури, що сформувався в IV-V ст. і містить життя, вислови та повчальні історії про отцівпустельників, насамперед – єгипетських і сирійських монахів. *П.-ки* не є систематичною догматичною теологією, а радше збірками історій, де етика постає як практика духовної боротьби, смирення, послуху та розсудливості, через що користувалися великим попитом серед грамотних мирян.

ПАТЕРИК КИСВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ – пам'ятка давньоукраїнської агіографічної літератури XIII ст., що містить оповіді про ченців Києво-Печерського монастиря XI-XII ст. та їхні духовні подвиги; одна із т. зв. «золотих книг» українського народу до публікації «Кобзаря». Текст сформувався на основі листування між Полікарпом і Симоном, творів Нестора Літописця й усних переказів і став одним із ключових джерел моральної культури Русі [84], разом із «Душекорисними повчаннями» *авви Дорофія*, «Сказанням про Варлаама та Йосафата» *Дамаскина*, «Ліствицею» та «Книжечкою» *Івана Вишенського*. У центрі книги – приклади смирення, послуху, жертвовності, а також суворі застереження проти гордині, *користюльства* та непослуху. *П.К.П.* репрезентує ідеал чернечої святості та моделює моральний порядок суспільства, в якому духовна влада має нормативний авторитет. Через історії покарання та чудес текст формує уявлення про моральну причинність, де *гріх* має наслідки і особисті, і суспільні. В етичному сенсі це джерело поєднує *аскетичний* ідеал із соціальною педагогікою.

ПАТЕРНИ ТЕМНІ (англ. dark patterns) – *маніпулятивні* елементи дизайну

цифрових інтерфейсів, створені для спонукання користувачів до рішень, які вони інакше не прийняли би, зокрема – щодо згоди на обробку даних, підписок або покупок.

ПАЦИФІЗМ – етична та політична позиція, що відкидає війну та насильство як засоби розв'язання *конфліктів*. Його форми варіюються від абсолютного *П.-му*, який забороняє будь-яке застосування сили, до умовного, що допускає обмежену самооборону. Історично *П.-кі* мотиви простежуються в ранньому християнстві, вченнях *Г. Д. Торо*, *М. Ганді* та сучасних рухах ненасильницького спротиву. У нормативному плані апелює до безумовної цінності людського життя та *гідності*, критикуючи доктрину *справедливої війни* як морально суперечливу легітимацію насильства. Стикається з проблемою відповідальності перед жертвами агресії.

ПАШКВІЛЬ (ПАСКВІЛЬ) – сатиричний або публіцистичний твір, спрямований на приниження, *дискредитацію*, висміювання конкретної особи чи групи. Зазвичай, із використанням перебільшень, образ і тенденційних інтерпретацій. Історично термін походить від римської традиції анонімних віршів, які прикріплювалися до статуї Пасквіно. Пізніше в європейській культурі *П.* став формою політичної полеміки та *пропаганди*. На відміну від *наклепу*, може містити правдиву інформацію з елементи сатири та художньої гіперболи. Проте етично він проблематичний тоді, коли переходить межу критики й стає інструментом систематичної дискредитації. У літературознавстві розглядається як жанр інвективи, що поєднує риторичну агресію з публічністю.

ПЕЙОРАТИВНИЙ – зневажливий, негативний (щодо вислову, терміну тощо).

ПЕРВЕРСІЯ – термін, що історично використовувався в медицині та *моральній філософії* для позначення сексуальних практик або потягів, які вважалися відхиленням від соціально прийнятої норми, особливо – в рамках репродуктивної моделі сексуальності. У класичному розумінні поняття має патологізуючий характер. Однак нині його витісняє більш нейтральний – «парафілія», а етична оцінка поведінки дедалі більше ґрунтується не на відповідності *традиції*, а критеріях добровільності, відсутності *шкоди* та повноліття учасників (*див. ВІК ЗГОДИ*).

ПЕРЕКВАЛІФІКАЦІЯ – набуття нових професійних компетенцій із метою зміни чи оновлення виду діяльності, особливо – в умовах технологічних і економічних трансформацій. Хоча термін належить до соціально-економічної сфери, його етичний сенс пов'язаний із питанням справедливого доступу до можливостей і відповідальності держави й роботодавців за підтримку працівників, що втратили роботу. У контексті теорій соціальної справедливості П. визнано як інструмент зменшення *структурної нерівності* та забезпечення гідності праці.

ПЕРЕЛЮБ – морально-правове поняття, що означає добровільний статевий зв'язок особи, яка перебуває у шлюбі, з кимось іншим, ніж її подружній партнер. У релігійних традиціях, зокрема – в біблійній етиці *Декалогу*, засуджується як порушення вірності та заповіді, що підриває *довіру* й цілісність сімейного союзу. В історії права багатьох суспільств описувався як злочин і підстава для розлучення.

ПЕЧАЛЬ – емоційно-моральний стан *страждання*, спричиненого переживанням втрати, *зла* чи невідповідності між належним і дійсним.

ПІДВАЛИНИ МЕТАФІЗИКИ МОРАЛЬНОСТІ (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten) – етичний твір *I. Канта*, у якому вперше систематично сформульовано засади його *деонтологічної* етики та здійснено дедукцію основоположного принципу моралі з чистого практичного розуму. Вихідним пунктом роздумів мислителя тут є теза про добру волю (*guter Wille*) як єдине безумовне *благо*, моральна цінність якої визначається не наслідками дії, але *мотивом* – діянням із *обов'язку* (*aus Pflicht*). К. розрізняє гіпотетичні імперативи (*hypothetische Imperative*), що зобов'язують умовно, залежно від бажаної мети, і *категоричний імператив* (*kategorischer Imperativ*), який має безумовний і універсальний характер та формулюється насамперед як вимога діяти лише за тією *максимальною* засадою, яку можна водночас бажати як загальний закон. Подальші формули – зокрема формула людяності, що наказує ставитися до людства як до мети самої по собі (*Zweck an sich selbst*), а не лише як до засобу, і формула автономії, яка утверджує самозакондавство волі (*Autonomie des Willens*) – розкривають різні аспекти єдиного морального принципу. У творі також обґрунтовується поняття *гідності* (*Würde*) як внутрішньої, безумовної цінності розумної істоти та вводиться ідея царства цілей (*Reich der Zwecke*) як нормативної спільноти взаємного визнання.

ПІДЗВІТНІСТЬ – принцип організації влади, управління, за яким посадові особи й інституції зобов'язані звітувати про свої дії, прийняті рішення та їхні наслідки перед суспільством або визначеним органом контролю.

ПІДХІД ЛЮДЯНОЦЕНТРИЧНИЙ – нормативна орієнтація в *етиці*, політиці та технологічному проектуванні, яка ставить

гідність, потреби й автономію людини в центр прийняття рішень. Термін сьогодні активно використовується в контексті прав людини, біоетики й етики штучного інтелекту, де *Л-ість* означає пріоритет захисту прав, приватності та благополуччя над економічною вигодою чи технічною ефективністю.

ПІТІЗМ – риторична стратегія, що маскує ідеологічну чи прагматичну позицію під виглядом піднесеної моральної проповіді, демонстративної високодуховності чи показної побожності (пор. ХАНЖЕСТВО).

ПКМІ (англ. pick me «обери мене») молод. слнг. – термін для позначення поведінкової стратегії людини, яка прагне отримати схвалення певної соціальної групи, демонстративно дистанціюючись від представників власної та підкреслюючи свою «винятковість».

ПРРОН (бл. 360-275 до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник першої європейської та найрадикальнішої форми скептицизму. Його вчення, відоме переважно через пізніший виклад С. Емпірика, ґрунтується на утриманні від суджень (*αφασία*) щодо істинної природи речей, що веде до стану душевної незворушності (*ἀταραξία*). Заперечував можливість достовірного знання про добро та зло в абсолютному сенсі, вважаючи, що оцінки залежать від звичаю й уявлень.

ПІСТІС СОФІА (грец. Πίστις Σοφία «Віра-Мудрість») – пізній, найбільший і найсистемніший гностичний текст. Написаний у III-IV ст. грецькою з урахуванням концептів більш ранніх творів, зокрема – Апокрифу Іоанна та *Книг Єу*, та збережений коптською мовою. Твір має форму просторого об'явлення воскреслого Христа учням, у якому

розкривається складна космологія еманцій Бога, *еонів* і духовних ієрархій, а також – кодифікована одна з найаскетичніших гностичних моральних доктрин. Центральний сюжет – падіння еона *Софії* через самовільне прагнення до вищого світла, її страждання та поступове відновлення через *покаяння* та допомогу Спасителя. Також у тексті вказано, що основною місією Христа було «затримати» поглинення вищого світла *архонтами*, що надає можливості спасіння більшій кількості праведних душ [45]. Етико-релігійний сенс тексту полягає в інтерпретації людської душі як «іскри світла», що опинилася в матеріальному світі через космічну драму та потребує гнозису – пізнання своєї справжньої природи. Покаяння, очищення та внутрішнє преображення через проходження духовних рівнів і своєрідних процедур «хрещення» представлені шляхом повернення до божественного порядку. Етична концепція П.С. показує, що принаймні деякі гностичні секти зовсім не відповідали їхньому *аморальному* образу, поданому в ортодоксально-християнських творах, а навпаки, радикалізували християнську аскетичну доктрину.

ПЛАГІАТ – привласнення авторства чужого тексту, ідей, результатів без належного посилання, що порушує норми *академічної доброчесності* й інтелектуальної власності.

ПЛАТОН (427-347 до н.е.) – епохальний давньогрецький філософ, учень *Сократа* та вчитель *Аристотеля*, засновник Академії в Афінах; один із визначальних мислителів західної метафізики, *етики* та політичної філософії. Центральним у його вченні є розрізнення світу чуттєвих речей і світу вічних, незмінних Ідей (*εἶδος*), де Ідея *блага* має найвищий онтологічний і нормативний статус (пор. **ГНОСТИЦИЗМ ХРИСТИЯНСЬ-**

КІЙ). У гносеології *П.* розвиває концепцію пригадування (*ἀνάμνησις*) та діалектики як шляху сходження душі до істини. В етиці відстоює об'єктивний характер *добра* та *чесноти* як гармонії частин душі (розумної, афективної, покладливої), а в політиці – модель ієрархічної держави, очолованої філософами-правителями, де справедливість полягає у виконанні кожним своєї природної функції (*див. АНТИУТОПІЯ, ЛЮДИ-НОВОДСТВО, КОМУНІЗМ* etc.). *П.-ка* традиція стала базою неоплатонізму, християнської патристики та всієї подальшої класичної метафізики. Головні етико-політичні твори: «Держава», «Федон», «Протагор», «Гіпій», «Хармід», «Евтифрон», «Політик», «Бенкет», «Закони», «Післязаконня».

ПЛЕБС (ОХЛОС) *знев.* – бездумний імпульсивний *маніпульований* ззовні натовп. Інколи: *знев.* електорат, громадяни, народ. Синонім: *обсц. бидло.*

ПЛЕРОМА (*грец. πλήρομα* «повнота») – поняття релігійно-філософської традиції, що означає повноту божественного буття чи сукупність духовних сил, які становлять досконалу надчуттєву реальність. Особливо важливе у *гностицизмі*, де розуміється як трансцендентний духовний світ, сфера божественної повноти, місце перебування *еонів* – еманцій первісного Абсолюту, що разом утворюють гармонійну ієрархічну структуру духовних принципів. *П.* протиставляється матеріальному космосу, який виникає внаслідок порушення гармонії у світі, пов'язаного з відпадинням *Софії*.

ПЛЮРАЛІЗМ МОРАЛЬНИЙ – етична позиція, згідно з якою існує множинність рівнозначних або принаймні неспівмірних моральних *цінностей*, принципів чи *норм*, що не зводяться до одного універсального

критерію та можуть вступати в реальні конфлікти без остаточного раціонального розв'язання. Він заперечує як етичний монізм, так і радикальний *релятивізм*, визнаючи об'єктивність моральних міркувань, але їх багатовимірність. Класичним представником уважається І. Берлін.

ПОВАГА – нормативне ставлення до іншої особи чи *цінності*, що передбачає визнання їхньої внутрішньої значущості, *гідності* та права на існування незалежно від суб'єктивних симпатій. В етиці виступає як базова *чеснота* та принцип, який обмежує інструментальне використання іншого і вимагає коректної, ненасильницької взаємодії (*пор. БУБЕР, ФРОММ*). У *кантівській* традиції вона пов'язана з визнанням морального закону й *автономії* розумної істоти, а в сучасній *прикладній етиці* – із забезпеченням прав, *недискримінації* та гідного ставлення.

ПОВАГА ДО АВТОНОМІЇ – принцип *нормативної етики* та *біоетики*, згідно з яким кожна раціонально дієздатна особа має право самостійно визначати власні переконання, цілі та способи життя за умови нанесення *шкоди* іншим (*див. МІЛЬ*). Цей принцип вимагає *інформованої згоди*, невтручання без достатніх підстав і визнання свободи морального вибору суб'єкта.

ПОВАГА ДО ВІДМІННОСТЕЙ – етична та соціальна настанова, що передбачає визнання цінності культурної, світоглядної, релігійної, етнічної чи індивідуальної різноманітності без редукції її до відхилення від абстрактної норми. Заснована на ідеях *толерантності*, *недискримінації* та рівної гідності, водночас не означаючи безкритичного прийняття будь-яких практик, а передбачаючи їхнє оцінювання в ме-

жах *універсальних* правових і моральних стандартів.

ПОВАГА ДО ОСІБ – моральний принцип, який зобов’язує розглядати кожну людину як носія *гідності*, прав і морального статусу, що виключає її використання вияtkово як засобу для чужих цілей (*пор. КАНТ*). Він лежить в основі прав людини, *деонтологічної* етики та сучасних норм гуманістичної політики, передбачаючи рівність моральної ваги всіх осіб і заборону *приниження, експлуатації та дегуманізації*.

ПОВЕДІНКА ПРОСОЦІАЛЬНА – сукупність добровільних дій *індивіда*, спрямованих на *благо* інших осіб або спільноти без прямої примусової вимоги чи *обов’язку*, що включає допомогу, співпрацю, *альтруїзм*, емпатійну підтримку, благодійність і захист слабших. У соціальній психології *П.П.* пояснюється як через внутрішні моральні норми й *емпатію*, так і через соціальні очікування, моделі взаємності та культурні механізми заохочення. В етиці постає як прояв *чеснот* доброзичливості та *справедливості*.

ПОВОДЖЕННЯ (СТАВЛЕННЯ) НЕЛЮДСЬКЕ – форма дії чи ставлення до людини, що грубо порушує її *гідність*, спричиняє фізичні, психічні *страждання*, *принижує, дегуманізує* чи заперечує її моральний статус.

ПОВЧАННЯ МЕРИКАРУ – давньоєгипетський дидактичний текст, створений приблизно у XXII-XXI ст. до н. е. і пов’язаний з політичною культурою Стародавнього Єгипту, де він функціонував як настанова правителю щодо належного управління державою. Документ має значення одного з *ранніх зразків* етико-політичної рефлексії, в якій влада осмислюється

не тільки як сила, а й *моральний обов’язок* підтримання космічного та соціального порядку (*Маат*). Основні положення тексту наголошують на стриманості правителя, справедливому судочинстві, захисті слабких, недопущенні свавілля та відповідальності влади перед богами та суспільством, що робить П.М. попередником ідей етичної *легітимації* влади.

ПОВЧАННЯ МОНОМАХА ДІТЯМ – пам’ятка давньоруської літератури початку XII ст., дидактичний твір князя Володимира Мономаха, адресований синам, що поєднує автобіографічні елементи з морально-політичними настановами. Текст утверджує ідеали християнської побожності, справедливого суду, милосердя до вбогих, особистої відповідальності правителя й активної праці, відображаючи етичний кодекс князівської влади Київської Русі та формуючи ранню традицію морально-політичної думки на українських землях.

ПОКАРАННЯ – форма нормативно санкціонованої реакції на правопорушення чи моральну провину, що передбачає *навмисне* заподіяння певного обмеження, *страждання*, позбавлення *благ* із метою відновлення *справедливості*, захисту суспільного порядку чи виправлення правопорушника. У *філософії права* розрізняють *ретрибутивні* (відплатні), *превентивні* (попереджаючі), *реабілітаційні* та *ресторативні* концепції покарання, які по-різному обґрунтовують його *легітимність*, межі та пропорційність.

ПОЛПАРХІЯ – поняття сучасної політичної теорії, запроваджене Р. Далем для опису інституційно організованого режиму, який *максимально* наближається до *демократії* в реальних історичних умовах, але не

тотожний її ідеальній моделі. *П.* визнається двома базовими вимірами – публічною конкуренцією за владу й інклюзивною участю громадян – і передбачає гарантовані політичні права (*свободу слова*, асоціацій, альтернативні джерела інформації), регулярні конкурентні вибори, реальну можливість зміни уряду та правову рівність політичних суб'єктів. На відміну від абстрактного народовладдя, *П.* фіксує емпіричну структуру розподілу влади між численними центрами впливу в умовах інституційних стримувань і противаг, тим самим поєднуючи принципи представництва, *плюралізму* та процедурної *легітимності*. Тим не менше вона залишається вразливою до концентрації медійних, економічних, адміністративних ресурсів, що можуть формально зберігати демократичні процедури, але фактично звужувати реальну конкуренцію (*див. ПОСТДЕМОКРАТІЯ*).

ПОМИЛКА АТРИБУЦІЇ – *когнітивне викривлення*, за якого люди схильні переоцінювати роль внутрішніх рис – характеру, намірів – у поясненні поведінки інших і недооцінювати вплив ситуаційних чинників, тоді як щодо себе часто діє протилежна тенденція: самовиправдання через обставини.

ПОНЯТТЯ – форма мислення, що відображає суттєві, загальні та необхідні ознаки предметів або явищ, фіксуючи їх у мовному вираженні та забезпечуючи можливість абстрактного мислення.

ПОПУЛІЗМ – тип політики та політичної риторики, що апелює до широких мас населення, обіцяючи їм швидке та повне розв'язання складних соціальних, економічних, культурних проблем шляхом «сильних», часто – радикально спрощених дій, які подаються як безпосередній вираз волі на-

роду. *П.* характеризується експлуатацією актуального невдоволення, акцентом на негайному результаті замість інституційно складних процедур, схильністю до узагальнених гасел і персоніфікованого лідерства. При цьому пропонувані «рішучі дії» нерідко ігнорують структурну складність проблеми або реальні обмеження правової й економічної системи. У *політичній етиці П.* оцінюється амбівалентно: з одного боку, як спосіб мобілізації й артикуляції запиту мас у критичний момент, а з іншого – як практика, що може підмінювати відповідальне управління декларативними обіцянками та провокувати ерозію інституційної стабільності.

ПОРОК – усталена негативна моральна якість або схильність особи, що протистоїть *чесноті* та веде до систематичного відхилення від морального *блага*. В *аристотелівській етиці П.* постає як спотворення належної міри (надлишок або нестача), у християнській традиції – як *гріховна схильність*, що віддаляє людину від *добра*, а в сучасній *етиці чеснот* – як характерологічна вада, що формує деструктивні моделі поведінки та підриває здатність до відповідального *морального вибору*.

ПОРЯДОК – нормативно й інституційно впорядкований стан суспільного життя, за якого взаємодія *індивідів* і груп відбувається відповідно до загальнообов'язкових правил, забезпечується передбачуваність дій, захищеність прав і стабільність владних структур.

ПОСТГУМАНІЗМ – сукупність філософських і культурних підходів, що критично переосмислюють класичний *гуманізм* із його уявленням про людину як автономний, раціональний, еволюційно завершений і центральний суб'єкт світу, наголошуючи на взаємозалежності людського, технологіч-

ного, біологічного й екологічного вимірів буття. *П.* з одного боку ставить під сумнів *антропоцентризм*, а з іншого – розглядає суб'єкт як мережеву, тілесно-технічну й історично сконструйовану реальність, що розвивається. Він аналізує трансформації людини в умовах *біотехнологій*, штучного інтелекту та кіберкультури, а в етичному плані розширює сферу моральної уваги до нелюдських *агентів*, довкілля і питання *трансгуманізму*.

ПОСТДЕМОКРАТІЯ (англ. *post-democracy*) – концепт, що описує стан політичних систем, у яких формальні *демократичні* інститути – вибори, парламент, партії, *свобода слова* – зберігаються, проте реальний центр ухвалення рішень дедалі більше зміщується до вузьких *елітних* груп, корпоративних інтересів і професійних політичних менеджерів, а громадськість контролюється через ЗМІ, *популізм*, політтехнології тощо [14, 100]. За цих умов участь громадян стає переважно символічною, публічна політика перетворюється на керовану комунікацію, а конкуренція – на технологічно організований процес *легітимації* вже заздалегідь прийнятих рішень. *П.* означає не ліквідацію демократії у формальному сенсі, а її ерозію через зниження реальної *інклюзивності* й ослаблення незалежного впливу громадян на стратегічні рішення.

ПОСТІРОНІЯ – *іронія*, яку важко чи неможливо відрізнити від серйозності, але яка однозначно є тим або іншим, на відміну від *метаіронії*, що жартома виражає дійсність.

ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ – напрям гуманітарної та соціальної теорії, що аналізує культурні, політичні й епістемічні наслідки колоніального панування та досліджує спо-

соби, якими імперські структури влади продовжують впливати на знання, ідентичність і глобальні ієрархії після формального здобуття незалежності (див. **КОМПЛЕКС МЕНШОВАРТОСТІ**). *П.* зосереджується на проблемах репрезентації «іншого», мовної та культурної гегемонії, внутрішньої колонізації, а також – на відновленні голосів підпорядкованих спільнот, показуючи, що деколонізація і політичним актом, і тривалим процесом переосмислення історії, пам'яті та символічної влади.

ПОСТМАРКСИЗМ – напрям соціально-політичної думки, що переосмислює *марксистську* спадщину, відмовляючись від економічного *детермінізму*, класичного розуміння класової боротьби як єдиного рушія історії та жорсткої *телеології*. Натомість акцентуючи на множинності соціальних ідентичностей, *дискурсивній* природі влади й *ідеології* та відкритості політичного процесу. Він інтегрує елементи структуралізму, постструктуралізму та теорії гегемонії, розглядаючи соціальний конфлікт як багатовимірний і символічно конструйований, а політику – як боротьбу за формування колективних смислів і коаліції поза межами суто економічних протиріч.

ПОСТМОДЕРН І ПОСТМОДЕРНІЗМ – перше позначає історико-культурний стан пізньої модерності, що формується в другій половині ХХ ст. під впливом світових воєн, кризи просвітницького раціоналізму, масового суспільства, медіатизації та *глобалізації*, і характеризується недовірою до універсальних проєктів *емансипації*, прогресу та раціонального впорядкування світу. Якщо Модерн спирався на віру в науку, історичну необхідність і цілісного автономного суб'єкта, то *П.-ерн* виявляє внутрішні суперечності цих засад: то-

тальні ідеології продемонстрували здатність до *насильства*, науково-технічний розвиток – до руйнування природи та людини, а *масова культура* – до розчинення індивідуальної автентичності. Унаслідок цього істина дедалі більше розглядалася інтелектуалами як контекстуально зумовлена, знання – як переплетене з владними структурами (див. **ФУКО**), а *ідентичність* – як множинна та конструйована. *П.-ізм*, своєю чергою, є сукупністю філософських, мистецьких і теоретичних стратегій, що рефлексують цей стан через *деконструкцію* фундаментальних *нарративів*, інтертекстуальність, іронічну гру зі смислами, змішування стилів і жанрів, а також – через критику метафізичних підвалів суб'єкта, раціональності й об'єктивності. У соціально-політичному вимірі *П.-ерн* означає плюралізацію способів життя та норм (див. **РИЗОМА**), зростання ролі символічної політики й медіареальності, де межа між фактом і репрезентацією стає нестійкою (див. **БОДРІАР, ГІПЕРРЕАЛЬНІСТЬ**). Але водночас *П.-ізм* виступає як інтелектуальна позиція, що підкреслює *дискурсивну* природу влади, історичну мінливість істин і необхідність критичного ставлення до будь-яких претензій на остаточну універсальність.

ПОСТПРАВДА – характеристика публічного *дискурсу*, за якої емоційні апеляції, ідентифікаційні *нарративи* та повторювані твердження мають більший вплив на формування громадської думки, ніж перевірені факти чи раціональна аргументація. У стані *П.-и* істина не стільки спростовується, скільки втрачає нормативний пріоритет, поступаючись інформаційній поляризації, *маніпулятивним* технологіям і алгоритмічному поширенню контенту. Це явище пов'язане з трансформацією медіасередо-

вища, кризою довіри до інституцій та посиленням *популістичних* стратегій комунікації.

ПОТРЕБА – внутрішня необхідність або стан нестачі, що спонукає *суб'єкта* до діяльності, спрямованої на її задоволення. Виступає базовим *мотивуючим* чинником поведінки.

ПОЯСНЮВАНІСТЬ ПРАВА – принцип і властивість правової системи, згідно з якими норми, рішення та механізми їхнього застосування мають бути раціонально обґрунтованими та доступними для розуміння адресатами, що забезпечує передбачуваність, *легітимність* і *довіру* до правопорядку. *П.П.* передбачає прозорість *мотивів* правотворення та правозастосування, аргументованість судових рішень, чіткість формулювання норм і можливість їхньої публічної критики. У сучасному контексті вона також пов'язана з вимогою алгоритмічної прозорості в автоматизованих системах прийняття рішень, що впливають на правовий статус осіб.

ПРАВА СОЦІАЛЬНІ – група прав людини, що гарантують мінімальні матеріальні й інституційні умови гідного життя, включаючи право на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення та житло. Передбачають активну роль держави у створенні механізмів їхньої реалізації. На відміну від громадянських і політичних прав, які здебільшого мають характер невтручання, *П.С.* вимагають позитивних зобов'язань і перерозподільчих політик, що пов'язує їх із принципами соціальної *справедливості, солідарності* та рівності можливостей.

ПРАВДА РУСЬКА – збірник правових норм Київської Русі XI-XII ст., пов’язаний із правлінням Ярослава Мудрого та його наступників, що відображає ранньосередньовічну модель поєднання звичаєвого права з князівським законодавством. Текст існує в кількох редакціях і регламентує питання власності, відповідальності за тілесні uszkodження, вбивства, боргові зобов’язання, статус залежних верств. Характерною рисою є перевага грошових штрафів над тілесними карами, що свідчить про орієнтацію на *компенсаційне*, а не репресивне правосуддя [125]. В моральному сенсі *П.Р.* фіксує ранню форму правової етики, де *справедливість* ототожнюється з відновленням порушеного порядку і компенсацією *шкоди*, а соціальна ієрархія прямо впливає на міру відповідальності.

ПРАВО – система формалізованих норм та інституцій, що регулюють поведінку людей у суспільстві за допомогою загальнообов’язкових правил і санкцій, але водночас є корінно етичним феноменом, оскільки завжди засновується на уявленнях про *справедливість*, порядок і легітимну владу. У *філософії права* воно розглядається як простір напруження між позитивним законом і моральними принципами, де постає питання «чи завжди закон є справедливим?» і «чи існує *моральний обов’язок* його дотримуватися?» Етичні дискусії навколо *П.-а* охоплюють проблеми *П.-в* людини, *громадянської непокори*, меж державного примусу і співвідношення *П.-а* з мораллю у плюралістичних суспільствах.

ПРАВО ГУМАНІТАРНЕ – галузь міжнародного права, що регулює ведення збройних конфліктів і спрямована на обмеження засобів і методів війни та захист осіб, які не беруть або припинили брати участь у бойових

діях, включаючи цивільне населення, поранених і військовополонених. *П.Г.* встановлює принципи розрізнення, *пропорційності* та військової необхідності, поєднуючи визнання факту збройного протистояння з мінімізацією *страждань* і збереженням базової людської *гідності* навіть у ситуації війни.

ПРАВО ПОЗИТИВНЕ – *легітимне*, встановлене наразі, *П.-во*, що відображає *status quo*; на противагу *П.-ву* абстрактному (ідеальному, теоретичному) чи скасованому, що відображає *status quo ante*.

ПРАВО ПРИРОДНЕ – філософсько-правова концепція, згідно з якою існують *універсальні*, притаманні самій природі людини чи розумному порядку світу норми *справедливості*, що мають вищу силу порівняно з *позитивним законодавством* і можуть слугувати критерієм його оцінки. *П.П.* історично пов’язується з епохою Просвітництва й ідеями невідчужуваних прав, моральної *автономії* й обмеження державної влади. Більшою чи меншою мірою на формування цієї концепції у сучасному розумінні вплинули *М. Падуанський*, *Б. Спіноза*, *Дж. Локк*, *Ш.-Л. Монтеск’ю*, *Ж.-Ж. Руссо*, *І. Кант* і *Й. Г. Фіхте*.

ПРАВООПОРУШЕННЯ – протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на охоронювані *правом* суспільні відносини та тягне за собою юридичну відповідальність.

ПРАВОСУДДЯ ВІДНОВНЕ – підхід до реагування на *правопорушення*, який зосереджується не на *покаранні* як такому, а на відновленні порушених стосунків, завданої *шкоди* та *довіри* між правопорушником, потерпілим і спільнотою. В етичному вимірі

П.В. спирається на *цінності відповідальності, діалогу, емпатії і справедливості* як відновлення. Нині підкреслюється його потенціал у *гуманізації кримінального права* і подоланні каральної логіки. Але і звертається увага на обмеження цього підходу у випадках тяжких злочинів або нерівності сил між сторонами.

ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНЕ – комплекс судових і позасудових механізмів, що застосовуються суспільством у період переходу від *авторитаризму чи конфлікту* (війни, антитерористичних операцій) до миру та *демократії* з метою встановлення істини про масові порушення прав людини, притягнення винних до *відповідальності, відшкодування збитків жертвам і реформування* інституцій.

ПРАГМАТИЗМ (від *грец. πράγματος* «дія») – 1) філософський напрям, що оцінює істинність і значущість ідей за їхніми практичними наслідками й ефективністю в досвіді, розглядаючи мислення як інструмент розв'язання проблем. Засновниками є В. Джеймс і Ч. Пірс. 2) Синоніми: доцільність, виваженість, *корисливість*; *П.-чне* рішення – корисне рішення.

ПРАЦІ ВИТІСНЕННЯ – соціально-етичне поняття, що описує процес зменшення чи втрати людської праці внаслідок технологічних, економічних, організаційних змін, насамперед – автоматизації, цифровізації та впровадження штучного інтелекту. Постає як економічний феномен і як питання *справедливості, гідності* та соціальної відповідальності, оскільки втрата роботи впливає на *ідентичність, автономію* і можливість участі людини в суспільному житті. Етичні дискусії зосереджуються на тому, хто несе відповідальність за наслідки витіснен-

ня, як мають бути перерозподілені вигоди від технологічного прогресу і які моральні зобов'язання мають держава, бізнес і суспільство щодо *перекваліфікації* та соціального захисту.

ПРАЦЯ ГІДНА – концепт соціально-економічної етики, що означає таку форму зайнятості, яка забезпечує справедливу оплату, безпечні умови праці, соціальний захист, повагу до прав працівника та можливість професійного розвитку. Передбачає відсутність *дискримінації, примусу й експлуатації*. А також – участь (*інклюзію*) працівників у визначенні умов трудових відносин, виступаючи критерієм оцінки соціальної політики й економічного розвитку.

ПРЕСА ЖОВТА – різновид масової журналістики, орієнтований на сенсаційність, скандальність і емоційне привернення уваги читача за рахунок перебільшень, спрощень або *маніпулятивної* подачі інформації.

ПРИВАТНІСТЬ – стан і право особи на контроль над доступом до власного життя, інформації, тіла та комунікації. Передбачає можливість самостійно визначати межі відкритості та закритості щодо інших. У правовому вимірі *П.* охоплює захист персональних даних, недоторканність житла, таємницю листування й автономію особистих рішень. У моральному – пов'язана з повагою до гідності, інтимності та самовизначення *індивіда*. У *цифрову епоху* вона набуває нових вимірів через масове збирання даних, алгоритмічний аналіз поведінки та розмиття меж між публічним і приватним простором.

ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ЕТИЧНЕ – процес вибору дії чи позиції з урахуванням *моральних норм, цінностей* і наслідків для зацікавлених сторін, що передбачає рефлекс-

сію щодо обов'язків, прав, можливих ризиків і довгострокових ефектів.

ПРИМУС – застосування сили, погрози чи інших форм тиску з метою змусити особу діяти всупереч її волі чи переконанням. У правовій сфері може бути *легітимним*, якщо здійснюється державою в межах *закону* для захисту правопорядку. Однак у моральному плані він завжди пов'язаний з обмеженням *автономії*. Розрізняють фізичний, психологічний, економічний і структурний *П.*, причому останній може діяти опосередковано через соціальні умови, що фактично звужують свободу вибору. Етична оцінка *П.-су* залежить від його підстав, пропорційності та цілей: виправдання можливе лише за наявності серйозної загрози іншим і відсутності менш обмежувальних засобів впливу.

ПРИНЦИП. В *етиці* – нормативне положення чи засаднича ідея, що спрямовує мислення та практику, визначаючи загальний критерій оцінки дій, *норм*, інституцій. На відміну від конкретного правила, *П.* має ширший, більш абстрактний характер і застосовується як орієнтир у ситуаціях, де необхідне тлумачення чи балансування *цінностей*. *П.-и* формують підстави для узгодження різних моральних вимог, але можуть вступати в конфлікт між собою, що потребує аргументованого зважування, а не механічного застосування. Саме ця здатність до рефлексивного використання відрізняє їх від жорстких приписів.

ПРИНЦИП БЛАГОДІЯННЯ – етичний принцип у *біоетиці*, медицині та *моральній філософії*, що передбачає спрямованість дій на створення *добробуту*, запобігання *шкоди* і сприяння здоров'ю, *щастю* та доброму існуванню інших людей. У своїй класичній формі він відрізняється від *П.-ну*

ненанесення шкоди тим, що не обмежується лише уникненням *шкоди*, а вимагає активного сприяння добрим наслідкам для інших. Застосування цього *П.-ну* вимагає *наміру* діяти на *благо* інших та рефлексії щодо наслідків і пріоритетів у складних ситуаціях, де добродійна дія може мати непередбачувані наслідки. Упродовж історії етичної думки *Б.* розглядалося як центральна моральна *чеснота* добродійної етики, що формує основу для *співчуття*, соціальної допомоги та моральної відповідальності за інших людей.

ПРИНЦИП ЛЮДЯНОСТІ – етична та правова засада, що вимагає безумовного визнання *гідності* кожної людини та заборони поводження, яке перетворює її на засіб, об'єкт *покарання* чи інструмент політичної доцільності. *П.Л.* передбачає мінімальний моральний стандарт, який не може бути скасований ані станом війни, ані надзвичайними обставинами, ані посиланням на колективну *користь*. У міжнародному *гуманітарному праві* він лежить в основі заборони *катувань*, жорстокого та принизливого поводження, а в етичному вимірі – виконує функцію межі, що стримує навіть легітимну владу. Його значення полягає в тому, що він апелює не до статусу, заслуг або належності до певної спільноти, а до самої належності до людського роду, тим самим формуючи *універсальний* моральний горизонт і запобігаючи *дегуманізації* як передумові *насильства*.

ПРИНЦИП МІНІМАЛЬНОЇ ШКОДИ – нормативний орієнтир, згідно з яким у ситуації неминучого вибору між кількома можливими діями слід надавати перевагу тій, що спричиняє найменші негативні наслідки для осіб, спільнот або довкілля, за

умови досягнення легітимної мети (*пор. ЗЛО МЕНШЕ*).

ПРИНЦИП НЕУШКОДЖЕННЯ – моральна вимога утримуватися від навмисного завдання *шкоди* іншому, що історично виражається формулою «не нашкодь» і становить мінімальний рівень етичної відповідальності. Якщо *П. мінімальної шкоди* допускає зважування негативних наслідків, то *П.Н.* встановлює первинну заборону агресивного чи деструктивного впливу на фізичну, психічну, соціальну цілісність особи.

ПРИНЦИП ОБҐРУНТОВАНOSTI – вимога, відповідно до якої будь-яке рішення, норма чи оцінка повинні спиратися на раціональні аргументи, перевірені дані та логічно послідовну аргументацію, що робить їх відкритими для публічної критики й контролю.

ПРИНЦИП ОБЕРЕЖНОСТІ – нормативна установка превентивного характеру, яка вимагає враховувати потенційні серйозні чи незворотні наслідки діяльності навіть за умов наукової невизначеності й утримуватися від ризикованих рішень до моменту належної оцінки їхньої безпечності. Він виникає як відповідь на досвід технологічних і екологічних катастроф, що продемонстрували обмеженість прогнозування та високу ціну помилки. У сфері доккіля, *біотехнологій*, штучного інтелекту та публічної охорони здоров'я *П.О.* зміщує тягар доведення доцільності на ініціатора потенційно небезпечної діяльності та вимагає пропорційного співвідношення інновації та ризику. Його етичний сенс полягає в захисті майбутніх поколінь і визнанні того, що відсутність повної певності не може слугувати виправданням для ігнорування можливих тяжких наслідків.

ПРИНЦИП ПРИМИРЕННЯ – нормативна засада *постконфліктної етики* та *перехідного правосуддя*, відповідно до якої подолання наслідків масового *насильства* чи системних порушень прав людини не обмежується покаранням винних, а включає відновлення соціальних зв'язків, публічне визнання завданої *шкоди* та створення умов для співіснування колишніх сторін *конфлікту*. *П.-я* не означає забуття чи *амністії* без істини; вона передбачає поєднання *відповідальності*, встановлення фактів, репарацій і символічного визнання *страждання* жертв.

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ – правовий і моральний критерій, згідно з яким будь-яке обмеження прав, застосування сили, накладення санкції повинні бути співмірними легітимній меті та не перевищувати необхідного для її досягнення рівня втручання (*пор. ТАЛІОН*). Включає три взаємопов'язані елементи: придатність засобу для досягнення мети, його необхідність (відсутність менш обтяжливої альтернативи) та збалансованість між *користю* і *шкодою*.

ПРИНЦИПАЛІЗМ ЕТИЧНИЙ – підхід у *нормативній етиці*, що ґрунтує моральні рішення шляхом застосування певного набору базових і непорушних принципів.

ПРІОРИТЕТ ВРАЗЛИВИХ – етичний принцип соціальної політики та прав людини, згідно з яким під час розподілу ресурсів, формування публічних рішень, реагування на кризи перевага має надаватися особам і групам, які перебувають у становищі підвищеного ризику чи *системної нерівності*. Йдеться про дітей, осіб з інвалідністю, біженців, малозабезпечених, жертв

насилення й інших, чия здатність реалізувати свої права є обмеженою об'єктивними обставинами.

ПРО ГРАД БОЖИЙ (De civitate Dei) – богословсько-філософський твір Августина Аврелія, написаний після захоплення Рима вестготами 410 року як відповідь на звинувачення християнства у занепаді імперії [47, р. 7-8]. У цьому творі А. розгортає християнську історіософію та моральну концепцію, центром якої є розрізнення двох «градів» – граду Божого (civitas Dei) та граду земного (civitas terrena), що постають не як географічні чи політичні спільноти, а як дві духовно-моральні орієнтації, сформовані різними видами любові: любов'ю до Бога аж до забуття себе (amor Dei usque ad contemptum sui) та любов'ю до себе аж до зневаги Бога (amor sui usque ad contemptum Dei). Історія людства тлумачиться тут як драматичне переплетення цих двох спільнот у межах провиденційного Божого плану, а справжня *справедливість* можлива лише там, де визнається верховенство Бога. Оскільки без цього держава перетворюється на «велику розбійницьку зграю» (magna latrocinium). Етична концепція твору ґрунтується на переосмисленні античної традиції в світлі християнської теології благодаті, де *чеснота* є впорядкуванням любові (ordo amoris) відповідно до ієрархії буття. А. поєднує платонічну метафізику з біблійним одкровенням, формуючи вчення про *мораль* як спрямованість волі до вищого *блага* – Бога, та закладає підвалини середньовічної політичної теології, у якій земна держава має відносну цінність, тоді як остаточна мета людщини лежить у трансцендентному порядку спасіння.

ПРОВИНА – моральна та юридична категорія, що виражає усвідомлене чи недбале

порушення *норми* та пов'язує діяння з внутрішнім ставленням суб'єкта до його наслідків (*пор. СУМЛІННЯ*). У кримінальному праві *П.* є необхідною умовою відповідальності та може проявлятися у формі умислу й необережності. В етичному ж вимірі вона передбачає здатність особи до саморефлексії, визнання порушення та готовність прийняти наслідки. Категорія *П.-ни* пов'язана з поняттями *відповідальності, каяття* та *відплати* й виконує функцію морального осмислення *свободи*: лише той, хто здатен діяти інакше, може бути визнаний винним.

ПРОВИНА КОЛЕКТИВНА – поняття, що позначає приписування моральної чи політичної *відповідальності* певній групі – нації, народу, організації, спільноті – за дії, вчинені її представниками чи від її імені, навіть якщо не всі члени цієї групи брали безпосередню участь у *правопорушенні*. Проблема *П.К.* особливо загострилася після Другої світової війни у зв'язку з осмисленням злочинів *нацизму* та була концептуально проаналізована *К. Ясперсом*, який розрізняв кримінальну, політичну, моральну та метафізичну провину, наголошуючи на тому, що кримінальна – завжди індивідуальна, тоді як політична відповідальність може мати колективний вимір. Сучасні дослідники розмежовують *П.К.* і колективну відповідальність, оскільки провина передбачає індивідуальну вину та *свободу волі*, тоді як відповідальність може означати обов'язок спільноти визнавати історичну причетність до несправедливих структур, сприяти відшкодуванню збитків і підтримувати політику пам'яті. Критики концепції застерігають від небезпеки колективного покарання та стигматизації, натомість прихильники підкреслюють її значення для моральної реконструкції суспільства після масових злочинів.

ПРОЗОРИТЬ – нормативний принцип організації публічної влади й управління, який передбачає відкритість процедур ухвалення рішень, доступність суспільно значущої інформації та можливість зовнішнього контролю з боку громадян, медіа, інституцій громадянського суспільства, і який розглядається як передумова *підзвітності, довіри та легітимності* демократичних інститутів. Вона включає право на доступ до публічної інформації, відкритість бюджетних процесів, обґрунтованість адміністративних рішень і пояснюваність політик. Однак не є абсолютною цінністю, оскільки її межі визначаються необхідністю захисту *приватності, персональних даних і безпеки*.

ПРОКЛЯТТЯ РОЗУМУ (англ. curse of knowledge) – когнітивне упередження, що полягає в труднощі уявити стан незнання після набуття певної інформації, внаслідок чого людина схильна переоцінювати очевидність власних знань для інших. Цей феномен досліджується у психології мислення, поведінковій економіці й етиці комунікації, оскільки впливає на моральну відповідальність у ситуаціях пояснення, навчання чи прийняття рішень. Поняття було введено в економічній теорії інформації дослідниками К. Камерером, Дж. Левенштайном і М. Вебером, які показали, що люди, володіючи інформацією, несвідомо припускають, що інші знають приблизно те саме. У моральному вимірі це викривлення може спричинити несправедливі оцінки чужих дій або помилок, оскільки судження про поведінку інших формуються з позиції знання, недоступного їм у момент ухвалення рішення. Подібні ефекти також досліджував Д. Канеман у межах теорії евристики та когнітивних упереджень, де показано, що людське мислення систематично схильне до помилок оцінки.

ПРОНАТАЛІЗМ – соціально-політична доктрина чи державна політика, спрямована на заохочення народжуваності та підтримку зростання населення як позитивної суспільної мети, що може реалізовуватися через фінансові стимули, податкові пільги, розвиток сімейної інфраструктури, нормативний дискурс, який підкреслює моральну цінність батьківства і материнства. Мотивами *П.-му* виступають демографічні виклики (старіння населення, депопуляція), економічні інтереси (підтримка трудового потенціалу) чи національно-культурні міркування. Однак етичні дебати довкола нього стосуються ризику інструменталізації репродуктивної функції людини, можливого тиску на репродуктивну автономію та гендерної нерівності. У філософії відтворення населення питання *П.-му* пов'язується з дискусіями про моральні підстави народження дітей і межі державного втручання в приватне життя.

ПРОПАГАНДА – цілеспрямована систематична діяльність із формування переконань, установок і моделей поведінки аудиторії з метою досягнення політичних, *ідеологічних* або воєнних цілей. Здійснюється шляхом селективного подання інформації, емоційної апеляції, спрощення складних питань або *маніпулятивного* фреймінгу (див. **ЕФЕКТ ФРЕЙМІНГУ**). На відміну від нейтральної інформативної комунікації, *П.* прагне не стільки інформувати, скільки мобілізувати, часто – підриваючи автономію критичного мислення адресата. У XX ст. вона асоціювалася передусім із *тоталітарними* режимами. Однак у сучасному цифровому середовищі набуває нових форм через соціальні мережі, алгоритмічну персоналізацію й інформаційні кампанії, що поєднують правдиві та викривлені дані.

ПРОПОВІДЬ НАГІРНА – компеляція учення Ісуса Христа, викладена єдиним загальноприйнятим текстом у Євангелії від Матвія [39, р. 8-17]. Становить нормативне ядро християнської моралі та радикалізує біблійний закон через внутрішню інтенсифікацію вимог. Центральними для *П.-ді е т. зв. Блаженства* (μακάριου) – проголошення блаженними вбогих духом, лагідних, милостивих, миротворців тощо, що переорієнтують моральну оцінку із зовнішнього успіху на стан серця (*пор. КОРДОЦЕНТРИЗМ*). Оригінальним принципом є також перевищення праведності книжників через внутрішню чистоту наміру, оскільки *зріх* розглядається і дієво, і як *намір* або *бажання* (напр., *знів* як зародок убивства, пожадання як форма *перелобу*). Етична визначальність *П.-ді* для європейського світу полягає у вимозі безумовної *любві* до ворогів (*ἀγαπάτε τοὺς ἐχθρούς*) і наслідування досконалості Отця небесного, що формує ідеал моральної досконалості (*τέλειος*) як повноти любові. У ній «золоте правило» – чинити іншим те, чого бажаєш собі – подається як узагальнення Закону-Тори (תורה) і Пророків (נביאים). Але водночас Ісус не скасовує Закон юдеїв, а «утверджує» його, надаючи йому есхатологічної глибини.

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ВТРУЧАННЯ – юридичний і моральний критерій оцінки допустимості обмеження прав і свобод особи, відповідно до якого будь-яке втручання держави чи іншого носія публічної влади має бути виправданим для досягнення легітимної мети, необхідним – тобто таким, що не має менш обтяжливої альтернативи, та співмірним за масштабом завданої *шкоди* порівняно з очікуваною суспільною користю (*пор. ТАЛІОН*).

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ У ВІЙНІ – принцип *етики війни* та міжнародного *гуманітарного права*, відповідно до якого *шкода*, завдана цивільному населенню чи цивільним об'єктам під час воєнних дій, не повинна бути надмірною щодо конкретної та безпосередньої військової переваги, яку планують отримати. Цей критерій є складовою доктрини *справедливої війни* та закріплений у Додатковому протоколі № 1 до *Женевських конвенцій*, вимагаючи від командирів здійснювати попередню оцінку співмірності наслідків атаки. Філософське осмислення принципу *П.В.* пов'язане з аналізом моральної допустимості побічної шкоди (доктрина *побічного ефекту*), проблемою невизначеності військових прогнозів і ризиком інструменталізації цивільних як «побічних втрат». У сучасних конфліктах, з огляду на асиметричні війни та застосування високоточної зброї, питання *П.В.* набуває особливої гостроти, оскільки межа між військовою необхідністю та надмірною шкодою часто є предметом міжнародних розслідувань і судових оцінок.

ПРОТАГОР (480-410-ті до н.е) – давньогрецький філософ із Абдер, один із найвідоміших представників інтелектуального руху *софістики*. Сформулював тезу «людина є мірою всіх речей» (*πάντων μέτρον ἀνθρώπου ἐστίν*), що інтерпретується як епістемологічний і *моральний релятивізм*, згідно з яким істина та *цінності* залежать від людського сприйняття та соціального контексту. Це була одна із рис антропологічного повороту у філософії, довершеного *Сократом*. *П.* навчав мистецтва риторики й аргументації, наголошуючи на практичній ефективності переконання у політичному житті полісу. Його позиція щодо богів («про богів я не можу знати ні того, що вони існують, ні того, що їх немає») свідчить про ранній

агностицизм. Критика *П.-а* з боку *Платона* у діалозі «Теетет» зводилася до самоспростування релятивізму. Однак вплив софіста полягає у підкресленні історичної та мовної зумовленості знання, що стало передумовою пізніших дискусій про соціальну природу істини та *моральних норм* (див. **КОНТЕКСТУАЛІЗМ**).

ПРОФАНАЦІЯ – дія чи процес знецінення, осквернення, виведення сакрального у площину буденного, що супроводжується втратою первісного нормативного статусу предмета, символу, змісту чи практики. Синоніми: популяризація (інколи), спрощення.

ПРОЩЕННЯ – моральний акт і внутрішній процес, у межах якого особа добровільно відмовляється від *почуття гніву*, помсти, тривалого осуду чи ворожості щодо кривдника, не заперечуючи факту завданої *шкоди*, але переосмислюючи її у світлі *примирення, співчуття* та прагнення відновити моральний порядок. *П.* відрізняється від виправдання, яке заперечує *провину, амністії* (юридичного акту) та забуття (психологічного витіснення), оскільки передбачає визнання *несправедливості* та збереження моральної оцінки. У релігійних традиціях, перш за все – християнській, *П.* пов'язується з *милосердям і покаванням*, а в сучасній етиці та політичній філософії – з практиками *постконфліктного правосуддя та відновного підходу до відповідальності*. Проблемні диспути щодо *П.* зосереджені на питанні його умовності («чи можливе воно без каяття винного?») та його меж у випадках радикального *зла*.

ПСИХОЛОГІЯ МОРАЛЬНА – міждисциплінарна галузь дослідження, що вивчає психологічні механізми формування *мо-*

ральних суджень, емоцій і поведінки, поєднуючи підходи когнітивної та соціальної психології, нейронаук і філософської *етики*. Аналізує роль *інтуїції, емпатії, почуття справедливості, сорому та провини* у прийнятті моральних рішень, а також досліджує розвиток *моральної свідомості* в онтогенезі, зокрема – теорії моральних стадій, механізми моральної раціоналізації та вплив соціального контексту.

ПУРАНИ – великий корпус пізніх релігійно-міфологічних текстів (IV-XVI ст.), що сформувалися у межах *індуїстської* традиції та містять космогонічні міфи, генеалогії богів і царів, ритуальні приписи й етичні настанови. *П.* розвивали концепції дгарми, карми та бхакті, поєднуючи міфологічну оповідь із нормативними регулюваннями соціальних і *моральних обов'язків*. Їхній вплив на етичну культуру індуїзму полягає у популяризації ідеї морального порядку, що пронизує космос і суспільство. На відміну від *Вед, П.* орієнтовані на ширшу аудиторію та містять конкретизовані зразки *чеснот*, моделей правління та принципів побожності.

ПУРИТАНІЗМ (ПУРИТАНСТВО) *знев.* – означення показної, *формалізованої* та часто *лицемірної* демонстрації моральної бездоганності чи релігійної ревності, що прикриває прагнення соціального контролю або символічної переваги. Історично *П.* був англійським протестантським рухом XVI-XVII ст. *аскетичного* спрямування.

П'ЯТЬ ОБОВ'ЯЗКІВ МУСУЛЬМАНИНА (П'ЯТЬ СТОВПІВ ІСЛАМУ) – основоположні релігійно-моральні приписи *ісламу*, що визначають практичну сторону віри й обов'язкові для кожного повнолітнього мусульманина. Включають: 1) шахаду –

сповідання віри («Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – посланець Його»); 2) салях – п'ятиразову щоденну молитву; 3) закат – обов'язкову милостиню на користь нужден-

них; 4) саум – піст у місяць Рамадан; 5) хадж – паломництво до Мекки хоча би раз у житті за наявності можливості.

Р

РАСИЗМ – *ідеологія* та система практик, що ґрунтуються на переконанні про природну нерівність людських рас і виправдовують *дискримінацію*, сегрегацію чи *насильство* щодо певних груп за расовою ознакою. Сучасна наука відкидає біологічні уявлення про расову ієрархію, проте *Р.* функціонує як соціально сконструйована форма *упередження*, яке може мати інституційний і структурний характер. У *моральній філософії* він розглядається як порушення принципів рівної *гідності* та недискримінації, закріплених у міжнародному праві, зокрема – в документах ООН. Етична критика *Р.-му* спирається на *універсалізм* прав людини, теорії *справедливості* та концепцію моральної рівності, підкреслюючи, що приписування колективних негативних якостей на підставі походження руйнує засади *автономії* та взаємної *поваги*.

РАШИЗМ – неологізм і публічно-політичний термін, що використовується для опису *ідеологічної* конфігурації сучасного російського *авторитаризму*, яка поєднує елементи *імперіалізму*, етноцентризму, культу державної сили, *мілітаризму* та заперечення універсальної цінності людських прав. *Р.* не розглядається як формалізована доктрина. Проте описаний як практична ідеологія, що нормалізує *насильство*, *дегуманізацію* інших держав, дисидентів, політичних супротивників і колективну безвідповідальність через апеляцію до історичної місії, цивілізаційної винятковості Росії чи її безпеки. Його моральна структура характеризується інверсією *цінностей*, у якій *агресія* подається як захист, *репресії* – як *порядок*, а

знищення – як необхідність, що робить *Р.* предметом етичної критики в категоріях *тоталітаризму*, *пропаганди* та моральної корупції публічної свідомості.

РЕАБІЛІТАЦІЯ – процес відновлення соціального, правового чи морального статусу особи після *покарання*, хвороби, травми, політичних переслідувань, який поєднує юридичні, психологічні та соціальні механізми повернення до повноцінної участі в спільноті. У кримінально-правовій етиці *Р.* виступає альтернативою суто каральному підходу, орієнтуючи систему покарання на ресоціалізацію та зменшення рецидиву.

РЕАКЦІЯ ЕТИЧНА – усвідомлена оцінна відповідь *суб'єкта* на морально значущу ситуацію, яка може проявлятися у формі *осуду*, *схвалення*, *обурення*, *снівчуття*, почуття *провини* тощо та передбачає залучення як когнітивних, так і емоційних компонентів.

РЕАЛІЗМ МОРАЛЬНИЙ – *метаетична* позиція, згідно з якою моральні твердження можуть бути істинними чи хибними незалежно від індивідуальних переконань або культурних уподобань, а моральні факти чи властивості мають об'єктивний статус. На відміну від *морального релятивізму* й емотивізму, *Р.М.* стверджує, що *моральні судження* відображають реальні нормативні аспекти світу, хоча триває дискусія щодо їхньої онтологічної природи та способу пізнання. Ця позиція підкріплює претензію на *універсальність* людських прав і можливість раціональної критики несправедливих прак-

тик, оскільки визнає, що моральна оцінка не зводиться до суб'єктивних смаків або соціальних конвенцій.

РЕВІЗИОНІЗМ ЕТИЧНИЙ – напрям у *нормативній* і *метаетичній* думці, що ставить під сумнів усталені моральні інтуїції та загальноприйняті принципи, пропонуючи їхній перегляд або радикальне уточнення у світлі раціональної аргументації, нових емпіричних даних та змінених соціальних умов. Може проявлятися у критиці традиційних уявлень про *відповідальність*, *свободу волі*, *покарання* чи *справедливість* і нерідко пов'язаний із прагненням узгодити моральну теорію з досягненнями наук про людину. Він виконує функцію самокорекції нормативних систем, нагадуючи, що моральні переконання не є недоторканими, проте водночас порушує питання про межі допустимого перегляду, щоб уникнути релятивістського розчинення *норм* (див. **ПРОТАГОР**).

РЕДУКЦІЯ – методологічний принцип пояснення складних явищ через зведення їх до простіших або більш фундаментальних компонентів. В *етиці* представлений у спробах звести моральні властивості до природних, психологічних або соціальних фактів.

РЕДФЛЕГ (РЕДФЛАГ) *молод. слнг.* – негативна ознака, поганий знак.

РЕЛЯТИВІЗМ ЕТИЧНИЙ – *мета-етична* позиція, згідно з якою *моральні норми* й *оцінки* залежать від культурного, історичного чи індивідуального *контексту* та не мають *універсальної* обов'язковості. Розрізняють культурний та індивідуальний *Р.Е.*, обидва з яких заперечують існування загальнозначущих моральних істин. У нормативному вимірі ця позиція стимулює *толерантність* і увагу до різноманіття *традицій*. Однак і створює труднощі для критики практик, що порушують права людини,

оскільки ставить під сумнів можливість апеляції до надкультурних стандартів *справедливості*. Протиборство між *Р.М.* і *моральним реалізмом* є «ввічливим» у метаетиці.

РЕПРЕСІЇ – систематичні дії державної або іншої інституційної влади, спрямовані на придушення реальної чи уявної опозиції шляхом *насильства*, обмеження прав, переслідування, ізоляції, знищення осіб і груп. *Р.* є формою інституціоналізованого *зла*, оскільки поєднують *примус* із моральною *дегуманізацією* жертв, які позбавляються статусу *моральних агентів* і редукуються до «загрози», «ворогів» або «відхилень».

РЕСЕНТИМЕНТ (*фр.* *ressentiment* «озлоблення») – поняття, введене у філософський обіг *Ф. Ніцше* для позначення прихованої, тривалої *образи* та *заздрості*, що трансформується у моральне переоцінювання *цінностей*, коли безсилля чи *фрустрація* суб'єкта породжують заперечення та моральне засудження того, чого він не може досягти.

РЕФЛЕКСІЯ ЕТИЧНА – усвідомлена інтелектуальна та моральна діяльність, спрямована на аналіз власних і чужих дій, *мотивів*, *норм* і *ціннісних* підстав з метою оцінки їхньої моральної виправданості, *меж відповідальності* та можливих альтернатив. При цьому *Р.Е.* не зводиться до спонтанного *морального почуття* чи інтуїтивного судження, бо передбачає дистанціювання від безпосереднього досвіду, критичне мислення та готовність переглядати усталені переконання. У філософській традиції вона постає як ключовий механізм моральної автономії суб'єкта, а в прикладних галузях – як необхідна умова прийняття відповідальних рішень у ситуаціях моральної невизначеності, *конфлікту цінностей* або інституційного тиску, особливо – в науці, медицині, праві, технологіях та публічному управлінні.

РЕФРЕЙМІНГ (англ. reframing «переміщення») – когнітивно-психологічна та комунікативна техніка, що полягає у зміні інтерпретаційної рамки (frame) сприйняття ситуації з метою надання їй нового значення без зміни фактичних обставин.

РИГОРИЗМ ЕТИЧНИЙ – позиція в *нормативній етиці*, що наполягає на безумовному, суворому дотриманні моральних норм незалежно від наслідків або *контексту*, виходячи з переконання, що відступ від принципу підриває саму можливість морального порядку.

РИЗИК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ – загроза, здатна спричинити знищення людства чи незворотно обмежити його майбутній потенціал, включно з глобальними катастрофами природного й антропогенного характеру, такими як ядерна війна, неконтрольований розвиток технологій, кліматичний колапс etc. Концепт активно розробляється у філософії майбутнього й етиці відповідальності, зокрема – у працях Н. Бострома, та порушує питання *міжпоколінної справедливості* та морального статусу майбутніх людей. У нормативному сенсі *Р.Е.* вимагає превентивного мислення, глобальної кооперації та принципу обережності, оскільки масштаби потенційної *шкоди* виходять за межі традиційних моделей оцінки ризику і ставлять під сумнів короткострокові інтереси як морально достатню підставу для політичних рішень.

РИЗИК МОРАЛЬНИЙ – ситуація, в якій наявність гарантій, страхування чи зовнішнього захисту знижує індивідуальну відповідальність і стимулює поведінку, що підвищує ймовірність *шкоди*, оскільки негативні наслідки частково перекладаються на інших.

РИЗИК ПРИПУСТИМИЙ – нормативна категорія, що позначає рівень небезпеки, який визнається соціально та морально допустимим за умови дотримання принципів необхідності, *пропорційності* й *інформованої згоди*. У *біоетиці*, *техноетиці* та політичній філософії питання *Р.П.* перетинається з балансуванням між *користю* і потенційною шкодою, особливо – в умовах невизначеності.

РИЗОМА (фр. rhizome «коріння») – концепт, запропонований *Ж. Дельозом* і *Ф. Гваттарі* у праці «Тисяча плато», що описує нелінійну, мережеву модель організації знання, культури та соціальних зв'язків, на протигагу ієрархічній «деревоподібній» структурі. Характеризується множинністю входів, відсутністю центру та можливістю нескінченного розгалуження, що в етичному та політичному дискурсі інтерпретується як модель *плюралістичної*, децентралізованої взаємодії *суб'єктів*. Цей підхід підкреслює контингентність *норм* і взаємопов'язаність практик, стимулюючи критичне переосмислення авторитарних структур влади та монологічних систем істини. Хоча водночас ставить питання про збереження нормативної стабільності в умовах радикальної множинності.

РИТОРИКА – 1) мистецтво красивого мовлення. 2) *Маніпулятивне* мовлення, спрямоване на створення переконливого ефекту за допомогою прикрашання, емоційних апеляцій (*див.* **ПОСТПРАВДА**), підміни понять і *софістичних* прийомів.

РІВНІСТЬ МОЖЛИВОСТЕЙ – нормативний принцип *політичної* та *соціальної філософії*, відповідно до якого всі індивіди повинні мати однаковий доступ до базових інститутів, ресурсів і процедур незалежно від соціального походження, статі, етнічності й інших несуттєвих характеристик. То-

ді як відмінності в кінцевих результатах вважаються легітимними за умови чесності стартових умов. У *ліберальній* теорії справедливості, зокрема – у концепції *Дж. Ролза*, *Р.М.* поєднується з вимогою забезпечення базових свобод і мінімізації несправедливих структурних бар'єрів. Критичні підходи наголошують, що формальна рівність без реальних інституційних гарантій не усуває соціальних нерівностей насправді, тому потребує компенсаторних механізмів, спрямованих на нейтралізацію історично зумовлених привілеїв (*див. ДИСКРИМІНАЦІЯ ПОЗИТИВНА*).

РОЗВИТОК СТАЛИЙ – концепція глобальної політики й *етики відповідальності*, що означає такий тип економічного, соціального й екологічного розвитку, який задовольняє потреби теперішнього покоління без підриву можливостей майбутніх задовольняти свої власні.

РОЗКАЯННЯ (ПОКАЯННЯ) – морально-релігійний акт визнання власної *провини*, що поєднує усвідомлення скоєного *зла*, внутрішній *жаль* та готовність до виправлення чи відшкодування, і який у різних традиціях має як індивідуальний, так і суспільний вимір. У християнській теології *Р.* пов'язується з радикальною зміною мислення і життя (*μετάνοια*), а в етиці – з відновленням порушеного морального порядку. Філософськи воно розглядається як форма *моральної рефлексії*, що підтверджує *автономію* суб'єкта та його здатність до самокорекції. Відрізняється від страху покарання тим, що має внутрішню, а не зовнішню мотивацію. У сучасних теоріях *відповідальності* та *перехідного правосуддя* *Р.* може виступати умовою *примирення*. Однак постає питання його автентичності та меж публічного визнання. Етично воно засвідчує, що моральна особистість не є статичною, ос-

кільки здатна до переосмислення та морального відновлення.

РОЗПОДІЛ РЕСУРСІВ – поняття *соціальної* та *політичної етики*, що означає процес і принципи розподілу матеріальних *благ*, можливостей, доходів, влади, соціальних позицій у межах суспільства. У теоріях справедливості воно набуває нормативного характеру, оскільки питання стоїть і про фактичний стан, і про морально виправдані критерії розподілу – рівність, заслугу, *потребу* й ефективність. Класичні погляди на *Р.Р.-ів* базуються на ліберальній концепції справедливості, *утилітаризмі* й марксистській критиці приватної власності, а сучасні дебати також включають проблеми глобальної нерівності та перерозподілу на наднаціональному рівні.

РОЗРИВ ЦИФРОВИЙ – *структурна нерівність* у доступі до цифрових технологій, *Інтернету* та цифрових навичок, яка відтворює чи поглиблює соціально-економічні відмінності між країнами, регіонами та групами населення. Первинно термін описував різницю в технічному доступі до Мережі, однак сучасні дослідження підкреслюють також і якість підключення, рівень цифрової грамотності та здатність використовувати технології для освіти, праці й громадянської участі. *Р.Ц.* з точки зору етики ставить питання про рівність можливостей у суспільстві знань і про нові форми *виключення*, коли відсутність доступу означає фактичну *маргіналізацію*.

РОЛЗ (РОУЛЗ), ДЖОН (1921-2002) – американський політичний філософ, автор теорії *справедливості* як *чесності*, що стала однією з найвпливовіших концепцій нормативної політичної філософії ХХ ст. У своїй головній праці «Теорія справедливості» він запропонував модель первісної позиції та

завіси незнання як уявного експерименту, що дозволяє сформулювати справедливі принципи суспільного устрою без *упереджень* щодо власного статусу. *Р.* обґрунтував два принципи справедливості: 1) принцип рівних базових свобод і т. зв. 2) принцип різності, що допускає соціально-економічні нерівності лише за умови їхньої вигоди для найменш забезпечених. У подальших працях, зокрема – у «Політичному лібералізмі», він розвинув ідею публічного розуму та плюралізму переконань у демократичному суспільстві. Його концепція поєднує повагу до автономії особи з вимогою інституційної справедливості, роблячи акцент на *моральній легітимності* політичного порядку, окрім його ефективності.

РОТТЕРДАМСЬКИЙ, ЕРАЗМ (1466-1536) – нідерландський гуманіст, богослов і філолог епохи Відродження, один із провідних представників християнського *гуманізму*, який поєднав ренесансну увагу до античної спадщини з програмою морального оновлення *Церкви*. Критикував *формалізм*, схоластичну *казуїстику* і церковні зловживання, наполягаючи на внутрішній поборності, моральній освіті та поверненні до євангельської простоти (пор. **ВИШЕНСЬКИЙ**). У полеміці з М. Лютером *Р.Е.* відстоював *свободу волі* проти жорсткого *детермінізму*, підкреслюючи моральну відповідальність людини за власний вибір. Його етична позиція ґрунтується на переконанні, що істинне християнство полягає не у зовнішніх обрядах, а у формуванні характеру, поміркованості, розумності та *милосердя*. А отже *моральність* має бути внутрішньо за своєю, а не нав'язаною. У політичному вимірі виступав проти релігійного *фанатизму* та *насильства*, закладаючи підвалини європейської традиції *толерантності*. Головні

етичні твори: «Діатриба», «Похвала Глупоті», «Домашні бесіди».

РУДИМЕНТ ЕТИЧНИЙ – умовне позначення *моральної норми*, уявлення, практики, що зберігається в культурі чи інститутах, втративши первісну функціональність або обґрунтування. Він продовжує впливати на поведінку й оцінки [102]. Аналогічно до біологічного рудименту, *Р.Е.* є пережитком попередніх історичних умов, який може набувати символічного значення чи підтримувати соціальну інерцію. У *нормативній етиці* його проблема постає як питання про критичну *ревізію* традиції, адже не всі історично успадковані норми зберігають моральну виправданість у змінених соціальних контекстах.

РУССО, ЖАН-ЖАК (1712-1778) – французький філософ доби Просвітництва, чия політична, педагогічна та моральна думка суттєво вплинула на модерні концепції свободи, рівності та громадянської добрості. У «*Суспільному договорі*» він сформулював ідею загальної волі як вираження спільного інтересу, що має нормативну перевагу над приватними інтересами, тим самим пов'язуючи легітимність влади з моральною участю громадян у законодавстві (пряма *демократія*, референдум). У «Роздумах про нерівність» *Р.* розрізнив природну та соціальну нерівність, вбачаючи джерело *моральної деградації* у приватній власності та соціальній конкуренції. Він наголошує на самодостатності та *співчутті* як основі *добродесності*, протиставляючи їх корумпованості цивілізації. І водночас концепція загальної волі породила дискусії про ризик колективістського тиску на *індивіда*, що робить спадщину *Р.* неоднозначною в контексті сучасної політичної етики і вразливою для критики *етатистських* і анархічних спрямувань.

С

STATUS QUO (лат. «як усталено», «як прийнято») – наявний насьогодні, прийнятий етичний і правовий порядок.

STATUS QUO ANTE (лат. ante «раніше») – попередній правовий та етичний порядок, уже недійсний.

САБЖ (від англ. subject «тема») *молод. слнг.* – тема обговорення, *дискурс.*

САД, ДОНАСЬЕН АЛЬФОНС ФРАНСУА (МАРКІЗ ДЕ САД, 1740-1814) – французький письменник і радикальний мислитель просвітницького матеріалізму; апологет *лібертинажу*. Його твори поєднують літературну провокацію з філософською критикою *моралі*, релігії та соціальних інститутів. У трилогії «Жюстіна, чи Страждання добродійності» він розробляє крайній натуралізм, де природа постає байдужою до людських моральних категорій, а індивідуальне *бажання* проголошується єдиним критерієм дії. Відповідно С. виправдовує *насильство* як прояв природної сили. Етично його спадщина є серйозним викликом для *нормативної* традиції, оскільки демонструє можливість логічно послідовного, але морально неприйняттого *індивідуалізму*.

САДИЗМ – поняття, що походить від імені *Д. де Сада* і означає отримання *задоволення* від заподіяння іншому фізичного чи психічного *болю*, *приниження*, *страждання*.

САДО-МАЗОХІЗМ – поєднання *садистичних* і *мазохістичних* рис в одній людині одночасно чи почергово.

САМОДОГЛЯД – практика свідомого піклування про власне фізичне, психічне, моральне *благополуччя*, що в сучасному *дискурсі* охоплює як індивідуальні техніки *турботи* про себе, так і нормативну вимогу збереження здатності до відповідального життя.

САМОКРИТИКА – здатність особи рефлексивно оцінювати власні вчинки, мотиви, переконання, визнаючи помилки й обмеження, що становить ключовий елемент моральної зрілості. У *нормативній етиці* С. невіддільна від ідей автономії та відповідальності, адже передбачає внутрішній моральний суд, який не залежить лише від зовнішніх санкцій. У традиції *практичної філософії* вона розглядається як умова морального вдосконалення, оскільки дозволяє коригувати поведінку відповідно до раціонально прийнятих принципів. Але надмірна чи нав'язана С. може перетворюватися на інструмент соціального контролю, коли індивід інтеріоризує (сприймає) репресивні норми – тому часто говорять про здорову *С.-ку*. Етично вона виявляє здатність особи бути суб'єктом морального розвитку, окрім як об'єктом норм.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ – процес внутрішнього контролю поведінки, *емоцій* і рішень відповідно до прийнятих *норм*, цілей і принципів, що поєднує психологічний механізм *самоконтролю* з етичним виміром *відповідальності*.

САРКАЗМ – різновид гумору, що характеризується різкістю, колючістю та навмисним висміюванням із відтінком глу-

зування. На відміну від нейтральної чи доброзичливої *іронії*, *С.* спрямований на приниження та болісне підкреслення недоліків.

САТР, ЖАН-ПОЛЬ (1905-1980) – французький філософ-екзистенціаліст, письменник і публічний інтелектуал, лауреат Нобелівської премії з літератури, від якої відмовився. У працях «Буття та ніщо» й «Екзистенціалізм – це гуманізм» розвинув концепцію радикальної свободи як фундаментальної характеристики людського існування. Стверджував, що існування (existence) переує сутності (essentia), тобто людина не має наперед заданої природи та формує себе через вибір, що робить її повністю відповідальною за власні дії. У його етиці *свобода* не є привілеєм, а присудом, тягарем, оскільки кожне рішення проєктує образ людини взагалі та в очах інших, тим самим надаючи індивідуальному вибору універсального виміру і перетворюючи співжиття на пекло (l'enfer c'est les autres). У цьому контексті описується *С.-ом* і поняття «поганої віри» як приречена на провал спроба втечі від свободи шляхом самообману та підпорядкування ролям (*пор.* **ФРОММ**). У політичному плані *С.* поєднував екзистенціалізм із *марксистською* критикою *відчуження*, прагнучи поєднати індивідуальну свободу з історичною *відповідальністю*. Його *моральна філософія* радикалізує ідею *автономії*, відкриваючи проблему меж свободи в умовах соціальних структур.

САТИРА – художньо-публіцистичний жанр, спрямований на критичне осмислення соціальних, політичних або моральних *вад* через гумор, гіперболу, алегорію та *гротеск*. На відміну від *сарказму*, що часто має особистісний характер, *С.* здебільшого орієнтована на ширші суспільні явища. Етично

вона виконує функцію соціального дзеркала, викриваючи абсурдність або аморальність практик *влади* та суспільства. Її моральна легітимність залежить від балансу між свободою художнього висловлення та повагою до людської *гідності*. У *демократичних* суспільствах *С.* постає як індикатор *свободи слова*.

СВІТСЬКИЙ – характеристика явищ, інституцій або способу життя, що не мають безпосереднього релігійного підґрунтя та функціонують у межах автономного суспільного порядку. У політико-правовому значенні *С.* означає відокремлення держави від церковних структур (*див.* **СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ**) і нейтральність влади щодо конфесій, що створює простір для свободи совісті та плюралізму. *С.* підхід до моралі передбачає обґрунтування норм через раціональну аргументацію, публічний розум і універсальні принципи, а не через авторитет божественного одкровення.

СВОБОДА ВОЛІ – властивість *особистості* вільно обирати між альтернативними діями, не будучи повністю визначеною зовнішніми чи внутрішніми чинниками, що є передумовою моральної відповідальності. Концепція *С.В.* розглядається у зв'язку з автономією як умова для етичного вибору, де моральні оцінки вчинків припускають, що *агент* міг учинити по-іншому. Ключова категорія *екзистенційної* філософії, особливо – у вченні *Ж.-П. Сартра*, де вона сприймається як вирок. Водночас, багато вчених і філософів це поняття заперечують, не відкидаючи свідомості як такої (у сенсі епіфеномену, фантазми), чи намагаються знайти *діалектичний* баланс між *С.В.* (індетермінізмом) і *детермінізмом*. Детерміністичні концепції, такі як у *Т. Гоббса*, приймають положення про те, що відповідальність настає

навіть без об'єктивної *С.В. індивіда*, тобто виходять із *прагматико-утилітаристського* принципу *користі* чи *шкоди* вчинку для суспільства як цілого. У далекосхідних культурах *С.В.* і досі не є виправданням перед порушенням прийнятих звичаїв, як і зовнішні обставини.

СВОБОДА СЛОВА – право особи вільно висловлювати погляди, поширювати інформацію та брати участь у публічній дискусії без необґрунтованого втручання держави, яке в сучасних правових системах закріплене як ключовий елемент *демократичного* порядку. Аргументація *С.С.* у класичному вигляді подана *Дж. С. Мілем* у творі «Про свободу», де захист свободи висловлювань заснований на епістемічній цінності відкритої дискусії й на небезпеці тиранії більшості. Етично *С.С.* є передумовою *автономії*, публічного розуму та відповідального громадянства. Однак не є абсолютною, оскільки може вступати у конфлікт із захистом *гідності, приватності, безпеки* та недопущенням прямої *шкоди*.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – історичний і соціокультурний процес зменшення впливу релігійних інституцій, норм і символів на публічне життя, політику, *право*, що супроводжується диференціацією суспільних сфер і автономізацією науки, освіти та держави.

СЕЛЕКЦІЯ ЗВОРОТНА – соціально-економічний та етичний феномен, за якого у системі відбору чи розподілу перевагу отримують менш компетентні або менш відповідальні актори внаслідок спотворених стимулів, асиметрії інформації й інституційних викривлень, що працює проти якості (*пор. КАКІСТОКРАТІЯ*).

СЕЛФХАРМ (*англ.* self-harm «самоушкодження») – навмисне заподіяння собі фізичної *шкоди* без прямого суїцидального наміру, що в психології розглядається як дезадаптивний спосіб регуляції *емоцій* або вираження внутрішнього *страждання*.

СЕНЕКА, ЛУЦІЙ АННЕЙ (4 до н.е. – 65) – римський стоїчний філософ, державний діяч і наставник імператора Нерона. Його етична спадщина викладена головним чином у «Моральних листах до Луцілія» та трактатах «Про милосердя» і «Про щасливе життя». Сформував практичну версію *стоїчної* моралі, зорієнтовану на внутрішню *свободу* та самовладання. *С.* розглядав *добродішність* як єдине справжнє *благо* та наголошував на тому, що моральна *гідність* не залежить від зовнішніх обставин, а визначається здатністю розуму керувати *пристрастями*. Його концепція *милосердя* правителя поєднує стоїчний раціоналізм із політичною *етикою відповідальності*, підкреслюючи, що влада має бути обмежена моральним самоконтролем. У питанні смерті та самогубства *С.* притримувався позиції, що *гідність* може вимагати добровільного відходу з життя за крайніх обставин – так він і помер.

СЕНТИМЕНТАЛЬНІСТЬ – 1) емоційна установка, що надає почуттям пріоритет над раціональною оцінкою та схильна до гіпер-болізації переживань, особливо – у *моральних судженнях*. 2) У філософії морального сентименталізму, представниками якого були *Д. Г'юм* і *А. Сміт*, моральні оцінки виводяться з *емпатії* та *співчуття*. 3) Однак *С.* у негативному сенсі означає поверхову чутливість, що підміняє глибоке розуміння моральної ситуації емоційною реакцією. Воно може сприяти *гуманізації* суспільства через розвиток співпереживання, але й приз-

водити до моральної інфантилізації, коли складні етичні проблеми редукуються до емоційних імпульсів.

СИМУЛЯКР (лат. simulacrum «подо-ба») – поняття *постмодерної* філософії, що означає знак або образ, який не має референта (означуваного) в реальності й існує як самодостатня копія без оригіналу. Хоча передісторія терміну сягає ще античних міркувань про копію й імітацію у *Платона* та пізніших інтерпретацій у *Ж. Дерріда* та *Ж. Делеза*, систематичної концептуалізації він набув у працях *Ж. Бодріяра*, передусім у книзі – «Симулякри та симуляція» [3], де сучасність описується як стан *гіперреальності*, в якому знаки не просто репрезентують дійсність, а передують їй і програмують її сприйняття. *Б.* виокремлює чотири стадії розвитку образу-*С.-ру*: на першій стадії він відображає саму реальність через подібність символу, на другій – спотворює чи маскує її, як граблі імітують людську руку, на третій – маскує відсутність реальності, створюючи видимість присутності, як напр., згенерована ШІ світлина літаючої тарілки, а на четвертій – стає чистим *С.-ом*, який не має жодного зв'язку з реальністю та функціонує як автономна система знаків. У цій логіці масмедіа, реклама, політичні кампанії та цифрові середовища продукують події, що існують передусім як інформаційні моделі, тоді як їхній реальний вимір стає вторинним або взагалі не перевіряється. У політичному сенсі це означає перетворення політики на спектакль, де образ лідера, сконструйований медіа, витісняє його реальну діяльність, у моральному – ерозію критеріїв істинності та *відповідальності*, адже оцінка подій ґрунтується не на фактичності, а на їхній медійній репрезентації. *С.* тим самим стає ключем до розуміння *пост-*

правди, інформаційних війн і цифрової культури [94].

СИНДРОМ ГОЛОВНОГО ГЕРОЯ – неформальне поняття сучасної культури, що описує схильність *індивіда* сприймати себе як центральну фігуру реальності, інтерпретуючи події крізь призму власної значущості та драматичної *наративності*. Хоча цей термін не є строгим науковим концептом, він пов'язаний із дослідженнями нарцисизму, егоцентризму та *когнітивних викривлень*.

СИНКРЕТИЗМ ЕТИЧНИЙ – не-узгоджене та внутрішньо суперечливе поєднання *моральних норм* і принципів, що походять із різних традицій і не інтегровані в єдину концептуальну рамку. На відміну від *еклектизму*, який прагне раціональної інтеграції, *С.Е.* допускає одночасне апелювання до взаємовиключних підстав, напр. до абсолютності моральних заборон і повної орієнтації на *користь*. На практиці це проявляється як нормативна непослідовність, *подвійні стандарти* чи *ситуативна моральність*.

СИНТОЇЗМ – традиційна релігія Японії, що сформувалася як комплекс автохтонних вірувань, культів предків і шанування камі – духовних сутностей, які населяють природу, предмети й родові спільноти. *С.* не має засновника, канонічного догматичного корпусу чи універсальної етичної системи, а зосереджується на ритуальній чистоті, гармонії з природою та лояльності до спільноти. Але загалом етично він підкреслює цінність гармонії, колективної ідентичності та моральної чистоти.

СІОНІЗМ – політичний і національний рух, що виник наприкінці XIX ст. з метою створення єврейської національної держави на історичній території Ізраїлю, сформульований у модерній політичній формі Т. Герц-

лом. Він поєднує елементи націоналізму, політичного *прагматизму* й історико-релігійної ідентичності, а його реалізація пов'язана зі створенням єврейської держави у 1948 р. *Ідеологічно* він має різні течії – від світського політичного до релігійного та соціалістичного *С.-му*.

СКЕПСИС – філософська установка сумніву щодо можливості досягнення достовірного знання, що в етичному значенні набуває форми утримання від остаточних моральних суджень або вимоги радикального обґрунтування норм.

СКЕПТИЦИЗМ МОРАЛЬНИЙ – напрям у *метаетиці*, що ставить під сумнів об'єктивність або пізнаваність моральних істин, заперечуючи існування незалежних від людських установлень моральних фактів і можливість їхнього достовірного пояснення. Може набувати форми теорії помилки, емотивізму чи радикального агностицизму щодо *цінностей* і протиставляється *моральному реалізму*. *С.М.* загострює проблему нормативної зобов'язувальності, оскільки якщо *моральні судження* не мають об'єктивного статусу, їхня сила ґрунтується лише на соціальних угодах або психологічних реакціях. Але ця позиція стимулює глибший аналіз підстав *моралі* та сприяє розвитку аргументації в етиці, змушуючи теорії *справедливості* й *обов'язку* доводити власні претензії на *універсальність*.

СКОВОРОДА, ГРИГОРІЙ (1722-1794) – український філософ, богослов, поет і педагог барокової доби; мандрівний мислитель, який поєднав біблійну екзегетику, античну спадщину та ранньомодерну *моральну рефлексію* в оригінальну етичну систему. Навчався у Києво-Могилянській Академії, знав латину й грецьку, перебував під

впливом *стоїцизму*, неоплатонізму та патристики, викладав у Харківському колеґіумі, та свідомо відмовився від стабільної церковної кар'єри, обравши життя мандрівного вчителя як практичне втілення власної філософії *свободи*. Центральними для його етики є ідея т. зв. *сродної* праці як відповідності діяльності внутрішній природі конкретної людини та концепція двох натур – видимої та невидимої, зовнішньої та внутрішньої, що відсилає до біблійного, неоплатонічного й гностичного символізму. У своїх діалогах, байках і поезіях він наполягає на тому, що істинна моральність не зводиться до зовнішнього виконання норм, полягаючи насправді у внутрішньому перетворенні, пізнанні себе та набутті «сердечної» мудрості (*див. КОРДОЦЕНТРИЗМ*). Відповідно ж, його антропологія тримається на переконанні, що людина носить у собі «Царство Боже», а тому – свобода означає звільнення від *пристрастей*, *марнославства* та залежності від думки світу, на противагу політичній сваволі. *С.* різко критикує стану ієрархію, гонитву за багатством і кар'єрою, вбачаючи у них джерело морального розладу, але не закликає до соціальної революції, пропонуючи радше внутрішню трансформацію як шлях до гармонії. Його етика має персоналістичний і *екзистенційний* вимір, адже *щастя* мислиться як стан душевної рівноваги, що досягається через вірність власній природі, а не через зовнішні досягнення. Тому *С.* формує своєрідний варіант християнського стоїцизму та містики, де моральний закон не нав'язується ззовні, але відкривається у глибині особистості, а держава та соціальні інституції оцінюються за тим, чи сприяють вони вільному здійсненню «сродності» кожного.

СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ – богословсько-політичний твір мит-

рополита Іларіона XI ст.; один із перших оригінальних текстів давньоруської інтелектуальної традиції, що інтерпретує історію спасіння як перехід від старозавітного закону до новозавітної благодаті [139, с. 34]. Іларіон вибудовує концепцію духовної рівності народів перед Богом і легітимує християнську державність Русі, підкреслюючи моральну місію князівської влади. Також закон розглядається як необхідний, але обмежений регулятор поведінки, тоді як благодать відкриває внутрішню трансформацію людини, переводячи моральність із зовнішнього примусу у внутрішнє переконання [ibid., с. 37 et seq.].

СМІЛИВІСТЬ МОРАЛЬНА – здатність діяти відповідно до моральних переконань попри *страх*, тиск більшості та загрозу втрат, що відрізняє її від фізичної хоробрості. Передбачає готовність публічно захищати принципи *справедливості, гідності* чи правди навіть у ситуації соціальної ізоляції.

СМІХ САРДОНІЧНИЙ – різновид сміху, інколи – передсмертного, що виражає гірку *іронію*, зловтіху чи холодне презирство. На відміну від доброзичливого гумору, має відтінок жорсткості та дистанції. Може слугувати формою протесту та викриття, але й перетворюватися на інструмент *приниження*. Психологічно такий *С.* часто пов'язаний із механізмами захисту та прихованою *агресією*. У літературі характерний для *сатиричних* і трагікомічних творів, де поєднуються розчарування й критичне бачення реальності.

СНОБІЗМ – форма соціальної й моральної зверхності, що виявляється у демонстративному підкресленні власної належності до *beau-monde*’ової культури (ве-

ликосвітської), стилю життя чи смаку та відповідного *знецінненні* інших як менш вартісних.

СОВІСТЬ (СУМЛІННЯ) – внутрішня здатність особи оцінювати власні вчинки як морально *належні* чи *неналежні*, що поєднує раціональний самоосуд і емоційне переживання *провини* чи *схвалення*. У християнській традиції *С.* розуміється як голос Божого закону в людині; у новочасній філософії – як автономна здатність практичного розуму, що виявляється в *категоричному імперативі* [81]. Вона може вступати в суперечність із *позитивним правом*, породжуючи феномен відмови з мотивів переконання. У моральній же психології аналізується як результат інтеріоризації (сприйняття) *норм* і формування здатності до самоконтролю.

СОКРАТ (470-399 до н.е.) – давньогрецький філософ, який завершив радикальний поворот античної думки від космології до *етики*, поставивши в центр філософування питання про *добročесність*, знання та належний спосіб життя. Не залишив писемних творів, а його вчення відоме з діалогів *Платона*, творів Ксенофонта та свідчень Аристофана й *Аристотеля*. Метод *С.-та* полягав у маєвтиці – діалогічному «народженні» істини через іронічне викриття суперечностей у переконаннях співрозмовника. Це мало і логічний, і моральний сенс: показати, що неусвідомлена думка не може бути підставою *добročесної* дії. Його позиція виражена у тезі, що ніхто не чинить *зло* добровільно, а моральне зло є наслідком незнання *добра*; отже – етика невіддільна від пізнання. Звідси випливало його розуміння *чесноти* як знання, а турботи про душу – як головного людського обов'язку. *С.* увів у філософію поняття *моральної автономії*,

адже сам підпорядковувався не зовнішньому авторитету, а внутрішньому *даймонію* (сумлінню), що утримував його від неправедних вчинків. *С.-ве* добровільне прийняття смертного вироку стало практичним втіленням переконання, що *несправедливість* не можна чинити навіть у відповідь на несправедливість. Інколи називається християнином до Христа, тоді як *Сенека* – християнином із язичників.

СОЛДАРНІСТЬ – усвідомлена готовність людей підтримувати одне одного на основі спільності долі, *вразливості* чи *цінностей*. *С.* виходить за межі *співчуття* чи *милосердя*, оскільки передбачає окрім емоційної реакції, практичну *відповідальність* і дію. Розглядається як ключова *чеснота* демократичних суспільств, основа соціальної держави і необхідна умова *глобальної справедливості*. Та тим не менш вона стикається з напруженням між *універсалізмом* і обмеженістю *С.-них* зв'язків лише власною групою.

СОЛПСИЗМ ЕТИЧНИЙ – гранична етико-філософська позиція, згідно з якою лише власна свідомість і власні інтереси *суб'єкта* мають моральну значущість, тоді як моральний статус інших осіб ставиться під сумнів або повністю ігнорується. На відміну від метафізичного *С.-му*, *С.Е.* не обов'язково заперечує існування інших людей, але відмовляє їм у нормативній вагомості, що веде до радикального егоцентризму та моральної ізоляції. У сучасній етиці ця позиція використовується переважно як граничний випадок або редукція, яка дозволяє виявити умови можливості моралі як міжсуб'єктивного простору *відповідальності*, визнання та взаємних зобов'язань. Представником *С.Е.-го* був *М. Штірнер* [56].

СОЛОМОН – біблійний цар Ізраїлю X ст. до н. е., син Давида, відомий як взірць мудрості та справедливого судочинства. У біблійній традиції йому приписуються книги Приповістей, Еклезіаста та Пісня над піснями, хоча авторство сумнівне. Образ *С.-на* як судді, що здатний проникнути в істину морального конфлікту, став архетипом мудрого правителя, який поєднує закон і розсудливість (*пор. ІМА*). Його правління водночас містить застереження щодо небезпеки надмірного багатства та політичних компромісів, що ведуть до духовного відступництва. Він є ідеалом влади, заснованої на мудрості, але також демонструє крихкість моральної стабільності держави, коли правитель відходить від заповіданих норм.

СОРОМ – морально-емоційне переживання, пов'язане з усвідомленням невідповідності власної поведінки соціальним або внутрішнім нормам, що відрізняється від *провини* тим, що стосується окрім учинку ще й самоідентичності. Він виникає в ситуації уявного чи реального погляду «Іншого», який *засуджує*, та відіграє регулятивну функцію в підтриманні моральних стандартів спільноти.

СОФІЗМ – різновид аргументаційної хиби, що полягає у свідомому використанні логічних підмін і двозначностей для виправдання сумнівної позиції. На відміну від випадкової помилки (*див. ПАРАЛОГІЗМ ЕТИЧНИЙ*), *С.* має прагматичну мету переконання, а не пошуку істини, і часто апелює до *емоцій*, авторитету чи вибіркового фактів (вибіркової індукції).

СОФІСТИКА. 1) В античному контексті – інтелектуальний рух V-IV ст. до н. е. в Давній Греції, представники якого (*Протагор*, Горгій, Гіппій) розвивали мис-

тецтво аргументації, риторики та навчання громадян публічному мовленню, наголошуючи на відносності істини (*див. РЕЛЯТИВІЗМ ЕТИЧНИЙ*), умовності законів і залежності переконань від мовних практик. 2) Тому в подальшому суспільно-науковому дискурсі вона набуває переважно негативного забарвлення й означає *маніпулятивне* використання аргументів, логічних помилок (*див. СОФІЗМ*) і мовних стратегій для досягнення переконливості без орієнтації на істину чи моральну обґрунтованість. У сучасній *етиці комунікації С.* розглядається як загроза публічному розуму, *демократії* та *науковій доброчесності*, особливо – в умовах масових медіа та цифрових платформ.

СОФІЯ (*грец.* Софія «мудрість») – поняття релігійної та філософської традиції, що означає божественну мудрість. У різних системах може розумітися як атрибут Бога, космічний принцип або персоніфікована духовна сутність; інколи православними умовно називається «четвертою іпостассю» триєдиного Бога. У *гностичних* ученнях виступає одним із *еонів плероми* і відіграє ключову роль у космогонічному міфі, оскільки її прагнення пізнати трансцендентне джерело буття призводить до порушення гармонії та виникнення нижчих рівнів реальності (*матерії-Ахамот*) і *деміурга*. І водночас, вона описана як посередниця між духовним світом і людством, оскільки втілилася в едемського зм'я, щоби навчити людей розуміти своє духовне походження. У біблійній та християнській традиції *С.* означає передусім «Божу премудрість», яка в старозавітних текстах (*Соломонові Притчі* та *Премудрість*) постає персоніфіковано силою, присутньою при створенні світу і пов'язаною з божественним порядком космосу (*пор. МААТ*). У подальшому богослов'ї могла глу-

мачитися як прояв божественного розуму чи символ гармонії між Богом і творінням.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЕТИЧНА – процес засвоєння індивідом *моральних норм, цінностей*, моделей поведінки та практик *відповідальності*, через які він інтегрується у спільноту як моральний суб'єкт.

СОЦІАЛІЗМ – сукупність політико-економічних і етичних доктрин, що об'єднані ідеєю *соціальної справедливості, колективної відповідальності* та критики приватної власності на засоби виробництва як основного джерела *структурної нерівності*. У моральному вимірі *С.* наголошує на пріоритеті *спільного блага, солідарності* та рівності можливостей над індивідуальним накопиченням, розглядаючи економічні відносини як сферу морального вибору, а не лише технічної ефективності. Історично він охоплює широкий спектр напрямів – від утопічного *С.-му* до *марксизму* та соціал-демократії, – що по-різному інтерпретують співвідношення *свободи, рівності* та державного втручання. До початку ХХ ст.: абсолютний синонім комунізму.

СПІВЗАЛЕЖНІСТЬ – поняття, що описує стан взаємної психологічної, емоційної, соціальної *залежності* між особами чи групами, за якого межі автономії порушуються на користь контролю, надмірної відповідальності та невинуватого самопожертви. У сучасній *етиці догляду, біоетиці* та *соціальній філософії* розглядається неоднозначно: з одного боку, як патологічна форма стосунків, що підриває *гідність і свободу* суб'єкта, а з іншого – як показник фундаментальної реляційності людського існування, що вимагає морального балансування між *автономією* та взаємною підтримкою.

СПВЧУТТЯ – моральна здатність розпізнавати *страждання* іншого та внутрішньо відгукуватися на нього з бажанням полегшити чи не посилювати це його. Це – одна з ключових моральних *чеснот*, що поєднує емоційний і практичний виміри, оскільки воно не зводиться до *почуття*, передбачаючи готовність до дії. І тим не менше, *С.* аналізується критично через ризики вибірковості, емоційного виснаження і *маніпуляції*, що робить його предметом тонкого морального балансу між *емпатією* і *справедливістю*.

СПІЛЬНОТНІСТЬ – етична та соціально-філософська характеристика людських відносин, що означає орієнтацію на *спільне благо*, взаємне визнання та *солідарність* у межах групи, спільноти чи політичного тіла (партії, держави). У сучасній *моральній філософії* це поняття перетинається з комунітарними підходами, які критикують радикальний *індивідуалізм* і підкреслюють роль *традицій*, практик і колективних ідентичностей у формуванні *моральних цінностей* і *відповідальності*. Постає також як необхідна умова соціальної довіри та легітимності норм, але водночас містить ризик *виключення* чи тиску на індивідуальну *автономію*.

СПИНОЗА, БЕНЕДИКТ (БАРУХ СПИНОЗА, 1632-1677) – нідерландсько-єврейський філософ раннього *Модерну*. Його етико-метафізична система стала однією з найрадикальніших спроб побудови моралі на основі раціонального натуралізму й іманентного розуміння Бога та природи – моністичного *пантеїзму*, де мислення та тілесність розглядаються як об'єктивний і суб'єктивний бік однієї субстанції (*див. ГІЛОЗОЇЗМ*). *С.* ототожнює Бога з природою, усуваючи трансцендентне джерело моралі та

стверджуючи, що етичне життя ґрунтується на пізнанні необхідних законів буття (*див. ДЕ-ТЕРМІНІЗМ*). Центральним поняттям його етики є прагнення кожної речі зберігати й утверджувати своє буття (*conatus*), з якого випливають *афекти*, *бажання* та форми людської поведінки. *Добро* і *зло* у *С.-зи* не мають абсолютного статусу, проте визначаються тим, що сприяє чи перешкоджає здатності людини діяти раціонально та вільно (*див. УТИЛІТАРИЗМ*). *Свобода* глумачиться як усвідомлена необхідність, тобто розуміння причин власних дій і афектів. У політико-етичному вимірі *С.* захищає свободу думки, віротерпимість і демократичні форми правління, вважаючи їх найбільш відповідними природі людини як розумної істоти [131]. Його філософія справила глибокий вплив на Просвітництво, німецький ідеалізм, сучасну етику автономії, афектів і політичного лібералізму. Головні етико-політичні твори: «Трактат про Бога», «Етика», «Богословсько-політичний трактат», «Політичний трактат».

СПОЖИВАННЯ ЕТИЧНЕ – практика придбання та використання товарів, послуг з урахуванням їхнього впливу на довкілля, права людини, умови праці та *соціальну справедливість*, що перетворює економічний акт купівлі на форму морального вибору.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ МАСОВЕ – систематичний збір і аналіз великих обсягів даних про поведінку, переміщення та комунікації людей з боку державних або приватних структур із використанням цифрових технологій. Це створює широкі можливості контролю та профілювання. Історично його концептуалізація пов'язана з ідеєю *паноптикуму* *Дж. Бенґама* та її критичним переосмисленням *М. Фуко* як моделі дис-

циплінарної влади. Проте в *цифрову епоху* воно набуває мережевого й алгоритмічного характеру. Етична проблематика *С.М.-го* включає конфлікт між *безпекою* і приватністю, ризики зловживання владою, *дискримінаційні* алгоритмічні рішення й ерозію *автономії*, оскільки постійна можливість нагляду змінює саму структуру поведінки суб'єкта.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ – моральний принцип і поняття, що виражає ідею правильного та неупередженого розподілу *благ*, *обов'язків*, прав у суспільстві та стосунках між людьми, у якому жодна особа чи група не отримує непропорційних переваг або *шкоди*. Була об'єктом етико-філософських досліджень здавна: наявні кодекси *С.-і* та роздуми про її зміст із часів Давнього Єгипту та Месопотамії. Одним із перших і найвпливовіших для історії формально кодифікованим зводом законів став *Кодекс Хаммурапі*, де основний принцип *С.-ті* – рівноцінна відплата за будь-що, тобто *таліон* [96]. Сучасні інтерпретації включають розуміння *соціальної справедливості*, рівноправного доступу до ресурсів і прав, а також – в етичну оцінку норм соціального устрою.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ АЛГОРИТМІЧНА – сучасне етичне поняття, що означає вимогу, аби алгоритмічні й автоматизовані системи ухвалення рішень діяли без систематичної *дискримінації*, упередженості чи несправедливого виключення окремих осіб і соціальних груп, зберігаючи *рівність можливостей*, *прозорість* і *підзвітність*. У *цифровій етиці С.А.* пов'язується з питаннями упереджених даних, непрозорих моделей, соціальної нерівності та відповідальності розробників та інституцій за наслідки авто-

матизованих рішень у сферах правосуддя, охорони здоров'я, фінансів і управління.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ВАКЦИНАЛЬНА – поняття, що описує справедливий розподіл вакцин між країнами, соціальними групами, окремими людьми з урахуванням принципів рівності, *потреби*, *вразливості* та глобальної солідарності. Воно сформувалося остаточно виразно під час пандемії, коли обмежені ресурси охорони здоров'я змусили суспільства переосмислити моральні підстави пріоритету доступу до медичних інтервенцій. *С.В.* поєднує *біоетику*, теорії справедливості та права людини, наголошуючи на тому, що нерівний доступ до вакцин не є лише технічною чи економічною проблемою, оскільки становить моральну несправедливість, яка поглиблює загальну нерівність і підриває колективну безпеку. Сьогодні це поняття також охоплює відповідальність багатших держав, фармацевтичних корпорацій і міжнародних інституцій за подолання т. зв. «вакцинного націоналізму».

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ГЛОБАЛЬНА – нормативна концепція політичної та моральної філософії, що стосується принципів справедливого розподілу *благ*, *обов'язків* і *відповідальності* на світовому рівні, поза межами окремих держав, і асоціюється з питаннями бідності, нерівності, міграції, *кліматичної відповідальності* та міжнародних інституцій.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЕСХАТОЛОГІЧНА (від *грец. ἔσχατος* «останній») – релігійно-філософське уявлення про остаточне відновлення морального порядку в кінці історії, коли *добро* та *зло* отримують остаточну оцінку та відплату. Характерне для *юдейської*, *християнської* й *ісламської* традицій. Ця концепція включає елементи Страшного суду, божественного судочинства та транс-

цендентної компенсації *страждання*, яка долає межі земної історії. В етичному вимірі С.Е. компенсує емпіричну *несправедливість* світу, утверджуючи переконання, що моральний сенс історії не зводиться до її фактичного перебігу. Філософські інтерпретації проблеми *теодицеї*, зокрема – в працях І. Канта та К. Ясперса, підкреслюють, що ідея остаточного суду виконує нормативну й екзистенційну функцію, підтримуючи моральну *відповідальність* і надію. Концепт зберігає значення в дискусіях про історичну пам'ять, *колективну провину* та межі людського правосуддя.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ КАРНА – принцип правосуддя, згідно з яким держава має *право й обов'язок* застосовувати *покарання* до осіб, що порушили закон, з метою відновлення правопорядку, захисту суспільства й утвердження моральної *відповідальності*. С.К. поєднує різні підходи – превентивний, реабілітаційний і *ретрибутивний* – однак її нормативне ядро полягає у визнанні *вини* як підстави санкції.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ПОСТКОНФЛІКТНА – комплекс моральних, правових і політичних механізмів, спрямованих на відновлення суспільства після війни, внутрішнього конфлікту чи масових порушень прав людини, що поєднує елементи кримінального переслідування винних, встановлення істини, репарацій жертвам, інституційних реформ і заходів *примирення*. Її мета полягає у відплаті та відновленні *довіри*, легітимності держави та запобіганні повторенню *насильства* у майбутньому.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ РЕТРИБУТИВНА – теорія покарання, згідно з якою санкція виправдана тим, що правопорушник заслуговує на неї як на морально обґрунтовану

відплату за скоєне *зло*, незалежно від *утилітарних* наслідків. Класичне формулювання Р.-го принципу міститься у філософії І. Канта, який наполягав на тому, що *покарання* має призначатися не як засіб *користі*, а як вимога *справедливості*, що поважає *автономію* особи. С.Р. підкреслює *пропорційність*, індивідуальну відповідальність і принцип *таліону* в модернізованому вигляді. Однак відмежовується від помсти, оскільки ґрунтується на безособовому правовому порядку. Критики вказують на ризик *жорсткості* й ігнорування можливості моральної трансформації.

СТАН НАДЗВИЧАЙНИЙ – особливий правовий режим, який запроваджується державою у разі серйозної загрози конституційному ладу, *безпеці* чи громадському порядку та передбачає тимчасове обмеження окремих прав і свобод. У політико-філософському вимірі поняття С.Н. включає проблеми суверенітету та винятку, що отримало радикальне формулювання у працях К. Шмітта, де суверен визначається як «той, хто вирішує про винятковий стан». Сучасні критичні інтерпретації, зокрема – у Дж. Агамбена, розглядають тенденцію до нормалізації винятку як загрозу правовій державі. Етично С.Н. вимагає суворої пропорційності, тимчасовості та контролю, щоби запобігти зловживанням владою, адже баланс між *безпекою* та *свободою* є ключовим тестом *демократичної легітимності*.

СТАНДАРТИ ПОДВІЙНІ – практика оцінювання однакових або подібних дій за різними критеріями залежно від вигоди особи, групи, обставин, що свідчить про *упередженість*, *лицемірство* чи інструменталізацію *норм* (див. **МОРАЛЬ ГОТТЕНТОВСЬКА, СЗУЇТСТВО**).

СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНІ – це купність нормативних вимог до компетентності, поведінки та відповідальності представників певних професій. Визначають рівень кваліфікації, *етичні обов'язки*, правила взаємодії з клієнтами та суспільством і прописані у спеціальних регламентах.

СТАТУТИ ЛИТОВСЬКІ – кодифіковані зводи права Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років, що поєднали норми руського звичаєвого права (*див. ПРАВДА РУСЬКА*), князівських привілеїв, римсько-канонічних впливів і польсько-німецькі практики судочинства. Стали однією з найрозвиненіших правових систем Східної Європи ранньомодерної доби. Вони регулювали кримінальне, цивільне, процесуальне та станове право, визначали статус шляхти, міщан і селян, закріплювали принципи *відповідальності, покарання* та судової процедури. Редакція 1588 року відзначалася високим рівнем юридичної техніки та тривалий час діяла на українських землях навіть після їхнього підпадиння під вплив російської держави; вона ж узаконювала кріпацтво. В етично-політичному вимірі *С.-ти* дають модель правопорядку, в якій закон виступає інструментом легітимації привілейованих верств, але водночас і досить прогресивну як для свого часу, оскільки формально закріплювалася рівність усіх перед *законом*.

СТИЛЬ (від *лат. stilus* «кілочок для письма») – усталений спосіб вираження думки, дії чи творчості, що відображає індивідуальні та культурні особливості *суб'єкта* й слугує формою структурованого самовираження.

СТІЙКІСТЬ МОРАЛЬНА – здатність особи зберігати вірність моральним переконанням і *принципам* попри зовнішній тиск, *страх*, спокусу, соціальну ізоляцію тощо.

Поєднує внутрішню цілісність, саморегуляцію та рефлексивну впевненість у правильності обраної позиції. У психологічному й етичному контексті *С.М.* пов'язана з поняттями резиліентності, *моральної сміливості й автономії*, оскільки передбачає як витривалість, так і активне протистояння *несправедливості*.

СТОЙЦИЗМ – філософська школа, заснована Зеноном Китійським у Афінах бл. 300 р. до н. е.; вона першою розділила філософію на логіку, фізику й *етику*. Центральним принципом *С.-ної* етики є життя згідно з природою, але в сенсі гармонії з раціональним космічним порядком, а не напівдикості, як у *кініків*. У римський період (*Сенека*, Епіктет, М. Аврелій) *С.* набув виразного морально-практичного характеру, проголошуючи *добродесність* єдиним справжнім *благом* і повчаючи розрізняти те, що залежить від людини (судження та воля), і що не залежить (зовнішні фактори). Формував ідеал розумної *apatії* як *свободи* від руйнівних пристрастей суспільства. Така позиція не означала суцільної *байдужості*, але помірковане прийняття необхідності та *відповідальності* за власну моральну позицію. Він сильно вплинув на *християнську аскетичку*, ранньомодерну моральну філософію та сучасні концепції самоконтролю і психологічної стійкості, а його космополітичний ідеал підкреслює рівність усіх людей як учасників універсального Логосу (порядку).

СТОРІЄ (*грец. сторурі* «прихильність») – різновид *любові*, заснований на прихильності, яка не є результатом вибору чи раціонального рішення, виникаючи з факту спорідненості.

СТРАЖДАННЯ – досвід фізичного чи психічного болю, втрати, екзистенційної

тривоги etc., що має як біологічний, так і морально-символічний вимір.

СТРАХ – базова *емоція*, що виникає у відповідь на реальну чи уявну загрозу та виконує адаптивну функцію самозбереження, мобілізуючи організм до захисту чи втечі. Однак у моральному вимірі *С.* набуває амбівалентного значення, оскільки може як убезпечувати людину від безрозсудності, так і паралізувати її волю, спричиняючи *конформізм*, зраду переконань або співучасть у *несправедливості*. Класично *С.* осмислюється через категорію мужності як *чесноти*, що полягає не в його відсутності, а в розумному контролі над ним. Тоді як у *політичній філософії* він може виступати підставою *легітимації* влади, побудованої на *безпеці*, або інструментом *маніпуляції* та панування. *Екзистенційна* традиція розрізняє *С.* перед конкретною загрозою та глибинну тривогу як усвідомлення власної скінченності, що відкриває простір *свободи* та *відповідальності*.

СТРЕС – стан психофізіологічної напруги, що виникає внаслідок перевищення вимог середовища над ресурсами особи та супроводжується гормональними, когнітивними й *емоційними* змінами, які можуть мати як мобілізуючий, так і руйнівний характер. Етика *С.-су* виявляється в ситуаціях, де тривала напруга впливає на здатність до відповідального судження, *емпатії* та самоконтролю, а також – у феномені морального *вигорання* чи моральної травми.

СУБКУЛЬТУРА – відносно автономна культурна спільнота в межах ширшого суспільства, що формує власні *цінності*, символи, стилі поведінки й ідентичності; часто – в опозиції чи критичному діалозі з домінують культурою. *С.-ри* можуть виникати

на ґрунті віку, професії, музичних або політичних уподобань, етнічного досвіду, соціальної *маргіналізації*. Вона є простором формування альтернативних моральних кодексів, які можуть як збагачувати плюралізм суспільства, так і вступати в конфлікт із загальноприйнятими *нормами*, порушуючи питання про межі *толерантності* та культурного різноманіття.

СУБСТАНЦІЙНИЙ (ЕСЕНЦІЙНИЙ, СУТНІСНИЙ) – основний, важливий, принциповий; невіддільний від явища чи речі, визначальний і характерний для них, на відміну від ситуативних *акцидентцій*. Напр.: у християн *С.-ною* для *добра* є *любов*. Слово *С.-ція* походить від лат. *substantia* «підвалина, основа».

СУВЕРЕНІТЕТ ДАНИХ. 1) Також: **СУВЕРЕНІТЕТ ЦИФРОВИЙ** принцип, відповідно до якого дані підлягають юрисдикції тієї держави чи спільноти, на території якої вони створені або зберігаються. 2) Ідея контролю індивіда чи колективу над збиранням, обробкою та передачею інформації про себе. У добу глобальних цифрових платформ це поняття стосується права на *приватність*, інформаційне самовизначення та недопущення цифрового колоніалізму, коли дані громадян використовуються без *прозорості* та *повідомності*.

СУВЕРЕНІТЕТ ЕТИЧНИЙ – здатність *індивіда* чи політичної спільноти самостійно визначати власні *моральні принципи* та не підпорядковувати їх зовнішньому примусу й *ідеологічному* диктату. *С.Е.* поєднує елементи *моральної автономії* та політичного самовизначення, вказуючи на внутрішнє джерело нормативності. У персональному означає відповідальність за власний вибір і відмову від сліпого наслідування авторитетів, а в колективному – право суспільства

формувати нормативний порядок відповідно до власної історичної та культурної ідентичності. Але його межі визначаються *універсальними* правами людини, що не допускають виправдання *насильства* чи *дискримінації* під прикриттям «власної моралі».

СУМ (ТУГА, ЖУРБА) – стан пригніченості та втрати сенсу, що у філософській традиції осмислюється як форма внутрішнього переживання відчуження, крижкості буття чи нездійсненності *блага*. На відміну від ситуативної *печалі*, *С.* може набувати онтологічного характеру, коли йдеться про *Т-гу* за втраченим або недосяжним *добрим*. У християнській аскетичній традиції асоціювався з духовною лінню чи зневірою (*ἀκηδία*); у новочасній думці – з екзистенційною меланхолією. *С. Кіркгор* описує *С.* як стан, пов'язаний із *відчаєм*, тобто невідповідністю між призначенням особи та її фактичним існуванням. Тоді як у *М. Гайдеггера* близьким феноменом є настрій *Т-ги*, що відкриває людині її кінцевість. Етично може оцінюватися або як паралізуючий стан, що веде до моральної пасивності, або як рефлексивний імпульс до переоцінки *цінностей* і морального самозаглиблення.

СУМ'ЯТТЯ – стан внутрішньої розгубленості та моральної дезорієнтації, у якому суб'єкт утрачає ясність судження щодо *добра* та *зла* і відчуває конфлікт між переконаннями, *почуттями*, обставинами. У класичній етичній теорії *С.* асоціювалося із проблемою слабкості волі (*ἀκρασία*), коли особа знає належне, та не спроможна його здійснити; у християнській моральній теології – з порушенням внутрішньої єдності *сумління*.

СУННА. У класичній ісламській традиції – опис життя, висловів і мовчазних

схваленнь пророка Мухаммада Разом із *Кораном* становить нормативне джерело мусульманської *етики* та права-*шаріату*, формуючи уявлення про належну поведінку віруючого в обрядах, соціальних відносинах, господарській діяльності та політичному житті. Зміст *С.* зафіксовано в корпусі хадісів, укладених упродовж VIII-IX ст., де вироблено критерії достовірності переказів (існад, матн). *С.* конкретизує загальні коранічні приписи, надаючи приклади моральної поміркованості, *милосердя*, *справедливості* та *відповідальності*. Різні богословсько-правові школи ісламу по-різному інтерпретують статус і обсяг *С.-и*. У сунітській ортодоксії вона розглядається як обов'язковий взірець наслідування (іттіба), тоді як у шіїтській традиції вагомого значення набувають також перекази імамів, що впливає на морально-правові акценти в конкретних питаннях.

СУСПІЛЬСТВО ІНФОРМАЦІЙНЕ – тип соціальної організації, в якій виробництво, обробка та поширення інформації стають основним ресурсом економіки й влади, а знання набуває стратегічного значення для розвитку, управління та конкурентоспроможності (*пор. ФУКО*). Концепція розроблялася у працях соціологів пізньої *модерності*, які вказували на трансформацію праці, комунікації та соціальної структури під впливом телекомунікацій і комп'ютерних технологій (*пор. БОДРІАР*). В етичному аспекті *С.І.* породжує нові дилеми щодо доступу до знань, цифрової нерівності, *маніпуляції* даними та впливу алгоритмів на свободу вибору, а також – актуалізує питання інформаційної відповідальності та медіаграмотності як складових громадянської *добročесності*.

СУСПІЛЬСТВО СПЕКТАКЛЮ (*фр. société du spectacle*) – концепція, сформульована філософом Г. Дебором у одноймен-

ній праці (1967), яка описує сучасне суспільство як таке, де соціальні відносини дедалі більше опосередковуються образами, медіа та символічними репрезентаціями. «Спектакль» розуміється саме як форма організації реальності, у якій автентичний досвід заміщується його зображенням, а споживання образів стає центральною формою соціальної взаємодії. В етичному плані ця концепція критикує *відчуження*, пасивність і втрату критичного мислення, пов'язані з домінуванням медіа і комерціалізацією культури.

СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ – соціально-економічний порядок, у якому масове виробництво та реклама стимулюють постійне придбання товарів і послуг як засобів самовираження та соціального статусу. Ідентичність у *С.С.* дедалі більше визначається через володіння та споживчі практики.

СУСПІЛЬСТВО ЦИФРОВЕ – форма соціальної організації, в якій цифрові технології пронизують комунікацію, економіку, управління та повсякденність, створюючи мережеву структуру взаємодії та нові моделі влади, засновані на алгоритмах і даних. Воно є еволюцією *інформаційного суспільства*, але характеризується глибшою інтеграцією штучного інтелекту, платформної економіки й автоматизованого прийняття рішень.

СУФІЗМ – містико-аскетичний напрям в *ісламі*, що сформувався VIII-IX ст. як внутрішній шлях духовного очищення та безпосереднього переживання Бога через *любов*, *покаяння* і практику згадування (зікр). Розвиває етику внутрішньої ширості (іхляс), самодисципліни та зречення егоцентризму (*пор. ІСИХАЗМ*). Класичні *С.-кі* автори, зокрема – Аль-Газалі й Ібн Арабі, обґрунтовували ідею поступового сходження

душі до єдності з Божественною реальністю через стадії духовного шляху (макамат) і стани благодаті (ахваль), підкреслюючи, що зовнішнє дотримання норм *шаріату* має супроводжуватися внутрішнім перетворенням серця (*пор. КОДРДОЦЕНТРИЗМ*). *С.-кі* братства (тарікати) створили розгалужені мережі духовного наставництва, а їхня етика любові й терпимості вплинула на поезію, культуру та міжрелігійний діалог у мусульманському світі. Тим не менше, часто провокуючи критику з боку правовірних богословів за надмірний символізм або *пантеїстичні* інтерпретації творіння.

СУФРАЖИЗМ – суспільно-політичний рух за надання жінкам виборчих прав, що набув організованої форми в другій половині XIX – на початку XX ст., передусім – у Великій Британії та США.

СХВАЛЕННЯ – позитивна моральна оцінка дії, *наміру*, характеру чи *норми*, яка виражає визнання їхньої відповідності уявленням про *добро*, *належне* та *чесноту*. Протилежність *осуду*.

СЯО (*кит.* «синівська шанобливість») – *конфуціанський моральний принцип*, що означає глибоку *повагу*, *турботу* та відданість дітей щодо батьків та предків і нижчих за званням до старших. *С.* слугує фундаментом соціально-політичного порядку, оскільки сімейна ієрархія мислиться моделлю державної, де імператор – батько народу. *С.* постає як внутрішня основа китайської моральності, оскільки саме *любов* до батьків є початком гуманності-*жень*. Етично цей принцип підпорядкований тільки обов'язку. Він передбачає окрім емоційного почуття, конкретні практики догляду, послуху, продовження родової традиції та збереження *честі* сім'ї.

Т

ТАЛІОН (від *лат.* talis «рівноцінний») – перший кодифікований принцип *справедливості*; має відплатну сутність і сформульований як норма еквівалентної відповіді на заподіяну *шкоду*. Відомий із законодавчих пам’яток Стародавнього Близького Сходу, зокрема – *Кодексу Хаммурані*, а також біблійної традиції (див. **ЛЕВІТ**). У своєму первісному значенні *T.* не заохочував безмежну помсту, а навпаки, обмежував її пропорційністю, встановлюючи міру покарання відповідно до тяжкості злочину [96]. У подальшій *етичній рефлексії* – від античної філософії до християнської моралі – зазнав переосмислення як мінімальний стандарт юридичної справедливості, що згодом поступився ідеям *милосердя*, виправлення та ресоціалізації правопорушника [102], але зберіг значення в теоріях *ретрибутивної кари*.

ТАЛМУД – великий корпус рабинічної *юдейської* традиції, що містить Мішну (законодавство) й Гемару (тлумачення попередньої) і формує нормативну основу *галахічного* права, моральної регуляції та повсякденної практики юдаїзму. Укладений у двох редакціях – Єрусалимській та Вавилонській – між III і VI ст. *T.* поєднує юридичні дискусії, *казуїстику*, *агадичні* оповіді та принципи тлумачення Закону (Тори), розвиваючи ідею, що божественне одкровення потребує постійної інтерпретації в історичному контексті.

ТЕЇЗМ – філософсько-богословська позиція, що стверджує існування особистісного, трансцендентного та водночас іма-

гентного (проявного) світу Бога, який є джерелом буття, морального закону та провидіння, на відміну від *деїзму*, що заперечує божественне втручання після створення світу, чи *пантеїзму*, який отожднює Бога з природою. Класичні форми *T.-му* розвинено в *юдейській*, *християнській* та *ісламській* традиціях, а у філософії – в аргументації А. Кентерберійського, Т. Аквінського, Р. Декарта, Г. Гегеля тощо.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (від *грец.* τέλειος «мета») – філософське вчення про цілеспрямованість буття та пояснення явищ через їхню мету, класично сформульоване в працях *Аристотеля*. Нині зберіглося, переважно, в *етиці* та біології. *T.* протиставляється *деонтології*, оскільки акцентує увагу не стільки на *обов’язку* як такому, скільки на досягненні певного *блага* чи результату.

ТЕОДИЦЕЯ – філософсько-бого-словеска концепція, що намагається раціонально виправдати існування *зла* та *страждання* у світі за умови існування всемогутнього, всеблагого та всезнаючого Бога. Термін був уведений Г. В. Ляйбніцем у праці «Нарис про виправдання Бога (theodícée)», де зло тлумачилося як необхідний елемент «найкращого з можливих світів». У ширшій етичній перспективі *T.* охоплює різні стратегії пояснення морального та природного зла у світі – від апеляції до *свободи волі* до ідей педагогічного чи випробувального сенсу страждання.

ТЕОКРАТІЯ – форма політичного устрою, за якої верховна влада *легі-*

тимується безпосереднім посиланням на божественний авторитет, а релігійні норми стають джерелом права та політичних рішень, що означає злиття чи домінування сакральної юрисдикції над світською. На чолі держави за такого устрою стоїть духовна особа. Приклад: Папський Рим.

ТЕОРІЯ МЕРТВОГО ІНТЕРНЕТУ (англ. Dead Internet Theory) – конспірологічна гіпотеза сучасної цифрової культури, згідно з якою значна частина Інтернет-простору вже не є результатом живої людської комунікації, генерується автоматизованими системами, ботами й алгоритмами, що імітують людську активність. У найрадикальніших версіях стверджується, що І. після 2016-2017 рр. зазнав якісної трансформації, внаслідок якої більшість контенту, соціальних взаємодій і навіть інформаційних трендів є штучно створеними чи керованими з метою *маніпуляції* суспільною думкою. Попри купість емпіричної бази, *Т.М.І.* відображає реальні етичні та соціально-філософські проблеми *цифрової епохи*, зокрема – питання автентичності комунікації, довіри до інформації, ролі алгоритмів у формуванні публічного дискурсу, *гіперреальності*, *постдемократії*, межі між людською й машинною участю в інформаційному середовищі. У контексті *етики медіа* та *технологій* вона пов'язується з проблемами маніпуляції інформацією (information manipulation), алгоритмічного впливу (algorithmic influence) і епістемічної недовіри (epistemic distrust), оскільки навіть частково правдоподібні елементи – такі як поширення бот-мереж або автоматизованого контенту – можуть підірвати довіру до цифрових інституцій і комунікативних практик.

ТЕРМІН – слово чи словосполучення, що має чітко визначене спеціалізоване зна-

чення в межах певної галузі знання, професійної практики чи нормативної системи, відрізняючись від загальноживованої лексики точністю, однозначністю та контекстуальною фіксованістю.

ТЕРОР – систематичне застосування *насильства*, залякування чи погрози насильства з метою досягнення політичних, *ідеологічних*, соціальних цілей шляхом створення атмосфери *страху* серед ширших груп населення. Історично поняття закріпилося після періоду «панування *Т.-ру*» під час Французької революції, але в ХХ-ХХІ ст. стало ключовим для аналізу як державного насильства, так і діяльності недержавних радикальних угруповань.

ТЕХНОЕТИКА – *див.* **ЕТИКА ТЕХНОЛОГІЙ**.

ТЕХНООПТИМІЗМ – світоглядна позиція, згідно з якою науково-технічний прогрес є переважно позитивною силою історії, здатною розв'язувати соціальні, екологічні й економічні проблеми через інновації, автоматизацію, цифровізацію та біотехнології.

ТЕХНОСКЕПТИЦИЗМ – критична позиція щодо соціальних і моральних наслідків технологічного прогресу, яка підкреслює ризики *відчуження*, втрати *приватності*, екологічних загроз, концентрації влади в руках технокорпорацій і зростання залежності людини від технічних систем; на відміну від радикального *технофобії*, *Т.* не заперечує сам прогрес, але вимагає нормативного контролю, демократичного регулювання та етичної оцінки інновацій.

ТЕХНОФОБІЯ – стійке негативне чи тривожне ставлення до технологічних ін-

новацій, що проявляється в недовірі, страху втрати контролю чи *дегуманізації* соціального життя під впливом техніки. Історично подібні настрої супроводжували індустріалізацію й автоматизацію, зокрема – у русі луддитів. Сьогодні пов'язаний із побоюваннями щодо штучного інтелекту, біоінженерії, цифрового нагляду та кіберзалежності

ТИНЕЙДЖЕР (англ. teenager «підліток») – особа віком приблизно від 13 до 19 років, тобто періоду підлітковості.

ТИРАНИЯ (від грец. *τύραννος* «владитель») – форма одноосібного правління, що характеризується узурпацією влади, відсутністю правових обмежень і придушенням громадянських свобод. За неї правитель керується лише власною волею, а не *загальним благом*. У класичній політичній філософії, зокрема – у *Аристотеля*, *Т.* визначається як збочена форма *монархії*, коли влада здійснюється в інтересах правителя, а не політичної спільноти. У модерній традиції невіддільна від понять *деспотизму*, *репресивного апарату* та відсутності *підвітності*. *Т.* означає руйнування принципів *справедливості*, *пропорційності покарання*, *свободи й участі громадян у прийнятті рішень*.

ТИРАНИЯ БІЛЬШОСТІ – політико-етичне поняття, що означає ситуацію, коли воля більшості пригнічує права й інтереси меншості, перетворюючи демократичний принцип на інструмент *домінування*. Ідея була розроблена *А. Токвілем* у книзі «Демократія в Америці», де він застерігав, що без інституційних обмежень і захисту прав *індивіда демократія* може набути репресивних форм. З точки зору етики, поняття підкреслює необхідність балансування між колективною волею і невідчужуваними правами

особи, а також – значення правових і моральних гарантій проти зловживань більшістю.

ТОКВІЛЬ, АЛЕКСИС (1805-1859) – французький політичний мислитель і соціолог, автор праці «Демократія в Америці», у якій здійснив критичний аналіз *демократичного* суспільства, проблем *рівності, свободи та тиранії більшості*. Етично-політична концепція *Т.-ля* виходить із конфлікту між рівністю умов і збереженням індивідуальної свободи, наголошуючи на тому, що демократичне суспільство потребує розвиненої культури асоціативності, *громадянських чеснот* і локального самоврядування для уникнення «м'якого» *деспотизму*. Підкреслював моральну роль релігії та громадських інститутів у підтриманні свободи, вважаючи, що без внутрішньої відповідальності громадян демократична рівність може перетворитися на *конформізм*. Тим не менше, одним із перших описав і обов'язкові недоліки демократії, серед яких натяк на майбутній *Залізний закон олігархії, ефект Т.-ля* та поступове зубожіння мистецтв і політичної культури, спричинене неминучим міщанством громадян – у цьому вбачають передбачення *масової культури та постдемократії*.

ТОКСИЧНІСТЬ – характеристика поведінкових і комунікативних моделей, що систематично підривають *гідність, автономію* та психологічну *безпеку* іншої особи через *маніпуляцію, приниження, емоційний шантаж* або *пасивну агресію*. Поняття виникло у психологічному та популярному *дискурсі* наприкінці ХХ ст.

ТОРО, ГЕНРІ ДЕВІД (1817-1862) – американський філософ, письменник і натураліст, представник трансценденталізму, автор політичного есе «Громадянська непо-

кора» й автобіографічної книги «Волден, або Життя у лісі». Обґрунтував моральний пріоритет індивідуальної совісті над *позитивним законом* і розвинув концепцію *ненасильницького громадянського спротиву* [59]; став передтечею *пацифізму, анархопримітивізму* й екоактивізму. Його етика базується на переконанні, що людина зобов'язана не брати участь у несправедливості, зокрема – у поневоленні інших і агресивній війні, навіть якщо це означає порушення державних приписів. А також на ідеї самодостатності, простоти життя та моральної автономії.

ТОРТУРИ – умисне заподіяння сильного фізичного чи психічного *страждання* з метою отримання інформації, *покарання*, залякування, *примусу*. У сучасному міжнародному праві визнається абсолютною заборону без жодних винятків. Історично *T.* застосовувалися у судових практиках з найдавніших часів як засіб добування зізнань, однак розвиток концепції прав людини призвів до їхнього однозначного морального та юридичного засудження, закріпленого у Конвенції проти катувань 1984 р.

ТОТАЛІТАРИЗМ – тип політичного режиму, що характеризується всеохопним контролем держави над суспільством, монополією на *ідеологію*, ліквідацією політичного плюралізму та систематичним використанням *репресій* для формування «правильної» людини. Концептуально осмислений у працях *Г. Арендт* і *Е. Фромма*, зокрема – у «Витоках тоталітаризму» та «Втечі від свободи», де аналізуються нацистський і сталінський режими як системи, що прагнуть тотального підпорядкування приватної та публічної сфер. *T.* характеризується руйнуванням автономії особи, інституційної відповідальності та правової

визначеності; заміною етики громадянської участі *культу мідера* й ідеологічною *лояльністю*.

ТРАГЕДІЯ ВИБОРУ – етико-філософське поняття, що означає ситуацію, у якій *суб'єкт* змушений обирати між альтернативами, кожна з яких має морально значущу цінність або ж передбачає неминучі втрати (*див. ПОДВІЙНИЙ ЕФЕКТ*), через що будь-яке рішення супроводжується почуттям *провини, жалю* чи екзистенційної напруги.

ТРАГЕДІЯ МОРАЛЬНА – поняття етики, що означає ситуацію радикального конфлікту *моральних обов'язків* або *цінностей*, у якій будь-яке рішення суб'єкта спричиняє реальну втрату морально значущого *блага* й не може бути повністю виправдане без залишкового почуття *провини* чи *жалю*. На відміну від звичайної *дилеми*, *T.M.* підкреслює нездоланність конфлікту та екзистенційну глибину *відповідальності*, що зближує її з класичною грецькою трагедією, зокрема – у творчості Софокла, та з екзистенціалістською інтерпретацією *свободи* в працях *Ж.-П. Сартра*.

ТРАДИЦІЯ – соціально-культурний механізм передавання *норм, цінностей*, вірувань і практик від покоління до покоління, який у моральному вимірі виконує функцію стабілізації й легітимації етичних стандартів, забезпечуючи історичну тяглість спільноти. У філософії *T.* осмислювалася як носій *практичної мудрості* та колективного досвіду, зокрема – в герменевтичній концепції *Г.-Г. Гадамера*. Але також піддавалася критиці з боку просвітницької раціональності за можливу *догматичність* і відтворення нерівностей. Нині *T.* розглядається як джерело ідентичності та моральної орієнтації, але та-

кож і як поле конфлікту між усталеними нормами й вимогами *автономії* та прав людини.

ТРАНСГУМАНІЗМ (від *лат. trans* «через, кризь») – сукупність філософських, етичних і футурологічних концепцій, спрямованих на осмислення можливостей радикального розширення біологічних, когнітивних та соціальних меж людського існування за допомогою науки та технологій. У центрі *T.-го* дискурсу перебувають проблеми взаємодії людини і техніки, а також – питання нормативного, правового й морального статусу істот, створених або істотно модифікованих унаслідок біомедичних, кібернетичних і цифрових втручань. Т аналізує перспективи появи так званих «постлюдей», кіборгів і штучних інтелектуальних систем, здатних до автономної свідомої діяльності. У цьому контексті розглядаються питання правоздатності, відповідальності, деліктоздатності, політичної суб'єктності, соціальної інтеграції й етичної оцінки дій таких *агентів*. Важливим напрямом є переосмислення самого поняття «людина» з тенденцією розширення його до категорії «свідома істота», тобто суб'єкта, здатного до *рефлексії*, морального вибору й участі у соціальних відносинах. Як світоглядний проєкт *T.* тісно пов'язаний з ідеями науково-технічного прогресу, *технооптимізму* й *універсалізму*, зокрема – з космічним і технологічним універсалізмом, що розглядає людство як етап еволюції свідомості у ширшому, позаземному або постбіологічному вимірі. Водночас цей напрям зазнає суттєвої критики з боку філософії науки, *біоетики*, релігійних традицій і культурного консерватизму. Йому закидають редукцію гуманістичних *цінностей*, ігнорування соціальної нерівності, технологічний *детермінізм* і ризик втрати антропологічної цілісності лю-

дини. Ідейними передтечами *T.-му* вважають мислителів і письменників кінця XIX – початку XX століття, насамперед авторів наукової фантастики й *антиутопій*, у творах яких осмислювалися проблеми технократичного контролю, штучного життя і *дегуманізації* суспільства. До таких належать Г. Веллс, Є. Замятін, О. Гакслі тощо. У сучасній філософії до проблемного поля *T.-му* дотичні праці Д. Чалмерса, зокрема його аналіз феномена свідомості та концепт *філософського зомбі*, які використовуються для дискусій про межі штучного мислення і морального статусу некласичних суб'єктів.

ТРАНСГЕНДЕРНІСТЬ – поняття, що позначає *гендерну* ідентичність особи, яка не збігається з її біологічною статтю, та не супроводжується потягом до анатомічних змін.

ТРАНССЕКСУАЛЬНІСТЬ – поняття, що позначає *гендерну* ідентичність особи, яка не збігається з її біологічною статтю та супроводжується потягом до анатомічних змін.

ТРЕНД – стійка тенденція змін у культурі, суспільстві, технологіях або поведінкових практиках, що набуває масового поширення та впливає на формування *цінностей* і *норм* (пор. **МЕЙНСТРИМ**)

ТРИАЖ – 1) принцип сортування задач на більш і менш пріоритетні, коли заздалегідь відомо, що всі виконати не вдасться. 2) Принцип медичного та надзвичайного сортування постраждалих за ступенем тяжкості стану та пріоритетністю надання допомоги – невідкладні, важкопоранені, безнадійні, легкопоранені – з метою максимально ефективного використання обмежених ресурсів. 3) Планове сортування насе-

лення на «пріоритетніших» і тих, «ким можна пожертвувати» задля досягнення певної мети.

ТРОЛЛІНГ (англ. trolling) – форма провокативної чи зумисне деструктивної комунікації в *Інтернет*-середовищі, спрямована на виклик емоційної реакції, *конфлікту* або *дезінформації*. Термін пов'язаний із культурою онлайн-форумів та соціальних мереж, де *анонімність* і алгоритмічна логіка платформ сприяють поширенню агресивних

практик. Розглядається як різновид комунікативної *маніпуляції* чи символічного *насильства*, що підриває довіру, руйнує публічний дискурс і сприяє поляризації. У межах *цифрової етики* проблема *T.-гу* пов'язується з відповідальністю користувачів і платформ, *свободою слова* та межами допустимої *іронії* та *сатири*.

ТРЮЇЗМ – ходова, загальновідома, «збита» істина. Синонім: банальність.

У

У (МОДАЛЬНІСТЬ). Також інколи: Р – деонтична модальність дозволеності. Умовимось, що А означає «загартовуватись». Тоді: U/P (А) – «дозволено, що А», тобто «дозволено (U/P) загартовуватись (А)». Також: що q – конкретний індивід. Тому: U/P (А (q)) – «дозволено, що q виконує дію А», тобто «дозволено (U/P), що Степан (q) загартовується (А)».

УХ ЕТИЧНИЙ (від *англ.* user experience «користувацький досвід») – у сучасній етичній парадигмі цей термін пов'язується з повагою до автономії користувача, прозорістю намірів системи та недопущенням підміни добровільного вибору технологічно сконструйованою поведінкою (*див.* **ПОСТДЕМОКРАТІЯ, ПАТЕРНИ ТЕМНІ**).

У-ВЕЙ (*кит.* «недіяння») – поняття *даоської* філософії, що означає спонтанну, невимушену активність, яка не суперечить природному перебігу речей (*Дао*). Уявляється як ідеал правління й особистої поведінки, коли мудрець не нав'язує світу власної волі і діє в гармонії з природою, досягаючи результату без насильницького втручання. У.-В. протистоїть надмірному контролю, моральному *формалізму* та примусовій регламентації, утверджуючи цінність простоти, скромності та довіри до саморегуляції буття.

УНІВЕРСАЛІЗМ (від *лат.* universum «Всесвіт») – 1) позиція, що стверджує існування загальнозначущих моральних принципів, обов'язкових для всіх людей незалежно від культури, часу чи соціального статусу. 2) У. космічний – світоглядна й етична позиція,

котра розглядає моральний порядок як такий, що має космічний масштаб і поширюється на все буття, включно з природою, позаземним життям і майбутніми поколіннями. На відміну від морального У.-му, зосередженого на людській *гідності*, У.К. інтерпретує мораль як принцип гармонії чи відповідальності в межах Всесвіту.

УПАНШАДИ – корпус давньо-індійських філософсько-релігійних текстів (VII ст. до н. е. – II ст. н.е.), що завершують *ведичну* традицію та становлять підґрунтя індуїстської метафізики й етики. У них розробляються концепції Брахмана (абсолютної реальності), Атмана (внутрішнього «я», духу), карми та мокші (звільнення). Формуються уявлення про моральне самопізнання як шлях до подолання страждання й циклу перероджень. Класичні У., такі як Бріхадараньяка та Чхандогья, поєднують космологічні спекуляції з етикою внутрішньої дисципліни, самоконтролю й правдивості. Катга зазнала сильного впливу *буддизму* і безпосередньо передує *Бгагават-Гіті*.

УПЕРЕДЖЕНІСТЬ – стійка схильність до оцінювання осіб, явищ, подій на підставі задалегідь сформованих установок, стереотипів або емоційних реакцій, що не спираються на достатні фактичні підстави.

УПЕРЕДЖЕНІСТЬ АЛГОРИТМІВ – систематичне викривлення результатів автоматизованих рішень, зумовлене структурою даних, методами навчання, прихованими припущеннями, що відтворюють або посилюють *соціальні нерівності*. У сфері штуч-

ного інтелекту *У.А.* виникає через нерепрезентативні вибірки, історичну *дискримінацію* в даних або некритичне програмування критеріїв оцінки.

УТИЛІТАРИЗМ (від *лат.* *utilitas* «користь, зиск») – впливова *консеквенція-літська* теорія *нормативної етики*, згідно з якою моральна правильність дії визначається її наслідками, передусім – здатністю збільшувати сумарне *благо* чи *щастя* для максимальної кількості осіб. Класичну формулу принципу найбільшого щастя запропонував *Дж. Бентам*, який розробив гедоністично-феліцитичний «калькулятор» для оцінки інтенсивності, тривалості та наслідків *задоволень* і *страждань*. *Дж. Ст. Міль* доповнив цю модель розрізненням «вищих» і «нижчих» задоволень, підкреслюючи якісний вимір людського блага та значення *свободи* індивіда. У ХХ ст. *У.* набув нових форм – акт-*У.-му* та правил-*У.-му*, а також *преференційного У.-му*, який пов'язують із працями *П. Сінгера*, де критерієм моральності є задоволення раціональних інтересів і зменшення страждання всіх істот, здатних його відчувати. У політичній філософії й економіці *добробуту У.-ка* логіка лежить в

основі аналізу публічної політики, оцінки витрат і вигод і обґрунтування соціальних реформ. У *біоетиці* – в основі рішень щодо розподілу ресурсів, трансплантації, *тріажу* й експериментів. Тим не менше *У.-рна* теорія знає критику з боку *деонтології* та теорій права, зокрема – через можливість виправдання порушення індивідуальних свобод задля загальної користі, труднощі міжособового порівняння щастя та редукцію моральності до кількісних показників.

УТОПІЯ – образ ідеального суспільного устрою, що існує як нормативний проєкт або критичний контраст до наявної реальності. Термін уведений *Т. Мором* у однойменному творі, де описано раціонально впорядковану державу з рівністю та спільністю власності. У подальшій традиції *У.* стала жанром соціальної критики та політичного проєктування, впливаючи на соціалістичні й комунітарні теорії. Етично вона функціонує як горизонт нормативного ідеалу, що стимулює моральну уяву та реформаторську діяльність. Однак водночас містить ризик виправдання *примусу* заради *вищого блага*, якщо ідеал проголошується абсолютним і недосяжним у *плюралістичному* суспільстві.

Ф

Ф (МОДАЛЬНОСТЬ). 1) Інколи також: Y – деонтична модальність заборони (*еквів.* – O). Умовимось, що S означає «служити» (англ. *serve*). $F/Y(S)$ – «заборонено, щоби S », тобто «заборонено (F/Y) служити (S)». Також – що n і q – конкретні індивіди. Тому: $F/Y(S(n, q))$ – «заборонено, щоби n виконав щодо q дію S », тобто «заборонено (F/Y) щоби гідна людина (n) служила (S) злу (q)». 2) Визначена аксіологічно-темпоральна модальність «буде; трапиться так, що...»: $F(q)$, тобто «трапиться так, що q ».

ФАБРИКАЦІЯ ДАНИХ – умисне створення, вигадання чи підтасування емпіричних результатів, статистичних показників або дослідницьких матеріалів з метою представлення їх як автентичних. Становить одну з найтяжчих форм наукової недоброчесності. На відміну від помилки чи некоректної інтерпретації, Φ . передбачає свідоме введення в обіг неіснуючих даних і підриває принципи верифікації, відтворюваності та довіри в науковій спільноті. У сфері публічної політики й медіа вона використовується як інструмент *маніпуляції* громадською думкою.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ – навмисне спотворення, підмін, підробка фактів, документів, доказів із метою введення в оману; може мати правовий, політичний або науковий характер. У філософії науки термін також пов'язаний із критерієм спростовуваності, запропонованим К. Поппером, який розрізняв добросовісне спростування гіпотези та шахрайську підробку даних.

ФАМІЛЬЯРНІСТЬ – форма міжособистісної поведінки, що виявляється у надмірно неформальному, безцеремонному, панібратському ставленні, яке порушує соціальні, професійні чи етичні межі. На відміну від ширшої близькості чи *довіри*, ігнорує ієрархію ролей, контекст спілкування та принцип доречності, що може призводити до девальвації поваги, зниження авторитету, створення атмосфери психологічного дискомфорту. Φ . порушує баланс між рівністю *гідності* та різницею статусів, адже повага до особи не скасовує необхідності врахування ситуаційних норм. У професійній етиці зокрема – педагогічній, медичній, управлінській. Розглядається як ризик для об'єктивності, оскільки може розмивати межі *відповідальності* та породжувати *упередженість*. Водночас, у культурному вимірі рівень допустимої неформальності варіюється залежно від соціальних традицій, що надає поняттю релятивного характеру без скасування його нормативної оцінки.

ФАНАТИЗМ – крайня, некритична відданість ідеї, релігії, політичному руху чи особі, що супроводжується нетерпимістю до альтернативних позицій і готовністю виправдовувати *насильство* чи *примус*.

ФАТАЛІЗМ – світоглядна позиція, згідно з якою події людського життя наперед визначені долею чи необхідністю й не залежать від вільного вибору індивіда (*див.* **ДЕТЕРМІНІЗМ**, **СВОБОДА ВОЛІ**).

ФАШИЗМ (від *it. fascio* «сніп») – авторитарна ідеологія та політичний режим,

що виник у першій половині ХХ ст. як реакція на соціалістичні та ліберальні рухи Європи. Характеризується культом держави (див. **ЕТАТИЗМ**), вождя, мілітаризму, колективістським підпорядкуванням *індивіда* національному цілому, запереченням ліберальної *демократії* та політичного плюралізму. *Ф.* поєднує *тоталітарні* практики, *репресивний* апарат, *пропаганду* й ідеологію всезагальної мобілізації народу для боротьби із «зовнішніми ворогами», що нерідко супроводжується ксенофобією і *агресивною* зовнішньою політикою. В етичному аналізі розглядається як радикальне заперечення автономії особи, прав людини та принципу моральної рівності, підпорядковуючи індивідуальну гідність колективному міфу. У сучасному дискурсі термін потребує обережного та точного вживання, щоб уникнути його девальвації через надмірну політичну *риторику*.

ФЕЙК (англ. fake «підробка») – свідомо створена та поширена неправдива інформація, що маскується під достовірне повідомлення з метою введення в оману, *маніпуляції* чи отримання вигоди. У *цифрову епоху* *Ф.* набуває форм *Ф.-вих* новин, підроблених зображень і відео, включно з технологіями *дінфейку*.

ФЕМІНІЗМ (від лат. femina «жінка») – соціально-політичний та філософський рух, спрямований на досягнення рівності прав і можливостей для жінок та подолання *структурної дискримінації* за ознакою статі. Існують різні напрями *Ф.-му*: ліберальний, радикальний, марксистський, постструктуралістський тощо.

ФЕМІННІСТЬ – сукупність соціально, культурно та психологічно конструйованих характеристик, що традиційно асоціюються

з «жіночністю»: емпатійність, турботливість, емоційна чутливість тощо. На відміну від біологічної статі, *Ф.* розглядається як *гендерна* роль, що формується через соціалізацію та культурні норми

ФІЗИКАЛІЗМ – онтологічна та метафізична позиція в аналітичній філософії, згідно з якою все, що існує, є фізичним або повністю зводиться до нього; сучасна форма матеріалізму. У філософії свідомості *Ф.* протистоить дуалізму та різним формам нематеріалізму. Етично породжує дискусії щодо редукції моральних властивостей і *цінностей* до природних (натуральних) або ж їхнього нередуктивного статусу (гештальтивність).

ФІЛІСТЕР *знев.* – термін, що позначає людину з обмеженим світоглядом, *утилітарним* мисленням і байдужістю до інтелектуальних чи естетичних *цінностей*.

ФІЛІЯ (грец. філія «товариськість») – любов-дружба, що заснована на взаємному визнанні, спільності цінностей і тривалості зв'язку

ФІЛОСОФІЯ МОРАЛЬНА – розділ філософії, що досліджує природу *добра* і *зла*, *обов'язку*, *чеснот*, *відповідальності* та *морального судження*. Традиційно поділяється на *метаетику* (аналіз значення моральних висловлювань і статусу цінностей), *нормативну етику* (формулювання принципів правильної дії) та *прикладну етику* (розв'язання конкретних *моральних дилем*). Класичні парадигми представлені *деонтологією* І. Канта, *утилітаризмом* Дж. Беніама та Дж. Ст. Міля, а також – *етикою чеснот*, що бере початок від *Аристотеля*. *Ф.М.* досліджує підстави нормативності, співвідно-

шення *свободи* та відповідальності, проб-
лему *морального реалізму* та *релятивізму*.

ФІЛОСОФІЯ ПОЛІТИЧНА – галузь філософського знання, що аналізує природу *влади*, держави, *легітимності*, *справедливості* та громадянських прав. Вона розглядає співвідношення *свободи* та рівності, межі державного втручання, природу *демократії* й *авторитаризму*, а також етичні підстави прав людини.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. 1) теоретична дисципліна, що досліджує природу *права*, його джерела, структуру та співвідношення з *мораллю*. Ключовими проблемами для неї є питання про обов'язковість права, критерії його чинності та межі юридичної відповідальності. 2) *nim. Grundlinien der Philosophie des Rechts* – твір *Г. Гегеля*, у якому розгорнуто його концепцію об'єктивного духу та раціональної свободи. Книга є систематичним викладом етичної теорії в межах абсолютного ідеалізму та виходить із визначення права як буття вільної волі (*freier Wille*), де свобода мислиться не як довільність вибору, а як розумне самовизначення, що набуває об'єктивної форми в соціальних інститутах. Структура твору відображає *діалектичний* розвиток свободи від абстрактного права (*abstraktes Recht*), де особа постає носієм формальної рівності та власності, через моральність наміру (*Moralität*), яка акцентує внутрішній намір, переконання та відповідальність, до *моральності* як етичного життя (*Sittlichkeit*), що означає конкретну єдність індивідуальної та загальної волі в інститутах родини (*Familie*), громадянського суспільства (*bürgerliche Gesellschaft*) та держави (*Staat*). Держава визначається як дійсність моральної ідеї (*Wirklichkeit der sittlichen Idee*), тобто як найвища форма здійсненої свободи, у якій приватні інтереси

підносяться до універсального виміру. На відміну від кантівського акценту на автономії внутрішнього морального закону, *Г.* стверджує, що свобода реалізується лише в історично сформованих і раціонально впорядкованих інститутах, а моральність не може залишатися суто суб'єктивною.

ФІХТЕ, ЙОГАНН ГОТЛІБ (1762-1814) – німецький філософ класичного ідеалізму, один із найпопулярніших продовжувачів критичної філософії *І. Канта*, професор Єнського та Берлінського університетів; був під сильним враженням від ідей Просвітництва, Великої Французької Революції та Наполеонівських війн. Етична філософія *Ф.* розгортається навколо принципу діяльного «Я», яке і пізнає світ, і конститує його через акт самопокладання – тому *свобода* є трансцендентальною умовою моральності. На відміну від Канта, який виходив із формального закону розуму, *Ф.* підкреслює практичний характер «Я»: моральний закон виявляється як внутрішній імператив до безперервної самодіяльності та самовдосконалення, а світ постає як поле *обов'язку*. Ідейним стрижнем етики *Ф.* є взаємне визнання: інший суб'єкт необхідний для самосвідомлення «Я», тому *право* і моральність виникають із структури взаємного обмеження свобод. Про тих же, хто виходить за рамки закону, говориться як про ворогів суспільства та недолюдей, котрим суспільство має «мститися», оскільки закон їх більше не захищає – цей вислів пізніше перетлумачив на егоїстичний лад *М. Штірнер*, який відверто полемізував із *Ф.* Важливим також є розуміння нації як моральної спільноти, покликаної реалізувати свободу в історії, що поєднує автономію особи з ідеєю колективної місії. Але це створює напруження між універсалізмом морального закону та культурно-національною конкретністю його вті-

лення. *Ф.-ська* етика – це радикалізація практичного розуму, де моральність мислиться як нескінченне завдання самотворення і *відповідальності*, а свобода – як активний обов'язок діяти згідно з розумом. Про *Ф.* казали: «Він був філософом наполовину, і можливо, навіть на меншу. Він був не лише філософом, але й борцем», що коротко репрезентує характер його поглядів. Головні етико-політичні твори: «Науковчення» (*Wissenschaftslehre*), «Підвалини природного права», «Замкнена торгова держава», «Промови до німецької нації», «Гідність людини».

ФОРМАЛІЗМ – методологічна установка в етиці, естетиці та праві, що надає пріоритет формальній структурі *норм* і суджень над їхнім конкретним змістом. Часто слугує стратегією обходу *закону* «по букві» через недосконалість формулювань і засуджувався ще давньоримськими юристами.

ФРИК *розм. знев.* – термін на позначення особи, яка демонстративно порушує соціальні норми зовнішності, поведінки, самоідентифікації, привертаючи увагу через *епатаж*, ексцентричність або радикальну «інакшість».

ФРОЙД (ФРЕЙД), ЗІГМУНД (1856-1939) – австрійський лікар-невролог, засновник психоаналізу, одна з ключових постатей інтелектуальної історії ХХ ст. Етична проблематика *Ф.-да* органічно впливає з психоаналітичної теорії особистості: відкривши несвідоме як автономний і динамічний вимір психіки, він показав, що моральність не є первинною «даністю розуму», а формується в процесі внутрішнього конфлікту між *інстинктивними* потягами та соціальною заборонаю. У його структурній моделі психіки –

«Воно – Я – Над-Я» – саме останнє виступає носієм морального закону, сприйнятого з батьківського авторитету та соціалізації, і продукує почуття *провини, сорому* й ідеал «Я». Він обґрунтовує тезу про двоїстість цивілізації: культура необхідна для стримування агресивних і сексуальних імпульсів (Еросу та Танатосу), однак це стримування здійснюється через *репресію*, що породжує невротичну напругу та хронічне «недоволення культурою». А тому увесь моральний прогрес людства був досягнутий ціною зростання внутрішнього примусу. Пояснюючи генезу моральності, *Ф.* пов'язує її з подоланням Едипового чи Елекривського комплексу, тобто сексуального потягу дитини до родителя протилежної статі та механізмами витіснення, сублімації й ідентифікації. Моральні норми постають як трансформована енергія інстинктів, а релігія – як колективна ілюзія, що підтримує моральний порядок через символічний батьківський *авторитет*. У ширшому філософському контексті *Ф.* радикалізує «герменевтику підозри» (поруч із *К. Марксом* і *Ф. Ніцше*), демонструючи, що за раціональними моральними деклараціями приховані несвідомі *бажання* й *афекти*. Та водночас він не зводить етику до цинічного редукціонізму, підкреслюючи необхідність усвідомлення внутрішніх конфліктів як умови зрілої автономії. *Ф.-ська* етична перспектива – бачення людини як істоти конфліктної, розщепленої між потягом і заборонаю, де моральність є результатом складної роботи психіки, а свобода – завданням самопізнання та відповідальності перед власним несвідомим.

ФРОЙДОМАРКСИЗМ – інтелектуальна течія ХХ ст., що поєднує психоаналіз *З. Фрейда* із соціально-критичною теорією *К. Маркса*, прагнучи пояснити взаємозв'язок між несвідомими структурами психіки та

соціально-економічними формами панування. Представники напряду, зокрема – Г. Маркузе та В. Райх, розглядали *репресію* бажання як механізм підтримання *капітального* порядку, а визволення – як одночасно психологічний і політичний процес. У праці «Ерос і цивілізація» Маркузе інтерпретував культуру як простір сублімації та надлишкової репресії, що перевищує необхідні для співжиття обмеження. Етично Ф. проблематизує автономію суб'єкта, виявляючи приховані механізми *ідеологічного* формування потреб і бажань, та підкреслює необхідність критичної саморефлексії як умови *емансипації*.

ФРОММ, ЕРИХ (1900-1980) – німецько-американський соціальний психолог і філософ, представник неотрейдизму та гуманістичного марксизму. Поєднав психоаналіз із соціальною теорією, розробивши концепцію продуктивної *любові* та гуманістичної *етики*. Аналізував механізми втечі від свободи в умовах модерного суспільства, вказуючи на те, що *авторитаризм* і *конформізм* постають як реакція на екзистенційну тривогу. Ф. протиставляв «орієнтацію на буття» «орієнтації на володіння», критикуючи *споживацьку* культуру як джерело відчуження та *моральної деградації*. Його етика заснована на ідеї активної любові, творчості та *відповідальності* як умовах автентичного людського розвитку, що поєднає психологічний аналіз із нормативним ідеалом гуманістичного суспільства. Головні етико-політичні праці: «Мистецтво любові», «Мати чи бути?», «Втеча від свободи».

ФРОНЕЗИС (ФРОНИЗИС, грец. φρόνησις) – практична мудрість або розсудливість, ключова *чеснота* в етиці *Аристотеля*, яка означає здатність правильно міркувати про належні дії в конкретних обста-

винах, поєднуючи знання загальних принципів із чутливістю до ситуаційних деталей.

ФРУСТРАЦІЯ – психічний стан напруження, розчарування та внутрішнього конфлікту, що виникає внаслідок недосяжності значущої потреби чи перешкоди на шляху до мети. Може породжувати *агресивні* реакції, хоча не завжди. Відіграє важливу роль у формуванні *стресу*, емоційного *вигорання* та соціальних конфліктів, але також може слугувати стимулом для особистісного розвитку, якщо інтегрується через саморегуляцію та підтримку.

ФУКО, МІШЕЛЬ (1926-1984) – французький філософ, історик ідей і теоретик культури, професор Колеж де Франс, один із ключових представників постструктуралізму. У Ф. етика не оформлюється як нормативна теорія в класичному сенсі, проте проходить крізь усю його інтелектуальну еволюцію – від археології знання до генеалогії влади та пізніх досліджень «турботи про себе». Центальною для нього є теза про нерозривний зв'язок знання і влади: істина не є нейтральним відображенням реальності; вона формується в межах *дискурсивних* практик, які водночас дисциплінують і конституують суб'єкт. Ф. аналізує перехід від публічних тілесних покарань до дисциплінарних механізмів контролю (*паноптизм*), показуючи, що модерна моральність пов'язана як із гуманізацією, так і з тоншими формами нормалізації. Далі демонструється, що сексуальність – не природна даність, а історично сформований об'єкт знання та регуляції, через який індивід інтеріоризує (засвоює) норми. Він не пропонує універсальних норм, натомість розкриває історичну зумовленість моральних режимів і закликаючи до критичної настороженості щодо тих форм раціональності, які претен-

дують на нейтральність. Його етика – це радше практика критики та самоконституювання, ніж система приписів. Вплив Ф. простежується в *біоетиці*, гендерних студіях, теорії влади, *постколоніальних* і квір-дослідженнях, а також – у сучасних дискусіях про біополітику та межі нормативності. Важливі для етики праці: «*Наглядаючи та карати*», «Історія сексуальності», «Слова та речі», «Археологія знання».

ФУЛЛЕР, ЛОН ЛУЇС (1902-1978) – американський правовий філософ, професор Гарвардського університету, один із найвідоміших критиків юридичного позитивізму XX ст., автор праці «Моральність права». Етична концепція Ф.-ра формується в полеміці з *Г. Гарт* і спрямована проти тези про повну розірваність *права* та *моралі*. На відміну від позитивістів, які вбачали в праві передусім систему чинних норм, він розробляє ідею «внутрішньої моралі права» –

сукупності формальних принципів, без дотримання яких правовий порядок втрачає саму якість права. До цих принципів відносяться загальність норм, їхня публічність, несуперечливість, зрозумілість, стабільність, можливість виконання та заборона зворотної дії. Їхнє порушення означає моральну неспроможність правової системи, оскільки вона перестає поважати адресата як відповідального суб'єкта. Тому моральність у Ф.-ра вкорінена у процедурній чесності правотворення та правозастосування. Особливе значення має його аналіз нацистського права, де він показує, що формально чинний закон може бути настільки спотвореним, що втрачає моральну легітимність (*нор. ШМІТТ*). Ф.-ів підхід не зводиться до *природного права* в класичному сенсі, але утверджує мінімальні етичні умови правопорядку, пов'язані з повагою до людської автономії та здатності діяти згідно з правилами.

Х

ХАЛЯЛЬ (араб. «дозволене») – нормативна категорія ісламського права, що позначає дії, продукти та практики, дозволені *шариатом*, на противагу *хараму* (забороненому).

ХАНЖЕСТВО – форма моральної нещирості, що полягає в демонстративному підкресленні власної доброчесності чи релігійності при одночасному приховуванні протилежних мотивів і практик (див. **ПУРИТАНСТВО**). Ханжа апелює до суворих норм для оцінки інших, але не застосовує їх до себе самого, перетворюючи *мораль* на інструмент соціального контролю та самопіднесення. Феномен близький до поняття *лицемірства*, описаного ще в античній та християнській етиці як розрив між внутрішнім *наміром* і зовнішньою поведінкою; у модерній соціальній теорії – як стратегія символічного *капіталу*. Етичний аналіз підкреслює, що *Х* підриває *довіру* до моральних інституцій, оскільки девальвує *щирість* як умову автентичної доброчесності та сприяє *цинічному* ставленню до *норм*.

ХАРАКТЕР (грец. *χαρακτήρ* «прикмета») – усталена структура моральних і психологічних рис *особистості*, що визначає сталі способи реагування, оцінювання та дії. У класичній етиці, зокрема – в *Аристотеля*, *Х* формується через звичку (*ἥθος*) і є підґрунтям *чеснот* як стійких диспозицій до належного вибору. У новочасній філософії та психології поняття пов'язується з *автономією*, *відповідальністю* й інтегрованістю особистості. *Х* є умовою *передбачуваності* та *довіри* в соціальних взаєминах, оскільки

моральна оцінка стосується і окремих учасників, і стабільної орієнтації суб'єкта на *добро* чи *зло*.

ХАРАМ (араб. «заборонене») – категорія ісламського права, що позначає дії, продукти чи *наміри*, суворо заборонені *шариатом*; протиставляється поняттю *халляля*.

ХАРАСМЕНТ (англ. *harassment* «дратувати») – форма нав'язливої поведінки, що принижує *гідність* особи, створює ворожу, принизливу чи загрозливу атмосферу та порушує принцип рівності у професійному, освітньому, публічному середовищі. Розглядається як порушення принципу поваги до автономії та гідності особи, як прояв асиметрії влади й інструменталізації інших людей, а також – як форма моральної *шкоди*, Особливої уваги набуває сьогодні поняття сексуального *Х-ту* як системна форма *гендерного домінування*, що має індивідуальний і структурний характер.

ХАРИЗМА (грец. *χάρισμα* «благодать») – форма особистісного авторитету, що ґрунтується на сприйнятті *індивіда* як носія виняткових або надзвичайних якостей. Класичну концептуалізацію запропонував *М. Вебер*, котрий визначив *Х-не* панування як тип легітимності, заснований на вірі послідовників у особливу місію чи дар їхнього лідера. У релігійному сенсі поняття пов'язане з новозавітним ученням про духовні дари Святого Духа, а в політичній теорії – з проблемою персоналізації влади. Етично *Х* амбівалентна: вона може мобілізувати спільноту до солідарної дії, але також створює ри-

зик особистісного культу та знецінення інституційних механізмів контролю. Її моральна оцінка залежить від спрямування впливу та відповідальності лідера перед нормами *права і спільним благом*.

ХІТЬ – морально-психологічне поняття, що означає інтенсивний статевий потяг. У багатьох релігійних і етичних традиціях розглядається як гріховна пристрасть. Зокрема, у біблійній антропології Х. пов'язується з внутрішнім пожаданням, що може вести до гріха, а в християнській аскетичній традиції входить до переліку смертних, або великих, гріхів.

ХРИСТІЯНСТВО – світова монотеїстична релігія, що ґрунтується на вірі в Ісуса Христа як втіленого Сина Божого і Спасителя людства (Месію, Машиаха). Формує цілісну моральну парадигму, у центрі якої перебуває заповідь любові до Бога та ближнього як до самого себе, посилена вимогою любові до ворогів, *прощення і милосердя* як вищого критерію праведності. Моральне вчення Х.-ва поєднує старозавітний *Декалог* із *Нагірною проповіддю*, де внутрішній намір прирівнюється до вчинку: *гнів* – до вбивства, *пожадання* – до *перелюбу*. Це означає перенесення етичного акценту з формального дотримання закону на очищен-

ня серця, покаяння і духовне відродження. Утверджує *гідність* кожної особи як створеної «за образом і подобою Божою», запроваджує принцип рівності всіх перед Богом, підносить смирення, лагідність, духовну зацікавленість, прагнення справедливості та миротворчість як «блаженства»; засуджує *гординю, лицемірство* та накопичення багатства як самоціль. Але водночас Х.-ка етика не завжди є аскетичним запереченням світу; вона також пропонує мирянам його перетворення через *любов-агапе*, що виявляється у служінні, жертвності та турботі про вразливих. Класичне богословське обґрунтування цього надав Августин Аврелій, розрізняючи «місто Боже» і «місто земне» як два способи любові – до Бога аж до самозречення і до себе аж до зневаги Бога. Х. вводить також ідею *свободи волі* та відповідальності перед судом совісті й Божим судом, поєднуючи благодать і моральне зусилля. Його соціально-етична доктрина охоплює формування уявлень про милосердну допомогу, цінність особистості, неприпустимість убивства, захист слабких, значущість шлюбу та сім'ї, культуру прощення і *примирення*. Х.-ка мораль навчає насамперед активно чинити *добро*, перетворюючи етику із системи заборон на шлях внутрішнього преображення людини через любов, віру і надію.

Ц

ЦЕЛБАТ – обітниця або стан безшлюбності й утримання від статевих стосунків з релігійних мотивів.

ЦЕНзуРА – інституційний або неформальний контроль за поширенням інформації, ідей і художніх творів з метою їхнього обмеження відповідно до політичних, моральних або релігійних критеріїв.

ЦЕРКВА Й УММА – поняття, що позначають релігійно-нормативні спільноти у двох великих монотеїстичних традиціях: у *християнстві Ц.* (ἐκκλησία «зібрання») означає спільноту віруючих, покликаних до єдності у Христі, яка має як містичний вимір «тіла Христового», так і інституційний вимір історичної організації з власною ієрархією, літургією та дисципліною. В *ісламі У.* означає всесвітню спільноту мусульман, об'єднаних вірою в Аллаха та пророчу місію Мухаммада, незалежно від етнічних або державних кордонів, і водночас є носієм нормативного порядку, заснованого на *шаріаті*. Якщо *Ц.* підкреслює сакраментальну єдність, спасительну функцію та співвідношення общини з державою, то концепт *У.-и* історично поєднує релігійну та політичну солідарність, формуючи ідеал моральної взаємної відповідальності, милостині (закят) і *справедливості* в межах спільноти. Обидва поняття виконують етико-нормативну функцію, задаючи межі належності, дисципліни, *солідарності* та *колективної відповідальності* віруючих.

ЦИНИЗМ – світоглядна та моральна позиція, що характеризується демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм,

ідеалів, моральних претензій, підозрою до щирості мотивів і схильністю інтерпретувати поведінку інших як продиктовану користою чи владними інтересами. Новолатинське викривлення давньогрецької назви сократичної школи *кініків*, що набуло самостійного значення.

ЦИСГЕНДЕРНІСТЬ – термін, що позначає відповідність *тендерної* ідентичності особи біологічній статі.

ЦИЦЕРОН, МАРК ТУЛЛІЙ (106-43 до н. е.) – римський політик, оратор і філософ, який відіграв ключову роль у інтеграції грецької етики та термінології в латинському світі та формуванні концепції *природного права*. Розвинув ідею *універсального морального закону*, що впливає з розумної природи людини та є спільним для всіх народів, наголошуючи на *чеснотах справедливості*, мужності, поміркованості та мудрості як підвалинах громадянського життя. Виступав проти *стоїчного ригоризму* як *утопії*, розробивши уявлення про *vir bonus* («благого мужа») – порядного громадянина, що намагається уникати порушення *норм*. Для *Ц.-на* *res publica* («спільна справа») існує лише там, де панує *право*, а *справедливість* є умовою легітимності влади, що згодом вплинуло на християнську політичну думку і теорії Нового часу. Його риторична спадщина поєднує моральний ідеал із практикою публічної аргументації, підкреслюючи відповідальність державного діяча перед законом і *спільним благом*. Головні етичні праці: «Проти Катиліни», «Про старість», «Про закони», «Про республіку».

ЦЗАРОПАПІЗМ – модель церковно-державних відносин, за якої світський правитель (цісар) здійснює верховний контроль над релігійними інституціями, поєднуючи функції політичного лідера та фактичного керівника церкви.

ЦІННОСТІ – стійкі нормативні орієнтири, що визначають значущість явищ, дій, станів як бажаних або небажаних; слугують критеріями морального вибору та соціальної інтеграції. У філософії розрізняють інструментальні та кінцеві *Ц.*, індивідуальні та колективні, універсальні й культурно зумов-

лені. А також – матеріальні, соціальні, духовні й екзистенційні. *Аксіологія* як спеціальна галузь філософії досліджує їхню природу, онтологічний статус (об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивізм) і механізми ієрархізації, що відображено, зокрема, у працях М. Шелера. У соціальних науках *Ц.* аналізуються як чинник *мотивації* та нормативного порядку, а в *етиці* – як підстава оцінки *добра, справедливості, гідності та свободи*. Конфлікти *Ц.-ей* породжують *моральні дилеми*, тоді як їхня інституціоналізація формує правові системи, освітні моделі й культурні традиції.

Ч

ЧАЙЛДФРІ (англ. *childfree* «бездітний») – соціокультурна позиція чи ідентифікація осіб, які свідомо не бажають мати дітей і розглядають бездітність як життєвий вибір, а не як вимушену обставину. На відміну від безплідності та відкладеного батьківства, *Ч.* передбачає нормативне самовизначення, що може мотивуватися прагненням до особистої автономії, професійної реалізації, екологічними чи етичними міркуваннями щодо перенаселення та відповідальності за виховання.

ЧАНАК'Я (КАУТІЛЯ, ВШНУГУПТА, 370-283 до н. е.) – давньоіндійський мислитель і державний радник, традиційно ототожнюваний з автором трактату «Артхашастра», що систематизує принципи державного управління, дипломатії та політичної стратегії в епоху імперії Маур'їв. У цьому творі політика розглядається як раціональне мистецтво забезпечення стабільності та могутності держави, де моральність правителя пов'язується передусім із ефективністю захисту підданих і підтриманням порядку, подібно до того, що ми бачимо у китайському *легізмі* та «Державці» *Мак'явеллі*. *Ч.* обґрунтовує модель сильної централізованої влади, систему шпигунства, фінансового контролю та реалістичної дипломатії. Але водночас трактат визнає значення дгарми (нормативного порядку) і обов'язку царя дбати про добробут населення, поєднуючи *прагматизм* із нормативною відповідальністю.

ЧЕСНІСТЬ – моральна якість, що означає правдивість, відкритість і відмову від обману в словах і діях, поєднану з внутріш-

ньою узгодженістю переконань та поведінки (див. **ЩІРИСТЬ**).

ЧЕСНОТА – стійка моральна якість або набута схильність діяти відповідно до *добра*, що формує характер особи та спрямовує її до *досконалості*. Класична концепція *Ч.-т* розроблена *Аристотелем* у «Нікомаховій етиці», де вона визначається як «середина» між надлишком і нестачею, здобута через виховання та практику. У християнській традиції розрізняють кардинальні та богословські *Ч.-и*, а в сучасній етиці наголос робиться на формуванні характеру, безпелеційно до правил або наслідків. Вона передбачає інтеграцію розуму, волі й *емоцій*, що забезпечує внутрішню цілісність особи та її здатність до морального самоврядування. Концептуально протистоїть як ригористичному *формалізму*, так і моральному *релятивізму*, пропонуючи модель етичного розвитку через практику *доброчесності*.

ЧЕСНОТА ГРОМАДЯНСЬКА – моральна якість громадянина, що полягає у здатності ставити *спільне благо* вище за особисту вигоду та брати відповідальну участь у політичному житті. У республіканській традиції, представленій мислителями від античності до *Н. Мак'явеллі* («Флорентійські хроніки»), *Г.Ч.* означає відданість законам, готовність до самопожертви заради республіки й активну участь у захисті *свободи*. Нині ж вона пов'язується з ідеалами публічної добродесності, толерантності, поваги до прав інших і критичної участі в демократичних процедурах.

ЧЕСТЬ – етична категорія, що означає усвідомлення власної *гідності*, моральної вартості та соціального визнання. У традиційних суспільствах *Ч.* (honor) функціонувала як регулятор поведінки, пов'язаний із репутацією, обов'язком і соціальним статусом. Тоді як у філософській етиці Нового часу співвідноситься з поняттями гідності та *моральної автономії*, зокрема – у вченні *І. Канта*, де моральна цінність особи не залежить від зовнішнього визнання, проте ґрунтується на внутрішньому законі (*див. ІМПЕРАТИВ КАТЕГОРИЧНИЙ*).

ЧЖУАН-ЦЗИ (КНИГА) – *даоський* текст IV-III ст. до н. е., традиційно приписуваний мислителю Чжуан Чжоу, що поєднує філософські притчі, парадоксальні історії та поетичні алегорії для розкриття принципів *Дао*, відносності людських оцінок і свободи від штучних соціальних норм. На відміну від нормативно-ритуалістичного *конфуціанства*, книга утверджує спонтанність, невимушеність (*у-вей*) та внутрішню автономію як умови моральної гармонії. Відомі епізоди, як-от сон про метелика, підводять до усталених уявлень про ідентичність і достовірність знання, формуючи етику неприв'язаності та *толерантності* до множинності способів життя та вирішення проблем.

ЧОРАН (СІОРАН), ЕМІЛЬ (1911-1995) – румунсько-французький філософ і есеїст, чи не найрадикальніший представник інтелектуального песимізму ХХ ст., по-

слідовний прихильник *антинаталізму* й *ангедонізму*, апологет онтологічних ідей *буддистично-даоського* напрямку у Західній культурі та продовжувач лінії *А. Шопенгауера*. Його думка перебуває на межі *екзистенціалізму*, *нігілізму* та морального *скепсису*. Етика *Ч.-на* не оформлена як нормативна система, проте розгортається як безкомпромисна критика ілюзій сенсу, прогресу, історії та морального самовиправдання людини. Він безапеляційно демонтує традиційні уявлення про *добро*, *відповідальність* і спасіння, розглядаючи *мораль* як форму самозаспокоєння перед лицем *страждання* й абсурдності існування. Водночас, його радикальний скепсис не зводиться до *цинізму*: філософ відкидає *насильство* та *фанатизм* саме тому, що не вірить у жодну «вищу» мету, здатну їх виправдати, що надає його негативній етиці парадоксально-гуманістичного забарвлення, подібно до етики *А. Камю*. Головні етичні праці: «Зваба існуванням», «На верхів'ї відчаю», «Зізнання та прокляття».

ЧУТЛИВІСТЬ КУЛЬТУРНА – здатність усвідомлювати та поважати відмінності культурних норм, символів і цінностей без їхньої редукції до власних стандартів.

ЧУТЛИВІСТЬ МОРАЛЬНА – здатність розпізнавати морально значущі аспекти ситуації, переживати *емпатію* й оцінювати наслідки власних дій з огляду на *добро* і *зло*.

Ш

ШАНТАЖ – форма примусу або психологічного тиску, що полягає у погрозі розголошення компрометуючої, приватної, конфіденційної інформації, заподіяння *шкоди* репутації, майну чи соціальному становищу особи з метою отримання вигоди або примусення до певних дій

ШАРІАТ – цілісна нормативно-ціннісна система ісламу, що претендує на божественне походження й охоплює як юридичні приписи, так і моральні настанови, формуючи комплексну модель належної поведінки *умми*. Його джерелами вважаються *Коран* і *Сунна*, а методологічними інструментами – іджма (консенсус учених), кияс (аналогія) й інші принципи правового міркування, розроблені в межах класичних правових шкіл (ханафітської, малікітської, шафіїтської та ханбалітської). Важливим є розрізнення між *Ш.-ом* як ідеальною божественною нормою та фікхом як історичною, людською інтерпретацією цієї норми. У структурі нормативних оцінок розрізняють п'ять категорій людських дій: обов'язкове (фард), рекомендоване (мандуб), дозволене (халяль, мубах), небажане (макрух) і заборонене (харам), що створює розгалужену моральну таксономію, подібну до деонтичних систем у західній етиці. Класична теорія *Ш.-ту*, розвинена, зокрема, аль-Газалі й аш-Шатібі, визначає збереження релігії, життя, розуму, нащадків і власності як фундаментальні *блага*, і це надає усій системі *телеологічного* виміру. Водночас у сучасних інтерпретаціях до цих цілей додають *гідність* і *справедливість*. Етично *Ш.* поєднує *деонтологічний* аспект (безумовність божественного припису) з *етикою чеснот* (форму-

вання богобоязливості, таква) та комунітарною моделлю відповідальності, де індивідуальна моральність невіддільна від соціального порядку.

ШАХРАЙСТВО – навмисне введення в оману з метою отримання неправомірної вигоди, що поєднує *обман*, зловживання *довірою* й інструменталізацію іншої особи.

ШЕЛЛІНГ, ФРІДРІХ ВІЛЬГЕЛЬМ ЙОЗЕФ (1775-1854) – німецький філософ класичного ідеалізму, сучасник, друг юності та полемічний опонент *Гегеля*. Етична проблематика у *Ш.-га* розгортається довнавкола питання *свободи* як онтологічної підстави *добра* та *зла*. На відміну від раціоналістичних моделей, він вважає, що зло не є просто браком добра чи помилкою розуму, а має позитивну можливість у самій структурі буття. Він також ускладнює філософське розрізнення між «основою» (Grund) та «існуванням» (Existenz) у Богові, стверджуючи, що в глибині реальності присутній темний, дорациональний принцип волі, з якого постає як свобода, так і можливість відхилення від порядку. Моральність, відповідно, не зводиться до дотримання універсального закону (як у *Канта*); вона є драматичним актом самовизначення особи між егоцентричним самоствердженням і любов'ю як принципом єдності. *Ш.* відкидає механічне розуміння природи та розглядає її як динамічний процес саморозкриття духу, що надає етиці космологічного виміру: свобода людини вписана у ширший метафізичний конфлікт світла та темряви (*пор. ГНОСТИЦИЗМ ХРИСТИЯНСЬКИЙ*). Його пізня позиція ще більше наголошує на істо-

ричності одкровення та непередбачуваності події, що протистоїть обмеженості раціональної етичної системи.

ШИПЕРИНГ (*скор. від англ. relationship «відносини»*) *молод. слнг.* – практика створення чи підтримки уявних або інтерпретованих романтичних зв'язків між персонажами (інколи – реальними особами) у межах фан-культур, цифрових спільнот і медіа. Феномен виник у середовищі фанфікшену та онлайн-фандомів і став частиною культури співтворчості, де споживачі медіа активно переосмислюють *наративи*.

ШКОДА – негативний вплив на фізичне, психологічне, соціальне чи моральне *благо* особи, спільноти, що зменшує їхню здатність до самореалізації чи порушує права. У *ліберальній* політичній філософії важливим є «принцип *Ш.-и*» Дж. Ст. Мілля, згідно з яким обмеження свободи виправдане лише для запобігання *Ш.-ді* іншим. В етичній теорії вона аналізується як центральна категорія *консеквенціалізму* (оцінка наслідків дії), *біоетики* (принцип «не нашкодь»), а також – дискусій про моральну відповідальність і компенсацію. Розрізняють пряму і непряму, матеріальну і символічну *Ш.-ду*, а також проблему «образи без *Ш.-ди*» у межах публічної моралі. Поняття *Ш.-ди* пов'язане з уявленнями про *вразливість* людини та необхідність нормативних меж свободи, що гарантують взаємну *безпеку* та *гідність*

ШМІТТ, КАРЛ (1888-1985) – німецький юрист і політичний філософ, один із найвпливовіших теоретиків політичного рішення ХХ ст. Його інтелектуальна біографія невіддільна від співпраці з нацистським режимом у 1930-х рр., що зумовлює постійну етичну напруженість у рецепції його спадщини. Етична проблематика у *Ш.-та* не

оформлюється як нормативна моральна теорія, проте його політична філософія має виразні морально-антропологічні передумови: він виходить із переконання в конфліктній природі людського співжиття (*пор. ГОББС*) та розглядає політичне як автономну сферу, що визначається розрізненням «друг-ворог». Це розрізнення не зводиться до приватної ворожнечі, і означає також граничну можливість публічного конфлікту, включно з війною, тим самим підважуючи ліберальні спроби редукувати політику до *моралі*, економіки чи процедурного *консенсусу*. Він формулює тезу про суверена як «того, хто вирішує питання про надзвичайний стан», надаючи рішення пріоритет над нормою. З етичного погляду це означає критику *універсалістських* моральних стандартів і визнання того, що в екстремальних ситуаціях політичний порядок спирається не на загальні правила, а на персоналізовану відповідальність і силу волі. Його позиція протистоїть *кантіанському* нормативізму та ліберальному правовому *формалізму*. І натомість утверджує пріоритет політичної єдності над індивідуальною автономією. Водночас вона породжує ризик легітимації *авторитаризму*, адже моральна оцінка підпорядковується логіці виживання та самоутвердження політичного цілого. *Ш.-івська* концепція політичного радикалізує тезу про невикорінність конфлікту та ставить під сумнів саму можливість універсальної *етики*, замінюючи її плюралізмом несумісних колективних ідентичностей. Є автором таких важливих для етики праць: «Політична теологія», «Поняття політичного» та «Диктатура».

ШОПЕНГАУЕР, АРТУР (1788-1860) – німецький філософ, один із найвпливовіших представників посткантівської традиції та засновник метафізичного песимізму; сфор-

мований під впливом трансцендентальної філософії *I. Канта* та критично налаштований щодо системного оптимізму *Г. Гегеля*. *Ш.* розвиває вчення, згідно з яким світ як уявлення (*Vorstellung*) є феноменальною даністю для суб'єкта, тоді як річ-у-собі отожднюється з ірраціональною, сліпою Волею (*Wille*), що становить метафізичну основу всього суцього. Ця «Воля», проявляючись як воля до життя (*Wille zum Leben*), зумовлює нескінченне прагнення, боротьбу та страждання, адже кожне задоволення є лише «приманкою» для конкретного суб'єкта та тимчасовим зняттям болю, після чого виникає нова потреба чи нудьга. Етичний вимір цієї метафізики полягає в тому, що індивідуальність є феноменальною формою об'єктивації єдиної Волі, а отже – *егоїзм* заснований на ілюзії відокремленості, підтримуваній принципом індивідуації (*principium individuationis*). Виходячи з цього, на протигагу *Ляйбніцу*, *Ш.* називав цей світ «найгіршим із можливих», адже він безглуздий, стражденний і безперервний. Справжня моральність у *Ш.-ра* виникає не з раціонального обов'язку, як у кантівській *деонтології*, а з безпосереднього *співчуття* (*Mitleid*), де руйнується межа між «Я» й «Іншим» і визнається спільність страждання всіх живих істот. Тут випливає етичний *універсалізм* і засудження *жорстокості*, а також – обґрунтування морального значення аскези (*Askese*) як поступового заперечення Волі через стриманість, самозречення і, в крайньому вияві, відмову від життєвих прагнень (*див. ЄВТАНАЗІЯ*). Особливе місце у нього посідає естетичне споглядання, яке тимчасово звільняє людину від диктату Волі, дозволяючи безкорисливо сприймати ідеї. *Ш.* розгортає критику кантівського *формалізму* та наполягає на емпіричній очевидності співчуття як єдиного справжнього морального *мотиву*. Його думка вияв-

ляє паралелі з *буддистською* й *індуїстською* традиціями: ідея страждання як універсальної характеристики буття, ідеал звільнення через подолання бажання. Хоча ці впливи явно інтерпретуються в межах західної метафізики. У культурному вимірі *Ш.* істотно вплинув на філософію життя, психоаналіз, *екзистенціалізм*; на творчість *Ф. Ніцше*, який спочатку сприйняв його як «вихователя», та згодом піддав властивий йому песимізм переоцінці. Під безпосереднім враженням від його ідей були *О. Вайнінгер* і *Е. Чоран*. Ключові для етики твори: «Світ як воля й уявлення», «Про основу моралі», «Афоризми життєвої мудрості».

ШПЕНГЛЕР, ОСВАЛЬД АРНОЛЬД ГОТФРІД (1880-1936) – німецький історіософ і культурфілософ, автор резонансної праці «Занепад Західного світу» (*Der Untergang des Abendlandes*), у якій запропонував морфологію світових культур як замкнених органічних цілісностей, розвиваючи аналогічні ідеї *Ж.-Ж. Руссо*. Він заперечує універсальність *моралі*, стверджуючи, що кожна велика культура виробляє власний тип етики, відповідний до її «духу» та життєвого циклу. Мораль, отже, є не раціонально обґрунтованим законом, а виразом культурного стилю – символічною формою самоствердження цивілізації. У пізній фазі розвитку, яку *Ш.* називає стадією «цивілізації», мораль втрачає творчий імпульс і перетворюється на раціоналізований, формалізований кодекс, що маскує занепад життєвої сили. Звідси – його критика лібералізму, гуманізму та просвітницької віри у прогрес як симптомів браку «фаустівської» культури Заходу. Етично значною є також його концепція «пруського соціалізму», де наголос робиться на дисципліні, обов'язку й історичній місії, на протигагу індивідуальній автономії. Це, у свою чергу, зміщує центр

моральної ваги з особистості на долю колективного організму. Однак *Ш.-ів фаталізм* і естетизація сили породжують ризик виправдання авторитарних форм політичного життя.

ШТІРНЕР, МАКС (ЙОГАНН КАСПАР ШМІДТ, 1806-1856) – німецький філософ-молодогегельянець, критик релігії, держави та гуманістичного *універсалізму*, автор книги «Єдиний і його власність». Його етична позиція постає як послідовний індивідуалістичний *егоїзм*, спрямований проти будь-яких «вищих сутностей», таких як Бог, Держава, Людство, Мораль, Обов'язок, котрі тлумачаться як «привиди», тобто уявні абстракції, що поневолюють *індивіда*, підпорядковуючи його власні інтереси зовнішнім нормам. Мораль у традиційному сенсі (християнська, кантіанська чи гуманістична) розглядається *Ш.-ом* як форма внутрішньої колонізації свідомості, коли людина добровільно служить ідеалам, що не мають реального буття поза її вірою в них. На противагу цьому висувається концепція «Єдиного» (*Einziges*) – конкретного, неповторного індивіда, який не зводиться до жодної загальної

категорії та визнає лише власність (*Eigentum*) як сферу фактичної сили та самоприсвоєння. Його «егоїзм» не є психологічною теорією. Це – нормативна декларація звільнення від обов'язкових моральних імперативів, включно з категоричним імперативом *І. Канта* та національного патріотизму *Й. Фіхте*. Етична взаємодія кількох послідовників цієї життєвої стратегії можлива лише у формі «союзу егоїстів» (*Verein von Egoisten*) – добровільного, несталого об'єднання, що існує доти, доки відповідає інтересам його учасників, тим самим замінюючи обов'язок взаємною користю без апеляції до трансцендентного добра. *Ш.* радикалізує критику відчуження, але на відміну від *К. Маркса*, на якого значно вплинув, відкидає будь-який колективний суб'єкт як нову абстракцію. Його етична філософія становить крайній антинормативізм і мета-етичний *нігілізм* щодо універсальних моральних підстав, водночас відкриваючи дискусію про *автономію*, самотворення та межі індивідуальної свободи. Вплив *Ш.-ра* простежується в анархізмі, *екзистенціалізмі* та постструктуралістській критиці суб'єкта.

Щ

ЩАСТЯ – стан суб’єктивного *благополуччя* та життєвої повноти, який у класичній етичній традиції осмислюється як найвище благо чи кінцева мета людського існування. У *Аристотеля* воно означає діяльне здійснення чесноти відповідно до розуму, тоді як *утилітаризм* (*Дж. Бентам*, *Дж. С. Мілль*) трактує *Щ.* як суму *задоволень* і відсутність *страждання*, що підлягає кількісній або якісній оцінці. Розрізняють *гедоністичні*, *евдемоністичні* й об’єктивістські теорії благополуччя. Етично значущим є питання, чи можна вважати *Щ.* критерієм моральності (консеквенціалізм), її результатом (аристотелізм), чи побічним ефектом виконання обов’язку (кантіанство). Сучасні дослідження *Щ.* інтегрують психологічні, політичні й етичні виміри, ставлячи проблему співвідношення індивідуального та *спільного блага*, а також – нормативного статусу *Щ.* у публічній політиці.

ЩЕДРИСТЬ – моральна *чеснота*, що полягає у добровільному наданні матеріальних або нематеріальних *благ* іншим без очікування рівноцінної відплати.

ЩИРИСТЬ – моральна якість, що означає відповідність внутрішніх переконань зовнішньому висловлюванню та поведінці, тобто відсутність свідомого *обману* чи *маніпуляції*. Пов’язана з чеснотою правдивості, яку *Аристотель* розглядав як середину між хвастощами та применшенням, а *І. Кант* – як обов’язок не брехати, оскільки неправда руйнує саму можливість *довіри* як основу морального порядку. У *моральній філософії* аналізується у зв’язку з автентичністю (*екзистенціалізм*), мовленнєвими актами й етикою комунікації (*Ю. Габермас*), де вона постає умовою дискурсивної раціональності. Важливо усвідомлювати різницю між фактичною правдивістю й екзистенційною *Щ.-тю*, коли суб’єкт може помилятися, але не вводити в оману навмисно.

Ю

IUS AD BELLUM (лат. «право на війну») – термін класичної теорії *справедливої війни*, що означає сукупність моральних і правових критеріїв, які визначають допустимість початку війни, на відміну від *ius in bello*, що регулює ведення воєнних дій. Витоки концепції пов'язані з християнською патристикою, насамперед – із ученням Августина, та зрілою схоластикою Ф. Аквінського, які обґрунтовували, що війна може бути морально допустимою лише за наявності справедливої причини (напр., самооборони), належної легітимної влади та праведного наміру. У сучасному міжнародному праві принципи *I.A.B.* інституціоналізовані в Статуті ООН, який забороняє застосування сили, за винятком самооборони чи санкціонованих Радою Безпеки дій. У нормативній етиці ця доктрина залишається предметом дискусій щодо гуманітарних інтервенцій, превентивних ударів і моральної оцінки асиметричних конфліктів.

IUS IN BELLO (лат. «правило війни») – див. **ВІЙНА СПРАВЕДЛИВА**.

ЮДА. 1) *знев.* – зрадник. 2) Ю. Іскаріот – апостол, що видав Ісуса Христа юдейським первосвященникам за 30 срібників. 3) Згідно з однією з інтерпретацій нещодавно відкритої гностичної Книги Юди, навпаки, – найвідданіший учень Христа, що погодився на довічну ганьбу та прокляття, задля прославлення істинного вчення.

ЮДАЇЗМ – одна з найдавніших монотеїстичних релігій, що сформувалася в межах стародавнього Ізраїлю на основі віри в

єдиного Бога Ягве (*зебр.* יהוה) й укладеного з Ним Завіту. Нормативним ядром *Ю.-му* є Тора (תורה) та розвинена на її ґрунті талмудична система *галахи*, яка регулює культові та соціально-правові аспекти життя. Етична традиція *Ю.-му* ґрунтується на поєднанні заповідей, пророчої критики соціальної несправедливості та рабинічної інтерпретації Закону (Тори), що надає великого значення *справедливості, милосердю* та відповідальності перед спільнотою. Моральність у *Ю.-кій* перспективі втілюється у практиці виконання заповідей, де право й етика перебувають у тісному взаємозв'язку, формуючи модель нормативного порядку, що охоплює як індивідуальну поведінку, так і публічну сферу.

ЮЗЕР (англ. user «користувач») – користувач будь-якого девайсу чи додатку; *молод.:* *геймер*, користувач.

ЮНГ, КАРЛ ГУСТАВ (1875-1961) – швейцарський психіатр і засновник аналітичної психології, учень і критик *З. Фрейда*, який розвинув концепції колективного несвідомого, *архетипів* і процесу індивідуалізації. Хоча його праці мають передусім психологічний характер, вони істотно вплинули на моральну філософію та релігієзнавство, оскільки сам *Ю.* трактував моральний конфлікт як внутрішню напругу між свідомим «Я» та тіньовими аспектами психіки, наголошуючи на необхідності інтеграції витіснених елементів особистості. У його розумінні етичний розвиток полягає і у дотриманні зовнішніх норм, і також у

досягненні внутрішньої цілісності та відповідальності перед власною Самістю.

ЮРКЕВИЧ, ПАМФІЛ (1826-1874) – український філософ-ідеаліст, представник Київської духовно-академічної традиції, один із найоригінальніших мислителів східноєвропейської філософії XIX ст. Відомий насамперед розробкою філософії серця (*див.* **КОРДОЦЕНТРИЗМ**) як альтернативи однобічному раціоналізму та матеріалізму свого часу. У полеміці з *нігілізмом* і натуралізмом *Ю.* обґрунтовував неможливість редукції мислення та моральності до фізіологічних процесів, доводячи, що духовне життя людини має власну онтологічну реальність і не вичерпується емпіричною психологією. Центральним у його концепції є вчення про «серце» як осереддя цілісної духовної особистості, де поєднуються розум, воля та моральне почуття, причому саме серце, а не абстрактний інтелект, є джерелом моральних оцінок і живого пізнання істини. Це зумовлює критику формального раціоналізму та кантівського апріоризму. Водночас *Ю.* розвивав платонічну лінію онтології

ідей, стверджуючи об'єктивність моральних і логічних істин як надіндивідуальних смислових структур, що не залежать від суб'єктивної психіки (*див.* **РЕЛЯТИВІЗМ ЕТИЧНИЙ**), а тому його позицію можна окреслити як теїстичний ідеалізм із виразним персоналістичним виміром. Причинно-наслідково його філософія постала як відповідь на кризу метафізики в добу позитивізму: поширення природничо-наукового світогляду призводила до редукції людини до біологічного організму, а це, у свою чергу – до втрати онтологічного статусу моралі. Відповідно, виникла потреба відновити духовну гідність особистості через нову антропологію, що й реалізується у вченні про серце як центр моральної свободи. Вплив *Ю.-ча* простежується в подальшому розвитку української релігійно-філософської думки та персоналізму. Основні етичні праці: «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого», «Ідея», «З науки про людський дух», а також надруковані вже після смерті конспекти лекцій з історії філософії та філософії права.

Я

ЯЗАТИ. У *зороастризмі* – богоподібні добрі сутності високого рангу, аналогічні християнським архангелам.

ЯЛДАВАОФ (ім. від *гебр.* ילד בהוּ «дитя безодень») – *гностичний* деміург, описаний у текстах корпусу Наг-Хаммаді, зокрема – в Апокрифі Іоанна, як нижча, недосконала істота, що створила матеріальний світ, перебуваючи у невіданні (чи заздрості) щодо вищої божественної Плероми (повноти буття). У космології *Я.* символізує поєднання невігластва та владолюбства, а матеріальний порядок постає як результат помилки чи випадіння від істинного духовного начала. В етичному вимірі ця фігура репрезентує радикальну критику космічної та соціальної влади, оскільки закон і світовий порядок можуть мислитися як продукт недосконалого творця. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність гнозису (таємного знання) для звільнення від фальшивої нормативності. Ототожнюється зі старозавітним Ягве.

ЯНСЕНІЗМ – католицький богословський рух XVII-XVIII ст., пов'язаний із працею єпископа Янсенія «Августин», у якій наголошувалось на радикальній зіпсованості

людської природи та необхідності божественної благодаті для спасіння. *Я.* відзначався суворою моральною дисципліною, аскетизмом і критикою морального *лакцизму*, зокрема – в полеміці з єзуїтами. Набув особливо широкого розголосу після публікації «Провінціалів» *Б. Паскаля*. В етичному сенсі *Я.* репрезентує *ригористичну* модель християнської моралі, де внутрішній стан благодаті та строгість сумління мають пріоритет над соціальною адаптацією.

ЯСПЕРС, КАРЛ (1883-1969) – німецький філософ і психіатр, один із представників екзистенціалізму, який розробив концепцію комунікативної раціональності, а також т. зв. граничних ситуацій (смерть, хвороба, екзистенційний жах), під час яких людині відкривається сенс і пафос буття. Підкреслював значення особистої відповідальності перед сучасниками та майбутніми поколіннями в умовах історичних катастроф. Після Другої світової війни *Я.* у книзі «Питання провини» розрізняв кримінальну, політичну, моральну та метафізичну провину, пропонуючи етичну модель *колективної відповідальності* без зняття індивідуальної.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ

Аббанняно	Анархізм	Байдужість	Виробництво
Абсолют	індивідуалістич-ний	Баланс свободи і	відповідаль-не
Абсолютизм	Анархопримітивізм	безпеки	Виснаження
монархічний	Ангажованість	Бгагавад-Ґіта	моральне
Абсурд	Ангедонія	Безпека	Витіснення праці
Абюз	Андеграунд	Бентам	Виховання моральне
Авеста	Андрогінність	Бернштайн	Вишенський
Автономія	гендерна	Бидло	Відеват (Вендідад)
Автономія тілесна	Анонімність	Білля про права	Відплата
Автономія цифрова	Антивіталізм	(1689)	Відповідальність
Авторитаризм	Антигуманізм	Біобезпека	Відповідальність за
Авторитет	Антигалітаризм	Біоетика	захист
Авторство	Антинатуралізм	Біополітика	Відповідальність
Агада	Антиномія	Біосправедливість	кліматич-на
Агентність	Антисемітизм	Біофілія	Відповідальність
Агресія	Антиутопія	Благо	колектив-на
Агресія пасивна	Антифізикалізм	Благо спільне	Відповідальність
Агапе	Антроподицея	Благополуччя	наукова
Адаптація	Антропоцентризм	Бовуар	Відповідальність
Адекватність етична	Апатія	Бодішеймінг	перед майбутнім
Адлер	Апокатастазис	Бодріяр	Відчай
Аксіологія	Апорія етична	Бубер	Відчуження
Активізм	Апперцепція	Буддизм	Відшкодування
Акцидентальний	Арендт	Булінг	моральне
Алармізм	Ареопаг	Бумери (Покоління)	Війна інформаційна
Альтер-его	Аристократія	Бунт	Війна справедлива
Альтернатива	Аристотель	W (Модальність)	Вік згоди
Альтруїзм	Архетип	Вада	Вікно Овертона
Альфа (Покоління А)	Архонти (Гностицизм)	Вайнінгер	(Вікно дис-курсу)
Амбівалентність етична	Аси	Вани	Влада
Амбіверсія	Асиметрія	Вебер	Влада моральна
Амеша спента (Амшаспанд)	інформаційна	Веди	Вовенарг
Амністія	Аскетизм	Взаємодопомога	Вольтер
Аморалізм	Атеїзм	Вигоряння	Вразливість
Аморальність	Аудит етичний	Використання	Врядування етичне
Анамнезис	Афект	відповідаль-не	Весвітня декларація
	Ахамот	Викривлення	прав людини
	Ахури (Асури)	психологічне	Н (Модальність)
	Аша	Викриття	ґабермас
		Виняток	ґайдеггер

Гайп (Хайп)	Грамші	Дискримінація	Ейблзм
Гакінг (Хакінг)	Грінфлег (Грінфлаг)	позитивна	Ейджизм
Галаха	Грумінг	Дискурс	Екзистенціалізм
Ганді (Ганді)	Даймон (Даймоній)	Дистеїзм	Еклектизм етичний
Ганьба (Гана)	Дао	Дистимія	Експертиза етична
Гарт (Харт)	Дао Де Дзін	Дихотомія	Експлуатація
Гегель	Даосизм	Діалектика	Екстраверсія
Гедонізм	Даркнет	Дідро	Електорат
Гейзинга	Дворкін	Діоген (Синопський)	Еліта
Геному редагування	Де	Діпфейк	Елітаризм
Гетеросексуальність	Деви (Диви)	Діяння Іоанна	Емансипація
Гібрис (Гюбрис)	Девація	(Мандей-ська Книга	Емоція моральна і
Гідність	Деградація етична	Іоанна)	Почуття моральне
Гілкі влади	(мораль-на)	Добро	Емоція та Почуття
Гілозоїзм	Дегуманізація	Добро більше	Емпатія
Гільйотина Г'юма	Дезінформація	Добробут	Еони (Гностицизм)
Гіперреальність	Деїзм	Доброчесність	Епатаж
Глобалізація	Декаданс	Доброчесність	Епікур
Гностицизм	Декалог	академічна	Епоха цифрова
християнський	Декарт	Доброчесність	Ерос
Гоббс (Хоббс,	Декларація прав	ділова	Ескапізм
Гоббес)	жінки та громадянки	Доброчесність	Естетика
Гомосексуальність	Декларація прав	публічна	Етатизм
Гомофобія	людини і	Довгостроковість	Етика
Гордість і гординя	громадянина	Довіра	Етика автоматизації
(Гонор, пиха,	Деконструкція	Довіра цифрова	Етика безпеки
марнославство)	Делез (Дельоз)	Догматизм	Етика бізнесу
Горні (Хорні,	Демагогія	Договір суспільний	Етика війни
Горнай)	Деміург	Дозволене	Етика даних
Гостинність	Демократія	Домінантність	Етика дизайну
Гріх	Дендизм	Допустимість шкоди	Етика догляду
Гріх смертний	Деонтологія	Дорофій (Газький)	Етика медична
Гротеск	Депресія	Досконалість	Етика досліджень
Гуманізм	Депривація	Доступ відкритий	Етика еволюційна
Г'юм (Юм)	Деспотизм	Доступ	Етика екологічна
G (Модальність)	Дешан	справедливий	Етика експерименту
Газлайтинг	Джамахірія	Друж	Етика епідемічна
Гайд	Джини	Евдемонізм	Етика інновацій
Геймер	Джихад	Евола	Етика кордонів
Гендер	Дзен	Евтаназія	Етика корпоративна
Гіг-економіка	Дилема етична	Евфемізм	Етика майбутнього
Гінза-Р'ба	(моральна)	Егалітаризм	Етика медіа
Годвін	Дискримінація	Егоїзм	Етика міграційна

Етика міжкультурна	Жень	Ієрархія цінностей	Капіталізм дикий
Етика міжпоколінна	Жижек	Ікс (Покоління)	Кара смертна
Етика науки	Жорстокість	Імморалізм	Каральний
Етика національна	Заборонене	Імператив	Категорія
Етика недовіри	Задоволення	категоричний	Кібербезпека
Етика Нікомахова	Закон	Імперіалізм	Кінізм
Етика нормативна	Закон олігархії	Індивід	Кіркегор (К'єркегор,
Етика охорони	залізний	Індуїзм	Кір-кегаард)
здоров'я	Закони (Кодекс)	Інженерія генна	Клімат етичний
Етика пам'яті	Хаммура-пі	Інклюзія	Книга мертвих
Етика платформи	Закони драконівські	Інновація	єгипетська
Етика політична	Закони Кларка	відповідальна	Книга мертвих
Етика праці	Закони Ману	Інстинкт	тибетська
Етика прикладна	Закони	Інтелект емоційний	Книги Єу
Етика прозорості	робототехніки	Інтелект соціальний	Кодекс етики
Етика професійна	золоті	Інтелект штучний	Кодекс
Етика публікацій	Закон По	Інтенція	Нюрнберзький
Етика	Захист викривачів	Інтерес публічний	Колаборація
репродуктивна	Захист даних	Інтернет (Мережа)	Колона п'ята
Етика різноманіття	Звичка	Інтертекстуальність	Комбатант
Етика ситуаційна	Звіт Бельмонтський	Інтроверсія	Компетентність
Етика співтворення	Згода	Інтуїція	етична
Етика технологій	Згода інформована	Інтуїція моральна	Комплаєнс
Етика турботи	Згода керованих	Іоанн (Дамаскин)	Комплекс
Етика турботи про себе	Згода після втручання	Іоанн (Ліствичник)	меншовартості
Етика управління	Здоров'я глобальне	Іронія	Компроміс
Етика участі	Зло	Ісихазм	моральний
Етика цифрова	Зло менше	Іслам	Комунізм
Етика чеснот	Злочини військові	Ісократ	Конвенції Женевські
Етика штучного інтелекту	Злочини проти людяності	Істина абсолютна	Конський
Ефект ореолу	Знецінення	Істина конвенційна	Конотація
Ефект переваги	Зомбі філософський	Їма	Консеквенціалізм
Ефект подвійний	Зороастризм	Йов	Консенсус
Ефект Токвіля	(Парсизм)	Йокаї	Конспірологія
Ефект фреймінгу	Зумери (Покоління)	Йотуни	Контекст
Євгеніка	І	Qualia	Контекстуалізм
Єзуїтство	Ідеал	Казуїстика	Контракт соціальний
Єресь	Ідентичність	Какістократія	Конфлікт
Жага	моральна	Кампанелла	Конфлікт інтересів
Жадоба (Жадібність)	Ідеологія	Камю	Конформізм
Жаль	Ієрархія	Кант	Конфуціанство
		Капітал	Коран
		Капіталізм	Корисливість

Користь	Мандевіль	Монтеск'ю	Обов'язок
Кордоцентризм	Мандеїзм	(Монтеск'є)	моральний
Космоетика	Маніпуляція	Мор	Обурення
Космополітизм	Маніхейство	Моралфагія	Олігархія
Краса	Маргінальний	Мораль	Оплата справедлива
Критика	Маркс	Мораль	Опортунізм
практичного розу-му	Марсилій	готтентотська	Оріховський
Крінж	(Падуанський)	Моральність	Освіта етична
Ксенофобія	Маскот	Мотив	Особистість
Культ особистості	Маскулізм	Мудрість практична	Остракізм
Культура етична	Маскулінізм	(Розум практичний)	Осуд
(Культура моральна)	Маскулінність	Нагляд	Охлократія
Культура масова	Межі	Наклеп	Р (Модальність)
Лаксизм	відповідальності	Належне	Post factum
Ламетрі (Ла Метрі)	Мейнстрім	Намір	Павло (Апостол)
Ларошфуко (Ла	Мем	Наратив	Пам'ять
Рошфуко)	Ментальність	Насильство	Паніка моральна
Левіт (Книга)	Меритократія	(Насилля)	Паноптикум
Легізм (Фа-ція)	Меркантилізм	Насильство	Пантеїзм
Легітимність	Метаетика	(Насилля) сим-	Парадигма й
Легітимність	Метаіронія	волічне	епістема
моральна	Метамодерн і	Нацизм	Парадокс влади
Лі	Метамо-дернізм	Нейтральне етично	Паралогізм етичний
Лібералізм	Підвалини	Некомбатант	Партикуляризм
Лібертаріанство	метафізики мо-	(Нонкомба-тант)	етичний
Лібертинаж	ральності	Некрофілія	Партисипація
(Лібертинізм)	Милосердя	Неналежне	(Партиципа-ція)
Лідерство етичне	Мізандрія	Ненасильство	етична
Логіка деонтична	Мізогінія	Неомарксизм	Паскаль
Локк (Лок)	Мізогеїзм	Неосудність	Пастир Герми
Локус контролю	Міленіали	Неофашизм	Патерик (Отечник)
Лоаяльність	(Покоління)	Непоко́ра	Патерик Києво-
Луллій	Міль (Мілль, Міл)	громадянська	Печерський
Лунь Юй	Міркування	Нерівність соціальна	Патерни темні
Любов (Кохання)	моральне	Несправедливість	Пацифізм
Людиноводство	Міф єдипівський	Несправедливість	Пашквіль (Пасквіль)
Ляйбніц	(Трагедія Едипа)	струк-турна	Пейоративний
Маат	Міф сизифівський	Нігілізм	Перверсія
Мазохізм	Мова ворожнечі	Ніцше	Перекваліфікація
Макіавеллі	Модерн	Норми моральні	Перелюб
(Мак'явеллі)	Моїзм (Мо-ція)	О (Модальність)	Печаль
Максима	Монархія	Обов'язок	Підвітність
Мальтеїзм			

Підхід	Права соціальні	Пропорційність	Ролз (Роулз)
людяноцентричний	Правда руська	втручання	Роттердамський
Пітизм	Право гуманітарне	Пропорційність у	Рудимент етичний
Пікмі	Право позитивне	війні	Руссо
Піррон	Право природне	Протагор	Status quo
Пістіс Софія	Правопорушення	Профанація	Status quo ante
Плагіат	Правосуддя відновне	Прощення	Сабж
Платон	Правосуддя	Психологія	Сад
Плебс (Охлос)	перехідне	моральна	Садизм
Плерома	Прагматизм	Пурани	Садо-мазохізм
Плюралізм	Праця гідна	Пуританізм	Самодогляд
моральний	Преса жовта	(Пуританство)	Самокритика
Повага	Приватність	П'ять обов'язків	Саморегуляція
Повага до автономії	Прийняття рішень	мусуль-манина	Сарказм
Повага до	етичне	(П'ять стовпів	Сартр
відмінностей	Примус	ісламу)	Сатира
Повага до осіб	Принцип	Расизм	Світський
Поведінка	Принцип	Рашизм	Свобода волі
просоціальна	благодіяння	Реабілітація	Свобода слова
Поводження	Принцип людяності	Реакція етична	Секуляризація
(ставлення)	Принцип	Реалізм моральний	Селекція зворотна
нелюдське	мінімальної шко-ди	Ревізіонізм етичний	Селфхарм
Повчання Мерикару	Принцип	Редукція	Сенека
Повчання Мономаха	неушкодження	Редфлег (Редфлаг)	Сентиментальність
дітям	Принцип	Релятивізм етичний	Симулякр
Покарання	обґрунтованості	Репресії	Синдром головного
Поліархія	Принцип	Ресентимент	героя
Помилка атрибуції	обережності	Рефлексія етична	Синкретизм етичний
Поняття	Принцип	Рефреймінг	Синтоїзм
Популізм	примирення	Ригоризм етичний	Сіонізм
Порок	Принцип	Ризик	Скепсис
Порядок	пропорційності	екзистенційний	Скептицизм
Постгуманізм	Принципіалізм	Ризик моральний	моральний
Постдемократія	етичний	Ризик припустимий	Сковорода
Постіронія	Пріоритет вразливих	Ризома	Слово про Закон і
Постколоніалізм	Про град Божий	Риторика	Благо-дать
Постмарксизм	Провина	Рівність	Сміливість моральна
Постмодерн	Провина колективна	можливостей	Сміх сардонічний
Постмо-дернізм	Прозорість	Розвиток сталій	Снобізм
Постправа	Прокляття розуму	Розкаяння	Совість (Сумління)
Потреба	Пронаталізм	(покаяння)	Соқрат
Пояснюваність	Пропаганда	Розподіл ресурсів	Солідарність
права	Проповідь Нагірна	Розрив цифровий	Соліпсизм етичний

Соломон	Субстанційний	Трагедія моральна	Фрустрація
Сором	(Есенцій-ний,	Традиція	Фуко
Софізм	Сутнісний)	Трансгуманізм	Фуллер
Софістика	Суверенітет даних	Трансгендерність	Халяль
Софія	Суверенітет етичний	Транссексуальність	Ханжество
Соціалізація етична	Сум (Туга, Журба)	Тренд	Характер
Соціалізм	Сум'яття	Тріаж	Харам
Співзалежність	Сунна	Тролінг	Харасмент
Співчуття	Суспільство	Трюїзм	Харизма
Спільнотність	інформаційне	U (Модальність)	Хіть
Спіноза	Суспільство	Ux етичний	Християнство
Споживання етичне	спектаклю	U-вей	Целібат
Спостереження	Суспільство	Універсалізм	Цензура
масове	споживання	Упанішади	Церква й Умма
Справедливість	Суспільство	Упередженість	Цинізм
Справедливість	цифрове	Упередженість	Цигендерність
алгоритміч-на	Суфізм	алгоритмів	Цицерон
Справедливість	Суфражизм	Утилітаризм	Цізаропапізм
вакциналь-на	Схвалення	Утопія	Цінності
Справедливість	Сяо	F (Модальність)	Чайлдфрі
глобальна	Таліон	Фабрикація даних	Чанак'я (Каутілья,
Справедливість	Талмуд	Фальсифікація	Віш-нугупта)
есхато-ло-гічна	Теїзм	Фамільярність	Чесність
Справедливість	Телеологія	Фанатизм	Чеснота
карна	Теодицея	Фаталізм	Чеснота
Справедливість	Теократія	Фашизм	громадянська
посткон-фліктна	Теорія мертвого	Фейк	Честь
Справедливість	Інтернету	Фемінізм	Чжуан-цзи (Книга)
ретрибу-тивна	Термін	Фемінність	Чоран (Сіоран)
Стан надзвичайний	Терор	Фізикалізм	Чутливість
Стандарти подвійні	Техноетика	Філістер	культурна
Стандарти	Технооптимізм	Філія	Чутливість моральна
професійні	Техноскептицизм	Філософія моральна	Шантаж
Статути Литовські	Технофобія	Філософія політична	Шаріат
Стиль	Тинейджер	Філософія права	Шахрайство
Стійкість моральна	Тиранія	Фіхте	Шеллінг
Стоїцизм	Тиранія більшості	Формалізм	Шиперинг
Сторге	Токвіль	Фрик	Шкода
Страждання	Токсичність	Фройд (Фрейд)	Шмітт
Страх	Торо	Фройдомарксизм	Шопенгауер
Стрес	Тортури	Фромм	Шпенглер
Субкультура	Тоталітаризм	Фронезис	Штірнер
	Трагедія вибору	(Фронизис)	Щастя

Щедрість
Щирість
Ius ad bellum
Ius in bello

Юда
Юдаїзм
Юзер
Юнг

Юркевич
Язати
Ялдаваоф
Янсенізм

Ясперс

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Andrushchenko O. Informational totalitarianism: social Networks as a tool of mass control and Manipulation. «Вісник НІОУ імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2025. Т. 2, вип. 65. С. 8–18. URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.65.331696>.
2. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : A harvest book, 1973. 527 p.
3. Baudrillard J. Simulacres et simulation. Paris : Galilée, 1981. 234 p.
4. Baudrillard J. The Gulf War Did Not Take Place. Bloomington : Indiana University Press, 1995. 87 p.
5. Bialik H.N., Ravnitzky Y.H. The Book Of Legends Sefer Ha Aggadah. Legends from the Talmud and Midrash. New York : Schocken books, 1992. 897 p.
6. Birhane B., van Dijk J., Pasquale F. Debunking robot rights metaphysically, ethically, and legally. First Monday. 2024. Vol. 29, iss. 4. URL: <https://doi.org/10.5210/fm.v29i4.13628>.
7. Bostrom N. Superintelligence : paths, dangers, strategies. Oxford : Oxford University Press, 2014. 328 p.
8. Camus A. L'Homme révolté. Paris : Gallimard, 1951. 382 p.
9. Camus A. Le mythe de Sisyphe : essai sur l'absurde. Paris : Gallimard, 1942. 167 p. (Collection idées).
10. Chalmers D. J. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. New York : Oxford University Press, 1996. 414 p.
11. Cioran E. M. Na szczytach rozpaczy / przeł. I. Kania. Kraków : Oficyna Literacka, 1992. 178 s.
12. Cioran E. M. Tears and Saints / transl. I. Zarifopol-Johnston. Chicago : The Universiti of Chicago Press, 1995. 128 p.
13. Cioran E. M. The Trouble with Being Born / transl. R. Howard. New York : Arcade Publishing, 1998. 212 p.
14. Crouch C. Post-Democracy. Cambridge : Polity Press Ltd, 2004. 135 p.
15. Damascene J. Barlaam and Ioasaph. London : W. Heinemann LTD, 1914. 640 p.
16. Das Johannesbuch der Mandäer / übers. M. Lidzbarski. Giessen : Verlag von Alfred Töpelmann, 1915. 256 s.
17. Debord G. The Society of the Spectacle / transl. D. N. Smith. New York : Zone Books, 1995. 154 p.
18. Descartes R. Discours de la méthode. Suivi des Méditations métaphysiques / René Descartes. – Paris: Ernest Flammarion, 1900. – 468 p.
19. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/>.
20. Foucault M. L'archéologie du savoir. Paris : Gallimard, 1969. 279 p.
21. Foucault M. Les Mots et les Choses : Une archéologie des sciences humaines. Paris : Gallimard, 1966. 400 p. (Bibliothèque des sciences humaines).

22. Foucault M. *Surveiller et punir : naissance de la prison*. Paris : Gallimard, 1975. 318 p. (Bibliothèque des Histoires).
23. *GINZA DER SCHATZ, ODER DAS GROßE BUCH DER MANDÄER* / übers. M. Lidzbarski. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1925. 619 s.
24. Gramsci A. *Selections from the Prison Notebooks* / transl. Q. Hoare. New York : International Publishers, 1992. 483 p.
25. Halapisis A. *Gods of Transhumanism. Anthropological measurements of philosophical research*. 2019. Vol. 16. P. 78–90. URL: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i16.188397> (дата звернення 03.02.2025).
26. Hegel G. W. F. *Philosophy of nature* / transl. A. V. Miller. Oxford : Clarendon Press, 1970. 450 p.
27. Hegel G. W. F. *Philosophy of right* / transl. S. W. Dyde. London : G. Bell and sons, 1896. 365 p.
28. Hobbes T. *Leviathan, or The matter, forme and power of a common-wealth, ecclesiasticall and civill*. Oxford : James Thornton, 1881. 573 p.
29. Horney K. *Neurosis and Human Growth*. New York : W. W. Norton & Company, 1991. 381 p.
30. Jung C. G. *Four Archetypes*. London : Routledge Classics, 2004. 201 p.
31. Kautilya. *Arthasastra* / transl. R. Shamasastri. Mysore : Sri Raghuvver Printing Press, 1951. 484 p.
32. Kremer-Marietti A. *Jaspers et la scission de l'être : présentation, choix de textes, bibliographie*. Paris : Éditions Seghers, 1967. 191 p. (Philosophes de tous les temps).
33. La Mettrie J. O. *Textes choisis* / Julien Offray La Mettrie. Paris : Éditions sociales, 1954. 199 p.
34. Laszko S. W. *The Paradox of the Philosophical Zombie: Do Artificial Intelligences Need Qualia?* «Молодь: наука та інновації» 2025: матеріали XIII Міжнародної науково-технічної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, Дніпро, Україна, 12–14 листоп. 2025 : у 3 ч. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка». Ч. 2. С. 303–304. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25729.72804>.
35. *Le Mozi* / trad. A. Ghiglione. Laval : Les Presses de l'Université Laval, 2018. 604 p.
36. Mandeville B. *The fable of the bees*. London : T. Ostell, 1806. 534 p.
37. Marsilius of Padua. *The Defender of Peace* / transl. A. Gewirth. New York : Columbia University Press, 1956. 450 p.
38. *Nag Hammadi Studies* / transl. V. MacDermot. Leiden : E. J. Brill, 1978. Vol. 13 : *The Books of Jeu and the Untitled Text in the Bruce Codex*. 345 p.
39. *Novum Testamentum Graece : editio vicesima septima revisa* / emend. Nestle-Aland. Nördlingen : Deutche Bibelgesellschaft, 2006.
40. *Online Etymology Dictionary*. URL: <https://www.etymonline.com/>.
41. *Oxford English Dictionary*. URL: <https://www.oed.com/>.
42. *Oxford Learner's Dictionaries*. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>.
43. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>.
44. Pinto L. *Pierre Bourdieu et la théorie du monde social*. Paris : Bibliothèque Albin Michel, 1998. 264 p.

45. Pistis Sophia. London : The Theosophical Publishing Society, 1896. 394 p.
46. Qathafi M. The Green Book. Tripoli : People's Establishment for Publication, Distribution, and Advertising, 1976. 137 p.
47. Rickaby J. St. Augustine's City of God : a view of the contents. London : Burns Oates & Washbourne Ltd., 1925. 119 p.
48. Saint John of Damascus. Writings. Washington : Catholic University of America Press, 1999. 426 p.
49. Sartre J.-P. L'existentialisme est un humanisme. Paris : Les Éditions Nagel, 1966. 141 p.
50. Schmitt C. The Concept of the Political / transl. G. Schwab. Chicago : University Of Chicago Press, 2007. 126 p.
51. Schmitt C. Théologie politique / trad. J.-L. Schlegel. Paris : Gallimard, 1988. 184 p.
52. Searle J. Minds, brains, and programs. Behavioral and Brain Sciences. 1980. Vol. 3, iss. 3. P. 417–457. URL: <https://doi.org/10.1017/s0140525x00005756>.
53. Septuaginta : editio altera : in 2 vol. / ed.: A. Rahlfs, R. Hanhart. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2016. Vol. 1 : Leges et historiae. 1184 p.
54. Septuaginta : editio altera : in 2 vol. / ed.: A. Rahlfs, R. Hanhart. Stuttgart : Deutsche Bibelgesellschaft, 2016. Vol. 2 : Libri poetici et prophetici. 941 p.
55. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/index.html>.
56. Stirner M. Der Einzige und sein Eigenthum. Leipzig : Verlag von Otto Wigand, 1845. 491 s.
57. The Song Celestial or Bhagavad-gita / transl. E. Arnold. Bombay : Jaico published house, 1957. 92 p.
58. The Zend-Avesta : part 1 / transl. J. Darmesteter. Oxford : The Clarendon Press, 1895. Vol. 4 : The Vendidad. 390 p. (The Sacred Books of The East).
59. Thoreau H. D. Walden and 'Civil Disobedience'. New York : The New American Library, 1960. 256 p.
60. Weininger O. Geschlecht und charakter : ein prinzipielle untersuchung. Wien : Wilhelm Braumüller, 1907. 608 s.
61. Аболіна Т. Г., Єфименко В. В., Лінчук О. М. Етика : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1992. 328 с.
62. Авва Дорофій. Душекорисні повчання. Краматорськ : Тираж-51, 2009. 335 с.
63. Арістотель. Нікомахова етика / пер. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
64. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 2005. 238 с.
65. Бандура О. О., Бублик С. А., Заїнчковський М. Л. Філософія права : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 336 с.
66. Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права : навчальний посібник. Київ : Атіка, 1999. 208 с.
67. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. О. Погорілий. Київ : Основи, 1994. 261 с.
68. Вишенський І. Твори. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.
69. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
70. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / ред. Ю. Кушаков ; пер. П. Тарашук. Київ : Основи, 2004. 548 с.

71. Гейзінга Й. Homo ludens. Київ : Основи, 1994. 250 с.
72. Горський В. С., Ткачук М. Л., Нічик В. М. Філософська думка в Україні : бібліографічний словник. Київ : Пульсари, 2002. 244 с.
73. Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. Філософія : навчальний посібник / ред. І. Ф. Надольний. Київ : Вікар, 2001. 516 с.
74. Дельоз Ж., Гваттарі Ф. Капіталізм і шизофренія : Анти-Едіп. Київ : КАРМЕ – СІНТО, 1996. 384 с.
75. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
76. Етика. Естетика : навчальний посібник / ред. В. І. Панченко. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 432 с.
77. Жижек С. Погляд навкис : Вступ до теорії Жака Лакана через популярну культуру / пер. П. Швед. Київ : Комубук, 2018. 320 с.
78. Історія філософії України. Хрестоматія : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1993. 560 с.
79. К'єркегор С. Страх і трепет : діалектична лірика. Львів : Апріорі, 2025. 184 с.
80. Камю А. Вибрані твори : у 3 т. Харків : Фоліо, 1997. Т. 3 : Есе. 623 с.
81. Кант І. Критика практичного розуму. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
82. Кант І. Критика чистого розуму / пер. І. Бурковський. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
83. Кант І. Прологемени / ред. М. Шафовал ; пер. І. Мірчук. Мюнхен : Ukrainische Freie Universität, 2004. 324 с.
84. Києво-Печерський патерик. Київ : Час, 1991. 278 с.
85. Кониський Г. Філософські твори : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1. 496 с. (Пам'ятки філософської культури українського народу).
86. Конфуцій. Вислови. Харків : Фоліо, 2018. 222 с.
87. Куфтирев П.В. Правові системи давніх держав Месопотамії як джерела для формування концептів доказового права. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. Вип. 1. С. 12–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2018_1_5.
88. Лао-цзи. Дао де цзин. Харків : Фоліо, 2020. 96 с.
89. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Прага : Український Університет у Празі, 1923. Т. 1 : Княжа доба. 150 с.
90. Лимар А. П. Філософія : словник-довідник. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 2026. 122 с.
91. Лозовий В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. Етика : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 224 с.
92. Лок Дж. Два трактати про врядування / пер. О. Терех. Київ : Основи, 2001. 265 с.
93. Ляшко С. В. L'homopscule téscanique: Проблема відтворення штучним інтелектом ментальних процесів людини. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2025. Т. 52. С. 103–108. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.16>.
94. Ляшко С. В. Виникнення генеративного штучного інтелекту й подальший поступ гіперреальності. XXII всеукраїнська конференція студентів і молодих науковців «Інформатика, інформаційні системи та технології». 2025. С. 23–25. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15486.50241>.

95. Ляшко С. В. Гіпотеза голічної природи свідомості у сучасній перспективі. XV Міжнародна науково-технічна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Наукова весна». 2025. С. 285–286. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.19497.30562>.
96. Ляшко С. В. До питання про психологічні витоки принципу справедливості у найдавніших цивілізаціях Межиріччя. Історико-правовий часопис. Луцьк, 2024. Т. 2, вип. 23. С. 12–17. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2>.
97. Ляшко С. В. Інтерпретація й обмеженість гільйотини Г'юма з точки зору сучасника. XV Міжнародна науково-технічна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Наукова весна». 2025. С. 287–288. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.32919.07843>.
98. Ляшко С. В. Критика традиційного образу Івана Вишенського в українській науці. «Молодь: наука та інновації» 2024 матеріали XII Міжнародної науково-технічної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. С. 239–240.
99. Ляшко С. В. Моральний ідеал християнства на основі творів Дорофія Газького й Іоанна Дамаскіна: порівняльний аналіз. «Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2025. Т. 3, вип. 66. С. 159–173. URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337970>.
100. Ляшко С. В. Розвиток і трансформація постдемократії в епоху загального штучного інтелекту. Науковий журнал «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія». Острог, 2025. вип. 29. С. 50–60. URL: <https://doi.org/http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-29-50-60>.
101. Ляшко С. В. Суперечливість між інстинктом і мораллю як еволюційна діалектика. XV Міжнародна науково-технічна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Наукова весна». 2025. С. 291–292. URL: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29563.63525>.
102. Ляшко С. В. Християнська мораль і ratio: Найшляхетніший рудимент еволюції. Науковий круглий стіл до Міжнародного дня філософії «Філософський дискурс XXI століття: зміст, перспективи, соціально-практичні виміри». Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 145–148. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-578-8-39>.
103. Ляшко С. В. Штучний інтелект у контексті вирішення задачі філософських зомбі. Сучасний гуманітарний та мистецтвознавчий дискурс : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет- конференції молодих учених, студентів, аспірантів. 27 березня 2025 р.. Львів – Торунь, 2025. С. 22–24. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-504-7-5>.
104. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. Київ : Основи, 1998. 492 с.
105. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2004. 384 с.
106. Мелешук А. А. Вплив джен-буддизму на формування реалізму у японській культурі: від простоти до універсальності. Epistemological studies in Philosophy. 2024. Т. 2, вип. 7. С. 40–48. URL: <https://doi.org/10.15421/342441>.
107. Мелешук А. А. Трансформація антропологічних вимірів культури Японії епохи Едо під впливом вчення дзен-буддизму. Multidisciplinary academic research, innovation and results. Prague, 2022. P. 137–139.
108. Міл Дж. С. Про свободу : есе. Київ : Основи, 2001. 463 с.
109. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / пер.: Й. Кобов, Ю. Цимбалюк. Київ : Дніпро, 1988. 207 с. (Вершини світового письменства).

110. Мужі апостольські : збірка писань мужів апостольських у перекладі українською мовою викладачів та аспірантів Київської православної богословської академії. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 304 с.
111. На ріках вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини / упоряд. М.Н. Москаленко. Київ : Дніпро, 1991. 398 с.
112. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ : Основи, 1993. 415 с.
113. Оріховський С. Твори / пер. В. Д. Литвинов. Київ : Дніпро, 2004. 672 с.
114. Павленко П. Християнство як релігійно-моральна парадигма. Українське релігієзнавство. 2009. № Спецвип. 2. С. 94–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2009_Spetsyvyp.
115. Павлова Т. С. Етична емоція як основа права і моралі: соціально-філософський аспект. Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. 2013. Т. 245. С. 179–181.
116. Платон. Держава / пер. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
117. Преславний Коран / пер. М. Якубовича. Медіна : Центр імені Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2013. 991 с.
118. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 2 : Логіка. Naturфілософія, або Фізика. Етика. 550 с.
119. Прокопович Ф. Філософські твори : у 3 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 1 : Прориторичне мистецтво. Різні сентенції. 511 с.
120. Ролз Дж. Політичний лібералізм / пер. О. Мокровольський. Київ : Основи, 2000. 382 с.
121. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. О. Мокровольський. Київ : Основи, 2001. 822 с.
122. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / пер.: В. Литвинов, Й. Кобов. Київ : Основи, 1993. 319 с.
123. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / пер.: В. Литвинов, Й. Кобов. Київ : Основи, 1993. 319 с.
124. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. Київ : Пор-Рояль, 2001. 348 с.
125. Руська правда : академічний список / ред. Р. Лащенко. Прага : Українське правниче товариство В Ч. С. Р., 1927. 18 с.
126. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо : нарис феноменологічної онтології. Київ : Основи, 2001. 854 с.
127. Семенюк В. В. Морально-етична основа християнських духовних цінностей. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2013. № 7. С. 72–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2013_7_11.
128. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія / пер. А. Содомора. Київ : Основи, 1999. 603 с.
129. Сенека. Діалоги / пер. А. Содомора. Львів : Априорі, 2016. 320 с.
130. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. Харків : Майдан, 2011. 1400 с.
131. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. В. Литвинов. Київ : Основи, 2005. 237 с.

132. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія. Київ : Ваклер, 1996. 428 с.
133. Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
134. Філософський словник соціальних термінів. Харків : Р.И.Ф., 2005. 672 с.
135. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Київ : Основи, 1998. 709 с.
136. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 288 с.
137. Фромм Е. Мати чи бути? Київ : Український письменник, 2010. 222 с.
138. Фромм Е. Мистецтво любові. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 192 с.
139. Хрестоматія з історії української мови Х-ХІІІ ст. / ред. В. Німчук. Київ - Житомир: Інститут української мови, 2015. 349 с.
140. Ціцерон М. Т. Бесіди проти Катиліни. Коломия : Загальна книгозбірня, 1920. 119 с.
141. Ціцерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів. Київ : Основи, 1998. 476 с.
142. Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. Варшава : Праці українського наукового інституту, 1934. 221 с.
143. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 639 с.
144. Юркевич П. Д. Вибрані твори : Ідея – Серце – Розум і досвід. Вінніпег: Колегія св. Андрея, 1984.
145. Юркевич П. З рукописної спадщини. Київ : Пульсари, 1999. 332 с.
146. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Київ : Редакція журналу «Український світ», 2000. 756 с.

